

Őze Sándor

„Virrasztó darvak”

Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből

Norma nyomda és kiadó, 2009

Őze Sándor

Virrasztó darvak

Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből

Szerkesztette: Szelke László

Lektorálta: Medgyesy-Schmikli Norbert

Az angol szöveget fordította: Karáth Tamás

A német szöveget fordította: Albert Anna

A névmutatót készítette Gábor Tímea

Készült a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi
Karának Történettudományi Intézetében.

A kötet megjelenését Orosháza városának önkormányzata, és a
Csongrád Megyei Közgyűlés

© Óze Sándor, 2009
© Norma nyomda és kiadó

Tartalom

ELŐSZÓ.....	9
HATÁR ÉS APOKALIPTIKA	11
VIRRASZTÓ DARVAK.....	13
AZ APOKALIPTIKUS GONDOLKODÁS AZ ÚJKORI EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON	27
AZ APOKALIPTIKA MINT LEGITIMÁCIÓS ESZKÖZ A 16. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON A REFORMÁCIÓ IDEJÉN	57
ÉLET AZ ÜTKÖZŐZÓNÁBAN.....	71
A TISZA-MAROS-KÖRÖS SZÖG VÁROSAINAK MIGRÁCIÓJA A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁN.....	73
A VÖRÖSBOR ELTERJEDÉSE A 16. SZÁZAD KÖZEPI NÁDASDY-URADALMAKBAN.....	103
A KÁRPÁT MEDENCE MINT BEFOGADÓ TÁRSADALMI KÖZEG. ETNIKUMOK, FELEKEZETEK A 16-18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON.....	115
KONFESSION UND IDENTITÄT ZUR FRÜHNEUZEIT IN UNGARN.....	133
„THE STRONGHOLD OF CHRISTIANITY” OR „A COUNTRY BETWEEN HAMMER AND ANVIL”	149
CIKKEK MEGJELENÉSI HELYE	161
SZAKIRODALOM.....	163
MUTATÓK.....	174
HELYNEVEK.....	174
SZEMÉLYNEVEK	178

Apám emlékének

Előszó

Az itt következő tanulmányok az elmúlt húsz évben születtek. Gyűjteményes kötetben való megjelentetésüket egyetlen szempont teszi indokolttá, hogy bár a 15. századtól a 19. századig nagy időtávot fognak át, de mindegyik többé-kevésbé szülőhelyemmel a Dél-Alfölddel foglalkozik. A kötet centrumában a törökkor ütközőzónája áll. A címadó írás a határterület időszemléletének, az apokaliptikának sajátosságait szándékozik leírni. Az Élet az ütközőzónában című rész az újkorban a térséget irányító nyelvi-etnikai önmeghatározó törekvéseket a koraújkori felekezetszerveződés szempontjából vizsgálja. A török utáni betelepülő délföldi városok szigorúan felekezetekhez kötött újjászerveződését mutatja be az egyik tanulmány, míg a másik a fent vázolt problémáját történeti keretekben elemzi és az örmény diaszpóra históriájába ágyazza. Egy fejezet ezután átvezet bennünket a Dunántúlra, és a Nádasdy-birtokok hadigazdasággá való átalakulását kapcsolja a 16. század közepén a mártélyi, tiszai átkelőhely történetéhez. Kerecsényi László 16. századi gyulai kapitány tevékenységén keresztül mutatja meg a vörösbor kultúra meggyökeresedését Dél-Magyarországon. A Felekezet és identitás címet viseli, mintegy idegennyelvű összefoglalásként a kötetzáró német nyelvű esszé. A könyv tartalmaz egy angol nyelvű tanulmányt is, mely a törökkor nemzettudat formálódásáról ad képet. Köszönetet kell mondanom a szerkesztőnek Szelke Lászlónak és a könyv lektorának Medgyesy S. Norbertnek, valamint a Csongrád Megyei Közgyűlésnek és Orosháza város önkormányzatának, akik nélkül e könyv nem jelenhetett volna meg.

Piliscsaba-Székkutas, 2009 nagybőjtjében

A szerző

Határ és Apokaliptika

Virrasztó darvak

A művelődés közege és szektorai a 16. századi magyar határvidék népességénél

Az 1980-as években a következő felirat jelent meg Budapest egyik legnagyobb forgalmi központjának, a Batthyány téri metró megállónak az üveg kalitkáján:

„Ne búsulj pajtás nem tart ez örökké
150 év alatt sem lettünk törökké.”

A másnap kivonuló rendőrségi alkalmazottak buzgón vakargatták a vörös festéket az üvegről. Mind a rendőrök, mind a járókelők értették, hogy mi az, ami nem tart örökké. Számunkra azonban most nem ez az érdekes, hanem az a tény, hogy miért használta az ismeretlen szerző jelenkori, 20. századvégi összehasonlításként a törökkor Magyarország számára végtelenül hosszú és nehéz éveit. Választhatott volna közelebbi korok más vereséggel teli időszakából is, hiszen 1526, a mohácsi csata óta, a magyar államalakulatoknak csak vesztes háborúi voltak. (A csatában életét veszttette a király II. Lajos, aki egyben a csehek királya is volt.) Mégis talán pontosan ezért esett a két ismeretlen szerző választása a magyar történelemben törökkornak nevezett idősziakra. Az apokaliptikus színekkel felruházott vesztes ütközet egyik legerősebb korszakhatára a magyar történelemnek.

Brodarics püspök¹, a csata történetírója, aki a résztvevő szemtanú hitelességével fogalmazott, még nem látta ilyen apokaliptikus kezdőpontnak ezt az ütközetet. Kortársaival együtt bár súlyos vereségnek értékelte, de ekkora veszteségek a Hunyadi-korban is érték az országot a hódító oszmánokkal szemben. Rigómezőnél (Kosovopolje

¹ A csata leírása a lengyel király kérésére Olmücben összehívott konferenciára született, mint hiteles beszámoló. A konferencia a szomszédos országok tanácskozása volt a török váratlan előrenyomulása miatt kialakult helyzet megoldására. A leírás egész Európában elterjedt volt. Egy művében például Thomas Morus is citálta.

1448), vagy Várnánál szenvedtek katasztrofális vereséget a keresztény hadak, (1444, utóbbinál a király is meghalt), ezekből a katonai bukásokból azonban felépült az ország, főképpen a diplomáciai tájékozódás útján. A következő generáció az, amelyik mítizálta az eseményt, akik számára már nyilvánvaló az irreverzibilis folyamat az ország két nagy birodalom, a Habsburg és az oszmántörök, és ezzel együtt két vallási kultúra határterületévé válásában, a háború, a pusztulás állandósulásában.

A határ annál erősebb a nemzeti, közösségi emlékezetben, minél közelebb esett a mítosszá vált esemény az újkor és középkor időmezsgyéjéhez. A változást számos makrotérbeli kísérőjelenség jelzi, olyanok, mint a humanista protonacionalizmus, a reformáció és a nemzetállamok kialakulása. Ezek az új, a nagy, évszázados eszmekulturális együttmozgásokat lazító, atomizáló és csoportképző jelenségek.

A király halálával járó csatavesztéseket minden nép nemzeti katasztrófaként élte meg. Hasonlóságot mutat például a magyar történelemhez a távoli floddi csatavesztés (1513), ahol IV. Jakab is holtan maradt a skót arisztokrácia többségével a csatatéren. Ott is az ország függetlenségének felszámolását jelentette a vesztes csata, csak ott az ősi ellenséget az angolok jelentették.² Erősítette a mohácsi tér-idő emlékezetet a nemzeti önazonosság-érzésnek és az európai külső megítélésnek lassú, folyamatos szétválása, amely a 16-17. században következik be. A kereszténység falán belüli helyzetből a kereszténység bástyájának török által alávetett kis népeinek előterébe csöppent a magyar nép, és mindmáig ebbe a balkáni térbe van besorolva. Virtuális, nem létező terek ezek is, de szívós sztereotípiák kötődnek hozzájuk, és bár a kicsúszási, átalakulási folyamat hosszú – több mint egy évszázad –, mégis a visszafelé néző történeti emlékezet számára egy eseményhez, és egy helyhez, Mohácshoz köthető.

A történelmi allegória minden esetben a Bibliához kapcsolódik. A minta a Jósias király halálával járó, a zsidó nép sorstragédiáját jelentő vereség, a meggidói csata (Kr. e. 601.) A hely egy-egy interpretációs technika szerint a régmúlt eseményt, a meggidói csatát, egy jövőbeli

² Idézi Ács Pál: „Az idő ósága” Bp. 2001. 155.

eszkatológikus eseménysor allegóriájává emeli. (A zsidó-keresztény bibliai hermeneutika négy egymásra épülő jelentéssíkkal dolgozik: a betű szerinti, a figuratív, az allegorikus és a misztikus.) Az általunk elemezni kívánt 16. századi toposz, vagy emlékeztetéshez kötött nemzeti Mohács-mítosz nem egyedülálló Európának ezen a térfelén.³ Olyan vesztes csatateret jelöl és köt egy időponthoz, 1526. augusztus 29-hez ahol és amikor bekövetkezett egy nemzeti közösség, valamint az azt körülfogó államalakulat szétrombolása, önérvényesítési funkcióinak hosszútávú korlátozása, idegen hatalmi kényszerpályához kötése. Korszakhatárt is jelöl, amely a boldogabb állami lét és egy kiszolgáltatottabb, több kulturális elem – köztük vallási – szempontjából alávettettebb lét között húzódik.

A törökkori eszkatológia tehát a nemzettudat argumentációs bázisává vált a 18-19. században az első világháború után, és az 1956-ot követő deheroizációs korszakban is. Szekfű Gyula például a két háború közti legjelentősebb magyar történész a végvárakat tekintette az új nemzeti lelki egység kohóinak. A deheroizációs kor állami történései azután ezzel az állítással szemben gyűjtenek cáfoló anyagot.

³ Az elmúlt évek világviszonylatban is kutatott eszmetörténeti tematikája volt a „nemzeti tér emlékezet” és annak kapcsolódása a nemzeti szimbólumrendszerhez. Ez a szimbolika úgynevezett nemzeti mítoszokká léphetett elő bizonyos elemek együttállásából. Az emlékezőskultúra kutatása, a kollektív emlékezet vizsgálata a M. Halbwach szociológiai vizsgálataiból indult. Eszerint a múlt kutatása jövőorientált. A célok nagyon különbözőek lehetnek: lehet szó legitimizációról, felhasználhatók a történelmi emlékezet elemei társadalmi mobilizációra, vagy ellenkezőleg: csoportok polarizációjára, a társadalom eszmei denunciálása révén való szétzüllesztésre. Az emlékezőskultúra képezhet mobilizációs tartalékot is a politika számára, ugyanis kollektív identitást alkot. A lakott emlékezés a funkcionális emlékezeten alapul. A funkcionális emlékezet addig intakt, ameddig hasznos valakik számára, ha már nem játszik szerepet alkotó-elemeiben kicserélhető. *Nora, Pierre: Geschichte im Wissenschaft und Unterricht.* 1996. 21–31. *Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses.* München, 1999. *Frei, Norbert: Vergangenheitspolitik* 1996. Hobbsbaum, Eric J. *Nations and nationalism since 1780, Programme, myt, realty.* Cambridge, 1990. Magyarok kelet és nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Bp. 1996. Szerk. Hofer Tamás Bevezetőjében a téma megközelítésre bő ajánló bibliográfiát ad a nemzetközi szakirodalomból. *Anderson Benedict: Die Erfindung der Nation.* *Geofrey Hosking – George Schöpflin: Myths and Nationhood.* London, 1997.

A közeg, a határvidék mozgástörvényei

Ebben az ütközőzónában több száz kisebb nagyobb mohamedán és keresztény vár nézett egymással farkasszemet a 16. század végén. A mintegy 40-50 ezer reguláris katona mellett ennek többszörösét adta mindkét oldalon az irreguláris, gyorsan mozgósítható haderő. A helyzetet talán jól szemlélteti, ha azt az anakronisztikus példát hozom fel, mintha a második világháború orosz és német csapatai egy megmerevedett frontvonal mentén 150 évig az országban ragadtak és harcoltak volna, mintegy egy millió katonával az akkori 3,5 milliós Magyar Királyságban (ma ugyanennek a területnek a lakossága 35 millió.)

Messze a határ előtt és mögött is kapcsolódó, szolgáló társadalom élt, mely az ütközőzónát fenntartotta, az pedig ezt a népeséget látta el. A rendszer jegyeit halványodóan hordozva, centrumából kifelé haladt. A képzeletbeli demarkációs vonaltól minél távolabb haladtunk, úgy csökkent a hatóereje, és annál kevésbé színezte vörösre hatása az ott lévő népesség megszokott jogrendjét, kultúráját és ökonómiáját.

A virtuális tér – a védőbástya, az ütköző zóna térszemlélete

„Soha olyat nem kezdhet a török, ki ellen ne kellene indulni. Az urak nemesek nem látják, csak őket édes hazájukból űzik kergetik török veszedelemre, gyalázatos nyomorúságra. Az polgárok megszökvén keresztény uruktól is munkatételbe, rovásfizetésbe, nyomorúságba tartani, az ő magok természeti szerént könnyen szenvedik, honukba maradnak, az pogányokhoz szelődülnek, egyesülnek, mintha ingyen törökök nem volnának. Ugyan elfeledik. Bizony szinte úgy leszen mind cseheknek, németeknek, mind uraknak, hercegeknek és markoláboknak (örgrófoknak), érsek és püspököknek, csak az falubeli és városbéli polgárok maradnak hon, s azkort kezdnek sírni, jajgatni és senki rajtok könyörülő nem leszen, s azkort siratják az mostani vadászások, mulatóságoknak örömet, sírva édesen *emlékezni az szegény magyar nemzetről*,

*kiknek ha az országokat pajzsul magoknak megtartották volna, nyomorúságba nem jutottak volna.*⁴

Az idézett sorok egy 1558-ban a Balaton-melletti kanizsai végvárból íródott levélből valók. A toposz, Magyarország a kereszténység védőpajzsa, a 15-18. században volt használatos, de a későbbi korok magyar nemzettudatának is gyakori eleme lett. A levél írója egy magyar végvári tisz, Csányi Ákos, akinek nem volt része humanista műveltségben, latinul nem tudott. A magyaron kívül horvátul beszélt, amely akkoriban közvetítő nyelv volt a Délvidéken. „Magyarország a kereszténység védőbástyája”-toposzt a fennmaradt neolatin irodalomban először Aenea Silvio Piccolomini alkalmazza Magyarországra.⁵ A 15-16. században gazdagon előfordul a magyarországi és külföldi latin nyelvű politikai irodalomban, de később, a 16. században magyar nyelven nem található meg. 40 év múlva Balassi Bálint humanista iskolázottságú főnemes lesz, aki az egri végvár főtisztjeként búcsúzik így környezetétől, miközben Lengyelországba készül kitelepülni:

„Ó én édes Hazám, te jó Magyarország.
Ki kereszténységnek viseled paizsát
Viselsz pogány vértől festett éles szablyát
Vitézlő iskola immár isten hozzád.”
(Búcsúja hazájától)

Az az életforma, amelyhez a toposz kapcsolódik, s amelynek mind Csányi, mind Balassi részese, s amely két vallás, két kultúra ütközőzónájában csírázik ki, már Balassi előtt 200 évvel megjelent, és halála után is majd 200 évig ott kísért még Magyarország határán. Balassi Bálint verses ciklusának három nyitódarabját a Szent Három-

⁴ 500 magyar levél. Csányi Ákos Levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. Közreadja Őze Sándor. Bp. 1995. 427.

⁵ *Spannenberger, Norbert – Őze, Sándor*. „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis”. Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In: Hrsg. Markus Kzoska – Hans-Christian Maner, Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. 19-39

sághoz írja ennek második verse, a Krisztushoz szóló, a hitet védő és terjesztő katona imája. Ebben a versben imádkozik így:

„Te vagy szál kópiám, te vagy éles szablám, jó lovam hamarsága,
Elémnek vezére, karjaim ereje, s szívemnek bátorsága,
Bízván szent nevedben megyek örvendezve bátran károm-
lóidra.”

(Hymnus Secundus)

Több mint valószínű, hogy a katonaköltő egy azóta nyomavesztett tábori imát szedhetett itt versbe, mert Csányi Kanizsán így imádkozott ostromra induló vitézeiért:

„Erősítsed karjukat lábukat és retentsed a pogányt.”

A határterület időszemlélete, az apokaliptikus idő

„E Góg azért a Szkítiából támadt Török birodalom: E melyet az Antikrisztus serege, minden testi lelki ellensége az Ecclesiának. (...) Ha erre kell magyarázni, ne érts hát csak a sok Antikrisztus papjára eretnekekre, de ugyan a török birodalomra. A Szultánokra, az a Góg az az pogán a török császár: Az Magóg jegyez földözült (álcázott) pogánt, jegyzi a hypokritákat, a csalárd keresztényeket, árulókat, kik el árulnak a Gógnak. (...) Hadra gyűti, lülki hadba a Sátán gyűti a pápát Antikrisztust, eretnekeket, barátokat (Apok 8. 9. 12.) lásd testi hadba gyűti a török császár, a Gógot, az az pogán nyilvánvaló fejedelmet (Ezek 38. 39.) Be lepi a földet: Gyulát Szigetet egyszersmind megszállotta: A Felfeldet pedig a tatár 11. napján augusti el rablá 1566. Gyulát 2. Septembris Szigetet 7. Septembris vette meg. De még az ítélet napjához kezel leszen igen nagy hada. Akkor a moskoviták vele lesznek, egész oláhság, német, Lengyelországot, Livóniát, Litvániát, Hispániát elhívja, a Góg Magóg a tengerig felmegyen (Ezek 38. 39.)⁶ A szent

⁶ A szerző az arany alma legendájára céloz. A legenda szerint Bizánc török meghódításakor az alapító császár lovasszobrának kezéből kiesett a világmindenséget jelképező alma. Ettől kezdve mindig más városban jelölték meg az aranyalmát. (Buda, Bécs, Róma, stb.) A török apokaliptika szerint ha elfoglalják a világot, akkor hatalmuk is

sátorát: Miként az Antikrisztus lelki hamis, fegyverrel, tudománnyal az Isten táborát az Ecclesiát, pápa Antikrisztus a Mohamet szektája. Hosay (Hodzsai) Dervisi kernül veszik, meg csalják elhitetik, mint sívó oroszán akarják nyelni. Így vagyon az testi fegyverrel, hogy meg-nagyobbul a Török birodalom, az ő hitire akarja hajtania a keresztyé-neket, mint Nabugodonosor, Dárius, a Médusok. Hogy nem engednek a hívek, az Jerusalemben, az az a szent város, a választott sereg, reájok megyen, hogy minden elveszesse őket. Isten szembe, így az mennyűtő kővel, szénnel az égből veri agyon (Ezek 38. 39.) Mihent a török az ő hitire kezd hajtani azontúl elvesz birodalma. Senki meg nem verheti derék szerént az törököt, hanem csak az Isten az égből.” (Ezek 39)⁷

Az idézet Melius Juhász Péter a nemes, katonacsalládból származó protestáns pap, a magyar kálvinista egyház megalapozója Szent János Jelenéseit elemző prédikációs kötetéből való. Az első pillanatban látható, hogy kora Magyarországnak állapotát veti össze és felelteti meg a bibliai szövegnek. Az események Szulejmán utolsó magyarországi hadjáratáról szólnak. Állatorvosi lóként tanulmányozhatjuk rajta a Melanchthon által hirdetett kettős Antikrisztus apokaliptikus modelljét, ahol a testi Antikrisztus, a török áll a középpontban.

A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje van. Minden egyes ilyen esemény csak erősíti a tudást, amelyet a nagyapjuktól is hallhattak az apokalipszis népéről. A 15-16. században Európa más tájain is várják Góg és Magóg népét, de ott a történet egyfajta vasárnapi, horrorigényt kielégítő pótlék. A határterület népes-ségénél mindez rendszeresen visszaigazolódik a háború borzalmaival. Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely kapcsolódik egy apokaliptikus idősíkhöz. Bűnben és nagy megtisztulásokban, szenvedések, megaláztatások között élnek. Összedőlt a mezőgazdaság világa, életük szakaszossá lett, hullámvá vált. A háború éltette, vagy

megszűnik. A legenda kiindulópontját Karl Teply Köln városának egykori határőr-szerepéből eredő apokaliptikus hagyományából eredezteti. Ez hathatott a törökökre is. *Teply, Karl: Kizil Elma Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde Südost Forschungen.* 1982. 78-108.

⁷ Melius Péter Szent Jánosnak töltjelenésnek igaz es iras szerint való magyazasa predikatioc szerint a iamborbölcz es tudos emberec irasabol szereztetet Melius peter által. Váradon, 1568. 262. b-264a

pusztította a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya vagy a támadás kivédése volt. Itt az egyéni kegyelemre szabott a népesség gondolkodása, ez kimunkált egy sorshitet, amelyben a sors alakított mindent. Eszerint lényegtelen momentummá vált még a túlvilág is. A jelen ugyanis már része volt annak. A borzalom csak egy pillanat, az apokalipszist megelőző idő és az azt követő krisztusi földi uralom csak a határ időbeli két oldala, maga a földi lét csak kis akciók sora. Az emberi élet belefolyik ebbe a nagy egészbe, mely maga az apokaliptika.

Más a test és a halál szerepe ebben a világban. A megölt katona fejét az ellenséges vár fokára karóba teszik, nyúzott koponyájából gúlat raknak.

„Sok vad madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek” (Egy katona éneke) idézi Balassi Bálint majd a katonahalált jellemző sorokat. Mindent elvesztett a határterület népessége. Még saját teste sem az övé, sírhelye sem biztos. A lakott helység, a szülőföld ismert tája a mozgó határterülettel gyakran vándorolt. Idegen nyelvű és más vallású népek költöztek melléjük, a középkori településrend, ahol a környék falvait ismerik generációkon keresztül, felbomlott. A határ másik oldalán, velük keveredve megjelent az idegen nép, hitük szerint Góg népe és az idegen vallás, az Antikrisztusé, az iszlám. Más egyebekben ez a népesség a megszólalásig hasonlít rájuk, keresztényekre.

Mi marad akkor az ütközőzóna népe számára? A híre. De ez sem teljesen az övé. Hanem a közösségé. A hős bizonyos archetipikus helyzetekben általános tulajdonságokkal él. A megtörtént események az időben felcserélhetőek. A portyák, hadjáratok egyedi eseményei ezen az általános apokaliptikus idősíkon függnék, ezt táplálják koronként.

1561-ben egy sikeres portya eseményeit a gyulai vitézek úgy mesélik el egy históriás énekben, hogy annak szereplőit, helyét és helyzetét megfeleltetik egy régebbi törökellenes győzelem énekének, a kenyérmezei csatáénak(1479). A Mircea Eliade által leírt alkotó módszer ismert a magyar 15-18. századi hősi énekekben is. Balassi az egyik legnagyobb vár főtisztjeként ismerte ezt az énekhagyomány, és a mögötte lévő tartalmat is.

A históriákat elbeszélő énekek – mint Bonfinitől, Mátyás király (1458-1490) történetírójától tudjuk éppen a kenyérmezei csata kapcsán – már a csatateri, a feszültséget oldó kötelező mulatozáson és lerészegedéskor megszülettek⁸. Legtöbbször más énekek szerkezeti elemeit, szöveg és motívumkincsét is felhasználják az újhoz, mivel nem az esemény pontos történeti leírása volt a lényeg, hanem az archetipikus szerepek és helyzetek behelyettesítése és újrajátszása a jelenkori eseménynek megfelelően. A törökkori vitézi énekek kimenetelüktől függően két csoportba oszthatóak. A győztesek a viadalok, a vesztesek a vész, a minden elvesztése címszó alatt maradtak fenn. Az utóbbiak járultak hozzá a magyar hagyományban az apokaliptikus időszemlélet fenntartásához. A törökkor határzónájának egymást követő nemzedékei mindig magukat tartották az utolsó, a végidőt bekövetkezni látónak

Az utolsó generáció kezéből peregnek a percek. Kicsit részesei ők az utolsó időnek, az aeternitasnak, individuális, személyreszabott mindennapi apokaliptika erősíti meg a határterületen a hallottakat, és nem hagyja elévülni a várakozást. Az apokaliptika egyrészt olyan felkelések ideológiája lehet, amelyben az utolsó generáció szent népe lázad és próbálja előrehozni a végítéletet, (1456, 1514, vagy 1570). Másrészről azonban inkább egy passzív nyugalmat ad.

Ha a valamikori határvidékből akarunk valamit látni, látogassunk el a mai Magyarország déli területére. Ez egy 10 km-en keresztüli sík füves gyepe a 16. század óta, azóta, hogy a krími tatárok elűzték, kiirtották falvait, pusztá a terület a Szeged-Makó-Orosháza határolta térségben, csak szimbólummá emelkedett városkájának, Csomorkánynak falai meredeznek a földből. Ősszel, halottak napja körül a valamikori déli határvidéken, a Maros mentén 10 ezer daru szokott megjelenni. Északról jönnek, Lengyelország, Csehország irányából. Kora délután megkezdik bevonulásukat a környező földekről a tó felé, itt a vízben alszanak váltogatott lábbal állva éjszakánként. A sekély fagyos vízben ugyanis éjjel meghallják minden ragadozó tocsogását. Napnyugta előtt ezer és ezer nagy madár köröz a hajdani Maros holtága felett iszonyú rikácsolással, majd leszállnak, és hirtelen, mintegy puska-

⁸ Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Budapest, 1982. 210.

lövésre csönd lesz. Létezik egy szó a magyar nyelvben, a darvadozás. A szó az átvirrasztott éjszaka bóbiskoló várakozó időtöltésének hangulatát jelöli, a várakozást az átvirrasztott éjszaka után, amely el kell, hogy hozza a hajnalt, mert itt vannak a jelei. A daru a végvidék kedvelt szimbolikus madara, nem véletlenül jelenik meg a Balassi versben.

A határvidék legfontosabb jellemzője és attribútuma, a katonaellet jutalma a „véletlen halál”. Balassi így könyörög: „Véletlen halál ki reánk őrt áll, ne fojtson meg hertelen életünkben.”. (Ó, szent Isten, kit kedvedben kezdetű) A halál pedig nagy demokrata. Egyenlő módon bánik a tiszttel és a közkatonával, nemessel és közrendűvel, lovassal és hajdúval. A 16. század szinte minden mágnáscsaládja ad egy férfit a háborúnak, fogságot viselt életében a korszak vezető főnemesi katonagárdája. A tisztt ugyanúgy végigfagyoskodta egy téli portya alkalmával a deréklesben akár a több napi várakozást is, csendben fény nélkül, ellenséges csapatra várva, mint katonái. Aludt lova hátán, vagy vándorolt több napig a mocsárban. Majd ő ment lesre és sújtotta le a véletlen halál.

Lehetőség volt ugyanakkor a társadalmi felemelkedésre, a mobilizációra. A katonaközösség védte egymást. Nem antifeudális határokat átlépő lelki egységről volt itt szó, hanem az egymásra utaltak összetartásáról. Fogságba esett társaik kiváltására szántak összeget zsoldjukból. Megbízta, életükkel garantáltak azokért a társukért, akit kiengedtek közülük a fogságból sarcát összekoldulni. Az adott szó a közösségi testületi tudat fontos része volt, a jó hírnév ajánlólevél. Ha valaki ez ellen vét, nem megy vissza társaihoz rabváltság után a börtönbe, bajtársi lopást követ el, vagy gyávának mutatkozik, nem talál sehol alkalmazást a végvidéken, mehet töröknek, ha azok is nézik egyáltalán valamibe. A közösség centripetális ereje nagyon erős. Ugyanazokat a cselekedeteket másként ítélik meg kifelé, mint a közösségben befelé.

A műveltség hordozói, és szervezete a 16. században

A 16. században Buda elfoglalásával a magyar királyi udvarba a török költözött (1541). A Habsburg udvar Bécsben tartotta székhelyét, a Magyar Királyság határain kívül. Az erdélyi fejedelem udvara maradt magyar nyelvű és azok a főúri udvarok, amelyek éppen a kontaktzóna erődváraiban helyezkedtek el. Ezek az udvarok vették át a 16. században a királyi udvar szerepét, amelyek Európa szerte a konfesszionális felekezeti kultúráiban az első anyanyelvi és kora nemzettudati hullámot alkották.

A korábbi, középkori művelődésszervezet a török hódítás és a reformáció miatt összeomlott. A szerzetesek száma a tizedére csökkent, a fennmaradó ferences és pálos rendi kultúra ellenére is lépéshátrányban maradtak a katolikusok a 17. századig. Megjelent ugyanakkor egy szélesebb körű, deákos értelmiség, amelynek volt kapcsolata a régi egyházihoz, de más funkciót látott el, és eltérő ambícióik is más viselkedési keretet kívántak.⁹ Megjelentek az első írni tudó nők a nemesség és a polgárság körében. Mivel latintudás nélkül, magyarul írtak külön grammatikát jelentetett meg számukra Szilveszter János 1539-ben. (Egyáltalán a nők a férfiak gyakori távolléte miatt a háborúban egy sereg olyan foglalatosságot kellett hogy megoldjanak, amely eddig nem volt szokásban.) A gazdasági és magánlevelezés a magyar-ajkúak között a 16. században válik anyanyelvűvé. Az írástudás a felemelkedéshez és a karrierhez szükséges a társadalom minden rétegében.

Maguk a várakban működő udvarok egy közvetítő hatást képviseltek a különböző társadalmi csoportok között, azok középkori településrendjét és szokásait, hierarchiáját lazította a török hódítás és a háborúk. Egy-egy főúri központ akár több száz olyan nemesi familiáris családdal rendelkezhetett, akinek fiai katonai szolgálatot a fővár körüli várhálózatban láttak el. A központi udvarban kaptak nevelést, műveltebbjeik innen mehettek külföldi egyetemre. Leányaik a nagyasszony mellett nőttek fel, ők is házasította ki őket. A katonai és gazdasági

⁹ Magyarország története. Szerk.: Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1985 3/1. kötet, A reformáció és a művelődés a 16. században. 475-604 A fejezetet Péter Katalin írta.

irányító tisztek ebbe a központi udvarba tértek vissza a nagy egyházi ünnepeken. Itt hallgathattak prédikációt. A katona személyzet számára a várak nagy közös étkezésekre szolgáló termeket tartalmaztak.

Nagy eseménynek számított a 16. század elején Nádasdy Tamás nádor (149?-1562), a király magyarországi helytartója az Itáliában tanult művészetpártoló nevelt lányának, Szluny Annának lakodalma a humanista esztergomi érsek Oláh Miklós unokaöccsével Oláh Császár Péterrel. A menyegzőre csak Kanizsáról a fentebb emlegetett Csányi Ákos vezetésével több száz katona vonult fel a központi várba, Sárvárra. A katonák – familiárisok hónapokig készültek a nagy eseményre. Helyükre, hogy a harckészültséget fenn tudják tartani más, nem a Nádasdy-família kötelékébe tartozó várból vezényeltek Kanizsára erre az időre katonákat.

A központi várból kerülnek ide papok, jó színvonalú helyőrségi iskolák működnek és ezek vonzáskörzetében parasztiskolák. Melius Péter is a sárvári Nádasdy iskolában készült fel a wittenbergi egyetemi képzésére. Itt tanul meg latinul, görögül, kicsit héberül, arabul, és törökül is. Utóbbi nyelven attól a Bartalomeus Georgievicstől, aki 20 éves török fogsága után nagysikerű, sokszor kiadott tájékoztató könyvet ír a török birodalomról. Balassi Bálint, akinek apja bányavárosi főkapitány volt, az egyik legfontosabb katonai tisztség birtokosa, hasonló udvarban nőtt fel nürnbergi és lengyelországi tartózkodása előtt. Mestere az a Bornemisza Péter volt, aki először fordította magyarra az Elektrát.

Az anyanyelvű oktatás és igehirdetés egy oda-vissza működő kulturális értékközvetítést tesz lehetővé. Mindezt segítik a század második felében megszorodó nyomdák. Európa első információs robbanását éljük ekkor. A külföldi hatások ezeken az udvarokon keresztül jutottak le az alsó társadalmi rétegekig. Mindezt a melanchthoni új művelődési program keretében valósítják meg Magyarországon. Visszafelé is működik ez a közvetítés. A katonák, mint láttuk, saját áthagyományozott históriás énekeiket juttatják el a központi udvarba. Nádasdy nyomtattatja ki az első hősi harcokról szóló gyűjteményt Tinódi Lantos Sebestyén tollából.

Nem kezelhetjük ebben a régióban merev elválasztó határral a népi, és az úgynevezett elit kultúrát. Másik fontos kérdés a letelepített katonaközösségek csoporttudatának a továbbhagyományozódása, a későbbi nemzettudat kapcsán. Nem magányos fegyveresekről van itt szó, hanem 10 ezer számra különböző helyeken letelepített katonacsaládokról. A letelepítettek utódai a multiplikátorok az új nemzeti kultúra terjesztésében, ők azok, akik saját hagyományukat kötik a nagyobb közösség vérkeringésébe. Ebből a letelepített szabad katonaközösségből származott a 19. századi magyar irodalom vezető gárdája, Petőfi Sándor, Jókai Mór, Arany János.

Apokaliptika és identitás

Az egyes 16. századi események helyszíneinek, hőseinek emlékezete egy kollektív hivatástudatot erősített. Történelmi mítoszok képződtek, emlékezhelyek jöttek létre. Egy közösségi katasztrófa után a mozgalom vagy esemény történetét, eszmei hátterét, idealizált vezetőit, résztvevőit, a különböző csoportok vágyait, egységes, soha vagy eredetileg csak elemeiben létező egésszé, történetté dolgozták egybe a visszaemlékezők. Ebbe menekültek vissza a valamikori átélők, vagy adták tovább példa gyanánt, nevelési célzattal a valóság-emléksűrítmenyt a következő generációnak. A nemzeti mítosz központi eleme a közösség és az egyén összetartozásának állítása. A résztvevők számára gyógymódot jelentett a vereség és következményeinek túlélésére. Egy teljesebb, a transzcendenssel kapcsolatot tartó tér-idő részeseként egy igazabb valóság tulajdonosai lettek általa. A mítoszok mögöttes tartalma sokszor beépült a nyelvbe, toposzok, nyelvi klisék hordozták századokon keresztül. Hasonló történelmi helyzetekben Balassi sorai mögül is előhívhatóak voltak. A 16. század egy nyelvi demokratizálódás kora. A bibliafordítás, a meginduló tömeges iskoláztatás egy nyelvi norma kialakulásán munkálkodott. Ez a nyelv, a felekezeti irodalom olyan toposzokat, sztereotípiákat, helyekhez, személyekhez kötődő mítoszokat őrzött meg, melynek tudásélménye egy lelki készültséget hordozott hasonló helyzetekben a túlélésre. Allegóriái legtöbb esetben a Bibliához kapcsolódnak, saját kódrendszerük, behelyettesíthető más korokéval.

Néhány éve Kosáry Domokos az 1956-os forradalom évfordulója kapcsán egy tévéinterjúban megnyugtatta a magyar népet, hogy az ország könyvét bekötötték, lapjai nem szakadozhatnak be többé. Ismét az európai közösség részévé vált Magyarország. Eszerint bízhatunk az európai szolidaritásban, mint tettük annyiszor. Tartós béke és nyugalom vár az országra.

Lassan délen is elcsendesül a puszta. Alszik minden. Alszik a tó, aluszik a határvidék. Csak a darvak nem alszanak. Bóbiskolva kémlelik most is a távoli vidéket, a pusztát, várnak valamire, várják, hogy a távoli Maros gomolygó ködéből kibukkanjon a négy lovas: az a fehér, a vörös, a fekete, és a fakó. Várnak századok óta, várják a végzetes-győzelmes pillanatot, hogy: „a lovasok zuhogó sűrű trappban, megjönnek a csatakos virradatban.”

(Pilinszky János: Utószó)

Az apokaliptikus gondolkodás az újkori Európában és Magyarországon

A várnai csata előestéjén a krónikáshagyomány szerint az ország zászlaját, melyen a Madonnát ábrázolták gyermekével, kicsavarta a zászlótartó kezéből, és a földre vetette a szél. A keresztes had, melynek vezére az a magyar király, aki egyébként a szintén Mária országának tartott Lengyelország uralkodója is volt, rossz jelnek tartotta.¹

Ugyanez a máriás országzászló jelenik meg egy másik képen is, mely Máriazellben egy 16. századi freskón mutatja be Nagy Lajost egy a 14. században törökkel vívott ütközetében. A király, – aki szintén a magyar lengyel perszonálunió királya volt – fogadalmi ajándékként jutott a kolostorba az a kegyképként tisztelt Madonnakép, mely a legenda szerint a 1373-ban segítette az uralkodót.

„A művészettörténeti kutatás föltételezi, hogy Nagy Lajos megbízásából készült egy fogadalmi kép is, mely a Madonna segítségével győzelemre vitt csatát ábrázolta. A föltételezés alapja, hogy a csatáról fél, majd másfél évszázaddal az esemény után keletkezett ábrázolások mind ugyanabban a jellegzetes, az észak-itáliai késő trecentó művészet szemléletét tükröző felfogásban, tehát régi előkép után készültek. A St. Lambrecht fogadalmi kép (1420-as évek) és a máriazelli Bazilika kapujának timpanon-domborműve (1438) vagy a máriazelli Wunderaltar (1512) kompozíciója mozgalmas csatajelenetével, egymásnak feszülő lovas seregeivel. Egyként feltehetően Magyarországon készült Nagy Lajos-kori csatakép világát örökíthették ránk. Hogy az önálló csatakép műfaja valóban jelen volt a 14. századi művészetben, azt az is mutatja, hogy a Nagy Lajos által alapított, Pozsony melletti Máriavölgy pálos templomában a kolostor alapításának legendája mellett egykor ott volt Nagy Lajos török csatájának falképábrázolása is.”²

¹ *Pálosfalvi Tamás*: Nikápolytól Mohácsig. 1396-1526. Bp. 2005. 93.

² Ezek a csataképek jelentik Magyarországon a török háborúk reprezentációjának nyitányát három évszázadra. *Galavics Géza*: Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 11. A Nagy Lajos kori csataképről és a magyarországi csatakép példájáról: *Marosi Ernő*: A XIV-XV. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. In: *Ars Hungarica* 1974. 54. ; A Máriazellnek

A csata azonban nemcsak a magyarországi török háborúk képzőművészeti reprezentációjában szerepel kezdőeseményként, hanem egy olyan hagyományban is, mely az osztrák Habsburg ág birodalmi legitimációjának legfőbb attribútumát, az oszmánellenes küzdelmet domborította ki. (A máriazelli kolostor relikviái között őrizték többek között századokon keresztül a mohácsi csatában, 1526-ban elhunyt Jagelló II. Lajos magyar király és feleségének Habsburg Máriának esküvői ruháját is, melyet fogadalmi ajándékként jutott oda.)

Nagy Lajos csatája azonban visszavetítés, amely a nagy közép-európai államegyüttest vezető magyar királyt, mint a mohamedanizmus ellen küzdő első uralkodót tünteti fel. Valójában a 14. század közepén Nagy Lajos nem érezte a megjelenő oszmánokat egy gyökeresen más kultúrát képviselő, apokaliptikus népnek.³

Az oszmánok a dinasztikus balkáni háborúk egyik résztvevőjéből Nagy Lajos utódja, Luxenburgi Zsigmond magyar-cseh király, német-római császár uralkodása alatt váltak Magyarország és Európa számára is, félelmetes, verhetetlen ellenséggé.⁴ Ezt különösen a Zsigmond általa vezetett, keresztes hadjárat, nikápolyi (1396) veresége hangsúlyozta ki.

A 15. századi keresztes hadjáratok vagy a tervezett német birodalmi csapatok háborúja csak a magyar király segítségével indulhattak szárazföldön, akiket a tengeren a mindenkori pápai hatalom által szervezett flotta támogatott. A balkáni keresztes hadak közül ki kell emelnünk az úgynevezett hosszú hadjáratot, (1442-43) és a már említett várnai keresztes hadat, melyek Konstantinápoly elfoglalására irányultak, és Bulgária területén értek véget. Az események részei voltak egy 11. század óta élő missziós tradíciónak, és egy keleti és nyugati egyház-egyesítő törekvésnek.

adományozott Madonna képről: Művészet I. Lajos király korában. 1342-1382. Kiállítás. *Marosi Ernő-Kovács Éva* Székesfehérvár 1982-1983. Katalógus 109-113

³ *Fodor Pál*: Az Apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi közvéleményben. *Történelmi Szemle*. 39:1.(1997) 21–49.

⁴ U.o

A keresztes ideológiák két változata

A keresztes hadjáratok először a kereszténység ellenfeleitől védtek saját híveiket. A hadjáratokat szent háborúnak tekintette az egyház. Már korán rájöttek, hogy a keresztény mohamedán ütközőzóna háborúi más jellegűek, mint Európa nyugati részeinek dinasztikus összecsapásai. Ezekben a zónákban lezajló ütközetek ideologikus jellegüknel fogva pusztítóbbak voltak a polgári lakosságra, ugyanakkor egy kulturális transzfert adó kontakt területként is funkcionáltak.⁵ A 15. századi hadjáratok az érveket még a középkorból szedték, de kialakulóban volt már egy új ideológia is.

A mohamedánok 7. századi nagy áttörése óta a kereszténység két alapvető megítélése váltakozott egymással.⁶ Mindkettőben benne rejlett egy viselkedési mód is az új jelenséggel szemben. Az egyik egy pogány népekkel szembeni térítési szándék volt, mely misszió addig nagy erőt adott a keresztény Európa terjeszkedésének. A másik egy apokaliptikus modell, mely az ószövetségi zsidó apokaliptika, Ezekiel, Dániel könyvei és főként az újszövetségi János apokalipszis alapján építkezett, és az új ellenfelet az ott leírt bibliai ellenségnek próbálta megfeleltetni.⁷

Ez utóbbiak legfőbb érve az volt, hogy a mohamedanizmus, a krisztusi tanítástól elhajolt eretnek szekta ezért nem téríthető, csak totális fegyveres harccal győzhető le. A mohamedánokat beazonosítják

⁵ *Witte, Paul*: Das Fürstentum Montesche. Istanbul, 1934. A gondolatokat ismerteti *Vajda László*: 1993.; *Paul Witteks Konzeption vom Grenzkiregertum. Der Pfahl*, München, Bd. 7, 268–270. *Óze Sándor*: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp. 2006.

⁶ *Hagemann, Ludwig*: Christentum contra Islam: Eine Geschichte gescheiterter Beziehungen. Darmstadt 1999.

⁷ *Koch Klaus*: Auserwähltes Volk, Universalgeschichte und Reich der Ewigkeit- das Geschichtsverständnis des Danielbuches. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) *Delgado, Mariano; Klaus, Koch; Marsch, Edgar*; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 12-37.

a végítélet Antikrisztus figurájával, aki a világot elcsábítja, erőszakkal megtöri, és beül az igaz tanító székébe. (Damascenus)⁸

Mire jó az apokaliptika?

Az apokaliptika görög szó, eredetileg leleplezést, illetve felfedezést jelent, később az Európai kultúrában az eljövendő világvégéről, a jó és a gonosz harcáról szóló misztikus jövendöléseket jelentette. A kereszténység sokat épített a zsidók profetikus hagyományára, ahol egész korszakokon keresztül érvényesült a hatása, Sámuelről Malakkiásig. A kereszténység egyszerre tételez fel jó és rossz időket, vagyis a béke és boldogság korszakát nagy üldöztetések előzik meg, melynek az Antikrisztus pusztulása vet majd véget.

⁸ Az Antikrisztus irodalomra és a mohamedán veszélyre összegzően a következő műveket használok: *Eckhardt Sándor*: Az antikrisztus legendája. Katholikus Szemle 50 (1936), *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 109–115. *McGinn Bernard*: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995. *McGinn, Bernard*: Die Mystik am Abenland (Gesamtaufnahme mehrbändiges Werk). *McGinn, Bernard*: Geschichte der christlichen Spiritualität. Würzburg. 1(1993), 3(1997). A törökkel kapcsolatos apokaliptikára: *Teph, Karl*: Kizil Elma. Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde Südost Forschungen. 1982. 78–108. *Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. Történelmi Szemle 39:1(1997). 21–49. Ugyanez: A szultán és az aranyalma című gyűjteményes kötetben. Bp. 2001. 179–211. Melanchthon kettős Antikrisztus-tanára és Wittenberg török álláspontjának változására néhány fontosabb tanulmány: *Lazius, F.*: „Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht,” Baltische Monatschrift, 38(1891), 263 – 280. *Kaufmann, Thomas*: 1600- Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum Jahrhundertswenden, Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Jakubowsky Tiessen, Manfred – Lehmann, Hartmut – Schilling, Johann, – Staats, Reinhart. Göttingen, 1999. 73–128. *Fischer, Galati*: „Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520–1529” Church History, 23(1954) 46–67. *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmány a 16. századi protestáns apokaliptika köréből. Bp. 1943. *Botta István*: Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Szerk. Fabinyi Tibor. Tanulmányok a Lutheri reformáció történetéből. Bp. 1984. 51–65. *Imre Mihály*: „Magyarország panasza” A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. Szerk. Bitskey István és Görömbei András.)

Az apokaliptika az egyetemes időhöz az aeternitashoz kapcsolja az ember világát. Így értelmet ad az emberi egyedi lét adott pillanatának. A földi élet ezáltal kapcsolódik az emberiség történetéhez, a jelen idejét kitolja hátra és előre.

A múlttal ad neki egy mítikus teremtetési pontot, kezdetet, amely csak egy közösségi léten keresztül értelmezhető, és jövőt vetít elé a kollektív véggel. Ennek a végnek azonban csak egy célja van, a küldetés beteljesítése. A múlt példa, a jövő a cél. A jelennek a célt kell szolgálnia, ez a vonatkoztatási pont a benne élők számára.

A jelen cselekvéseinek irányíthatósága a viselkedéskultúra ehhez a ponthoz igazodik. Ez a cél alakítja ki a közösségi morált is.

Mikor következik el az apokaliptikus vég?

– Hamarosan – mondják a választ.

Hol történik ez meg?

– Talán éppen itt – válaszolják.

Kivel fog ez bekövetkezni?

– Talán éppen veletek, veled – hangzik.

A válaszokat az egyének, generációk emlékezetével kapcsolja össze az apokaliptikus gondolkodás. A zsidó és keresztény kultúrában a bűnbeeséssel darabokra töredezett mindennapivá vált idő, csak cserepeiben tükrözheti vissza az valaha letűnt éden aranykori, időtlen boldogságát. Az elbizonytalanítás célja a várakozás kialakítása. A várakozó-reménységé, mely az egyéni élet minden hétköznapi pillanatát fölértékelheti, egyenlőségjelet tehet egyedek és generációk számára az éppen megélt időintervallum és az elkövetkező az aeternitásba kaput nyitó ítélet között. Visszavezethet az emberiség történetének kiinduló pontjához, az aranykorhoz, az édenhez, Krisztus ezer éves birodalmához.

A földi emberi lét tehát az isteni öröklét-idő, az aeternitas kitüremkedése. Abból ágazik le, és oda tér majd vissza az apokalipszissel. Isten ezzel próbára tesz, célt teljesít, vagy nem is közli mi a célja mindezzel. Az üdvözülés – a boldogság-cél, elérésével ismét részévé válunk az időtlennek. A mérhető idő az ember számára van, de csak az időtlen isteni térben lehet boldog, üdvözült, szent. Ezt azonban csak az emberek közötti viszonyrendszeren keresztül (önmegtartóztatás, szoli-

darítás, közösségért, a jövő érdekében végzett tevékenység folytán) érheti el.

Azok a konstitúciók és konstrukciók, amelyek az összetartozó csoport nemzeti közösség megalapításának módját, mibenlétét, morálját tartalmazzák az egyén odatartozását, kötődéseit magyarázzák minden esetben a csoport, a nemzeti egység történetét globális eseményekhez, az egyetemes emberiség üdvözülésének végpontjához igazítják.

A fal és a kapu

Ezekiel próféta könyve szerint Góg és Magóg fejedelme rátámad a „kerítetlen földre” a „nyugvókra és bátorságban lakókra”, akik, mindannyian kőkerítés nélkül laknak, zárjok és kapujok nincs nekik” (Ezekiel 38, 11) A középkor keresztény kőfala és kapuja mondának ez a bibliai textus a kiinduló pontja⁹.

A keresztény Európa önazonosságának meghatározásához kezdetektől fogva felhasználta és továbbfejlesztette a zsidó apokaliptikát. A Respublica Christiana egy külső és belső térre osztotta az ismert világot. Belül a keresztények kívül az őket fenyegető idegen népek helyezkedtek el. A két teret egy ütközőzóna választotta el egymástól. A modellbe bedolgozta a Josephus Flaviustól induló Pseudo Khallistenes Sándor regényében megjelenő Kaukázusban épített fal legendáját, amely Góg és Magóg népétől védte a középkori Európát. E szerint Nagy Sándornak megjósolták, hogy észak felől meg fog jelenni Góg és Magóg népe, amely majd elpusztítja birodalmát, az akkori ismert civilizációt. Az uralkodó egy nagy kapuval záratta le a hegyi átjárót és őrséget állított eléje.

Ezt a népet először hunoknak képzelték, később a népvándorlás különböző hullámaival érkező avarokat, magyarokat látták ebben a szerepben, majd a középkor a fal mögött a tatárok országát gondolta, melynek vezetője a Szent Grált is birtokló János pap lett volna. A legenda szerint, amikor ezek a népek betörik a falat és a végső, mindent

⁹ *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája) Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 309-311.

eldöntő csatában legyőzetnek, akkor lesz vége a világnak, ugyanis megszűnik az idő, feloldódik a két ellentétes egység szembenállása és elkezdődik az örök béke korszaka.

Az apokaliptikus modellt Pseudo Methodius 7. századi szír apokalipszise alapján dolgozták ki.¹⁰ Általában azok a területek váltak ezen spekulációk szülőhelyeül, ahol az arab hódítás tartós ütköző zónát hozott létre a két kultúra között: Kis-Ázsia, Szicília, Dél-Itália és Hispánia területén.¹¹ Petrus Venerabilis, a toledói fordító iskola, az angol Robert Ketton koránmagyarázata, Aquinói Szent Tamás, Raimundus Lullus említhető meg, akik megszólaltak nyugati keresztény részről. Ricoldus de Monte Crucis domonkos szerzetes, mint a missziós elmélet és Joachim de Flore az apokaliptikus jóslatok atyja, a calábriai ciszter kolostor apátjának tevékenysége jelöli ki az eszmetörténeti utat a 15. századig.¹²

Mindez az iszlámegítélés hatással van a 11. századot követő kereszties hadjáratok eszmei tartalmának felfrissítésére. Bár Szent Ferenc a mohamedánok térítésének híve. Utódai a radikális obszerváns ág a joachimi apokaliptikus modellt fejlesztik tovább, ennek szociális tartalmat adva. Pietro Olivit kell itt megemlítenünk.¹³ A végítélet népe ezekben a teremtéssel induló, Mózással és Krisztus új szövetségével szakaszolt történelmi időskálán minden esetben a mohamedánok, a 14. századtól a törökök.

¹⁰ *Tubach, Jürgen*: Die syrische Danielrezeption. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg.) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 105-139.

¹¹ *McGinn* i.m.

¹² *Hagemann* i.m. 68-81.

¹³ *Töpfer, Bernhard*: Das kommende Reich des Friedens. Berlin, 1964. Pietro Olivi eretnek, a végítélet és a szociális egyenlőség tanait összekapcsolta az egyházi rend elleni lázítással. Iratai Magyarországon is hatottak. A rend iskolázott tagjai valamilyen formában a török hódítással kötötték össze ezt az apokaliptikát. Temesvári Pelbárt prédikációit, Laskai Ozsvát szövegeit elemezve Szűcs Jenő egy ilyen irányú eszmetörténeti vonulatot mutatott ki, mely ideológia a keresztiesek irányítója volt, és ez vezetett el a reformációig. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 347. *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Bp. 1984. 103–225.

II. Piusz pápa Bizánc eleste után a vörös sárkány kezdetű bullájában keresztes hadjáratot hirdet, melyben egyértelműen az apokalipszis könyvének sárkányát jelöli meg az oszmán hatalomként. A pápát 1563-ban a hadjárat szervezése közben éri a halál, mielőtt kifuthatna a keresztény flotta.¹⁴

A másik irányzat a missziós is megjelenik szinte a pápai bullával párhuzamosan és nem kisebb személyiség áll mögötte, mint a nagy filozófus Nicolaus Cusanus. Ő megtéríthetőnek véli az iszlámot és egy egységesített, több rítusú vallás kidolgozásán fáradozik. Cusanus is a propaganda körúton, szinte a pápával egy időben hal meg.¹⁵ A keresztes had eszméje szóban ezután sem kerül le a tárgyalási napirendről, sem az egymást követő pápák, sem a német birodalmi gyűléseken, sem a legvesélyeztetettebb állam a Magyar Királyság központjában Budán.

Az ütközőzóna

Magyarország kezdettől fogva érdekelt volt a keresztes hadjáratokban. Már az első hadjárat vezérének, a nomád török népekkel vívott harcokban tapasztalt Szent László királyt jelölték ki, őt azonban halála ebben megakadályozta. A 14-15. században felállt Magyarország déli és keleti határán egy olyan védvonal, amely a török tatár népektől óvta az országot. A folyókra, természeti akadályokra, hegyekre épülő, több tagozású várrendszer az Adriai-tengertől indult és az erdélyi hegyekig futott, ahol azután északnak fordult. Az ütközőzóna a régi gyeprü (akadályokkal megerősített, széles tagozott mélységű határsáv mintájára épült ki.) Ennek a határvidéknek azonban megvoltak a saját mozgástörvényei.

¹⁴ Hagemann: i.m. 68-80.; Helmuth, Johannes: Pius II. und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. (Hrsg.) Guthmüller, Bodo und Külmann, Wilhelm Tübingen 2000. 79-139. Höfert, Almut: Den Feind beschreiben. „Thürkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450-1600. (Hrsg.) Habermas, Rebekka; Haupt, Gerhard-Heinz; Rexroth, Frank; Wildt, Michael und Winterling, Alois: Campus Historische Studien Band 35. Frankfurt New York, 2003. 51-62.

¹⁵ U.o.

Hasonlóan Buzatti A Tatárpusztá című regényben ábrázoltakhoz, a kemény drillben tartott katonaság várja a végtelen időben egész életen keresztül, mikor következnek el a tatár támadás a kultúra ellen, a titokzatos hatalmas ellenség mindent elsöprő áttörése. Mikor jön el a próba ideje, amikor hősi halált halhatnak és ez visszamenőleg is értelmet ad életüknek. A regény is a Góg-Magóg legenda kaukázusi kapuját idézi.

A 15. századtól az oszmánok lettek a végítélet népe. A korszak „Tatárpusztája” a Luxemburgi Zsigmond magyar király által a Balkánon kiépített védelmi vonal volt, egy ambivalens és változó határ. A 15. század magyarjai is ezt látták, csak számukra megfordult a tér. Ők délről várták már a pusztulást. A tér centruma a kapu, a képzeletbeli vonal, mely a külsőket és a belsőket elválasztotta, a kereszténység és a művelt világ védőfala, a szent tér középpontja pedig az erőd, a végvárak vonala, körötte, pedig a pusztá, a határsáv terült el. A határ fokozatosan nyomult északra.

Paul Wittek munkássága alapján ezt az életformát, az ilyen jellegű tartós ütközőterületet *Grenzkriegertum*nak nevezték el. Ő a bizánci-szeldzsuk török harcok jellegzetes katonaeleménél találta meg ezt.¹⁶

Erre a határvilágra szerintem jellemző egy ökológiai különállás. A katonák fő jövedelmi forrása a háború, a zsákmány, a rabtartás. Jellemző az etnikai színesség; ugyanazon etnikum tagjai a határ két oldalán szemben állnak, de kapcsolatot is tartanak egymással. Bizonyos értelemben mindenkor ellentétben vannak az őket irányítani kívánó központi hatalommal. Rendelkeznek különálló világnézeti, teológiai, literátori, jogi sajátosságokkal, amelyeknek egy primitív fokon lévő heroikus, lovagi kultúra a következménye. Ez a zóna mindig konzerválója pogány hagyományoknak, de melegágya az eretnek szektáknak is. Wittek tipológiai fogalomként is alkalmazta a mohamedán-keresztény

¹⁶ Wittek, Paul: Das Fürstentum Montesche. Istanbul, 1934. A gondolatokat ismerteti Vajda László: 1993. Paul Witteks Konzeption vom Grenzkriegertum. Der Pfahl, München, Bd. 7, 268–270.

ütközőzónára, az Ibériai-félszigetre, Észak-Afrikára, a Balkánra, de megtalálta Kelet-Közép-Ázsia frontjain is.

A határvidék legjellemzőbb tulajdonságait a következőkben láthatjuk: Állandó mozgás a szemben álló felek részéről a hírszerzés miatt. Az ellenfél területén a pusztítás, a magáén a várak fenntartása és építése a megkövetelt. Önálló önfenntartó gazdaságot igyekeznek kiépíteni, ugyanakkor teljesen ráutaltak a szembenálló vonalra, az feltételezi a saját létüket is. Önálló vármegyéken felül nyúló gazdasági adóztató területet igyekeznek kiépíteni a határvidék várai és ehhez saját jogi rendszert. Kialakul egy új réteg a nemest, parasztkatonát magába foglaló vitézlő rend. Külön morál létezik, egy sajátos etikai kódex. A fogolykereskedelem, a (foglyok kínzása) felülbírája a keresztény morált. A szembenállót ismerik-becsülik a katonák a front két oldalán, a kívülről jövőt megvetik.

A határ összeköt és elválaszt. Ennek az irracionális rendszernek a fenntartása a legfontosabb cél, üdvösségadó kötelesség, rend. Önmagát gerjeszti és élteti a rendszer. A vár és környezete az, ami eltartja a pusztító-védőerőt, a katonaságot.

„Amerre csak ellát az ember, felettébb szép sík és termékeny táj. Egyetlen ország sem hasonlítható Magyarországhoz, de amióta Lajos király meghalt, annyira sivárrá, elvadulttá vált, hogy a rablók, martalócok és hajdúk a fűben, a bokrok tövében és a nádasokban el tudnak rejtőzködni. Ez az oka, hogy az országút mindkét oldalán kivágták a növényzetet. Mindenfelé romos, üszkös falakat látunk, még hozzá nagy számban, egyeseknek még a helye is alig kivehető” – írja Hans Dernschwam a Habsburg császári követség kísérő tagja 1555 augusztusában, 29 évvel a Mohácsi csata után keresztül haladva a csata színhelyén és környékén, leírva a magyar határvidéket a török várvonal felől.¹⁷

¹⁷ Babinger, Franz: Hans Denschwams Leben und Wirken (1494-1568), In: Hans Denschwams Tagenbuch einer Reise nach Konstantinopel und Keinsasien (1553-55) Hrsg: Babinger, Franz, München–Leipzig, 1923, XIV-XXVI (Studien zur Fugger-Geschichte, 7.) magyar kiadása: *Denschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló.* Közreadja: Tardy Lajos, Budapest. 1984. 492.

A határ valójában egy intervallum a végtelenségig osztható és kiterjeszthető terület. Az 1000 km hosszú 50-100 km széles határnak is volt határa. Színekkel lehetne ábrázolni, erősödő és fakuló árnyalatokkal. Ebben az ütköző-kontaktzónában több mint száz kisebb nagyobb mohamedán és keresztény vár nézett egymással farkasszemet a 15-16. század végén. Több tízezer reguláris katona mellett ennek többszörösét adta mindkét oldalon az irreguláris, gyorsan mozgósítható haderő.

Messze a határ előtt és mögött is kapcsolódó, szolgáló társadalom élt, mely az ütközőzónát fenntartotta, az pedig ezt a népességet látta el. A rendszer jegyeit halványodóan hordozva, centrumából kifelé haladt. A képzeletbeli demarkációs vonaltól minél távolabb haladtunk, úgy csökkent a hatóereje, és annál kevésbé színezte vörösre hatása az ott lévő népesség megszokott jogrendjét, kultúráját és ökonómiáját. A Dernschwam által leírt, a vadonná változott tér szakrális rendező pontja vagy inkább pontjai az erődök lettek, amelyek egy határvonallá rendeződtek.

A „kereszténység védőbástya” és a keresztes hadjáratok

A kor embere egy virtuális térben gondolkodott, ennek a térnek lett központja az erődzóna, az „Antemurale Christianitatis”, és a mögöttes országok és a védvonalat üzemeltető magyar király országa a kereszténység védőbástya. Ez volt az ütköző zóna térszemlélete.

Minden magyar király és európai uralkodó előtt Luxenburgi Zsigmond magyar király az, akit XXIII. János pápa 1410-ben a kereszténység kőfalának, védőpajzsának nevez „...Regiam serenitatem potissime, tanquam scutum atque murus inexpugnabilis nostreque et christiane fidei fortitudinis brachium”. Valószínűleg az al-dunai védvonal kiépítése okából.¹⁸

A „Magyarország a kereszténység védőbástya” „Propugnaculum Christianitatis”-toposzt a fennmaradt neolatin irodalomban először Aenea Silvio Piccolomini 1445-ben (a későbbi II. Pius pápa) alkalmazza Magyarországra. „Quid plura, Christianum me dicam,

¹⁸ *Terbe* i.m. 304

solicitudinemque habere út Christiana religio in tuto collocetur, quod sane fieri non potest, nisi et murus eius qui est Ungaria sit incolumis.”¹⁹

Magyar királyként először I. (Várnai) Ulászló nevezte Magyarországot a kereszténység védőbástyájának, a magyar trónra való meghívása előtt, 1440. március 8-án Krakkóban kelt oklevelében. Itt indoklasként az mondja, hogy a kereszténység megvédése érdekében egyesíti a két ország erejét, ezért vállalja a magyar királyságot.

„Pro bono et salute honorum duorum Hungarie et polonie regnum... Praedicta regna, sibi confinacia et barbaris nationibus finitima, sunt murus et clipeus fidelium pro honore nominis diuini et defensione fidei catholice.”²⁰

Az ütköző zónában lévő uralkodók hangsúlyozni akarták védelmező szerepüket. Az Athleta Christi vagy a hit védelmezője szerep a keresztes hadjáratok idejéből egy uralkodóról egy országra, vagy egy államegyüttesre, esetünkben a két iszlám hódítástól veszélyeztetett királyságra Magyarországra és Lengyelországra tevődtek át.

Állóképet látunk, nem a hitért harcászálló, rohamozó lovas alakja vetül elénk, az eltűnt a löfegyverek színrelépésével. A tűzfegyverek által ostromolt rendíthetetlen kőfal, ami megjelenik már a védelmi vonalat kiépítő Zsigmond király propagandájában is, valamint az ostromlott kereszténység bástyája, védőpajzsa. A dinamikus lovagkirályok megjelenítése helyett a védőfalként felfogott országok utaltak egy szélesedő rendi területi tudat kialakulására egyben jelezték az egységes kereszténygondolkodás végét is.

¹⁹ *Spannenberger, Norbert, Óze, Sándor*: „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis”. Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In: Hrsg. Markus Kzoska- Hans-Christian Maner, Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. 19-39. Terbe i.m. 302-303. V. Miklós az első pápa, aki Magyarországot a kereszténység védőpajzsának mondja III. Frigyes császárhoz írt levelében. Később nemcsak Magyarországra használják a fogalmat, hanem Dalmáciára, Rodoszra, valamint a 17. században Lengyelországnak is megadja ezt a címet a pápa.

²⁰ *Kathona, István*: Historia critica Regnum ungariae Stripis mixtae. Tom. VI. Ordine XIII. Pestini 1790. XIII. 23-30; *Terbe* 302. *Hopp Lajos*: Az „antemurale és Conformitas” Humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Bp. 1992. Humanizmus és reformáció szerk.: *Jankovich József*

Szinte szimbolikus, hogy az a király írja le a két országgal kapcsolatban a toposzt először, aki négy év múlva Várnánál áldozza életét ezért az eszméért. Maga a toposz azonban már korábban megszülethetett Magyarországgal kapcsolatban, és az Anjou Nagy Lajos perszonáluniójával kerülhetett Krakkóba.

Az Anjouk alatt terjed el először, valószínűleg itáliai jogi szemlélet közvetítése folytán az erős rendi, köznemesi, jogi parlamenti rendszer (1351-es törvények) és az egységes nemesi community, az ország és a korona egységét hirdető Szent Korona eszme alapja.²¹ Innen veszi át majd a lengyel nemesség a náluk még egy fokkal erősebbé váló rendszert. (Nem véletlen, hogy köznemesi gyűléseiket rakusnak nevezik a Buda alatti Rákos mezején szokásosan megrendezett magyar nemesi országgyűlésekről.)

A 15-16. században gazdagon előfordul a magyarországi és külföldi latin nyelvű politikai irodalomban, de a mohácsi csata után (1526) magyar nyelven is megtalálható.²²

„Magyarország a kereszténység, Európa védőbástyája” 15. századi toposz a Mohács utáni években leértékelődik, Magyarország már csak, mint Germánia védőfala jelenik meg²³. A kérelhetetlen „Magyarország,

²¹ *Eckhart Ferenc*: A magyar Szentkorona eszme. Bp. 1940.

²² „Soha olyat nem kezdhet a török, ki ellen ne kellene indulni. Az urak nemesek nem látják, csak őket édes hazájukból űzik kergetik török veszedelemre, gyalázatos nyomorúságra. Az polgárok megszökvén keresztény uruktól is munkatételbe, rovásfizetésbe, nyomorúságba tartani, az ő magok természeti szerint könnyen szenvedik, honukba maradnak, az pogányokhoz szelídülnek, egyesülnek, mintha ingyen törökök nem volnának. Ugyan elfeledik. Bizony szinte úgy leszen mind cseheknek, németeknek, mind uraknak, hercegeknek és markoláboknak (örgrófoknak), érsek és püspököknek, csak az falubeli és városbéli polgárok maradnak hon, s akkor kezdenek sírni, jajgatni és senki rajtok könnyörülő nem leszen, s akkor siratják az mostani vadászások, mulatóságoknak örömet, sírva édesen emlékezni az szegény magyar nemzetről, kiknek ha az országokat pajzsul magoknak megtartották volna, nyomorúságba nem jutottak volna.” Az idézett sorok egy 1558-ban a Balaton-melletti kanizsai végvárban íródott levélből valók. A toposz, Magyarország a kereszténység védőpajzsa, a 15-18. században volt használatos, de a későbbi korok magyar nemzettudatának is gyakori eleme lett. A levél írója egy magyar végvári tisz, Csányi Ákos, nem volt része humanista műveltségben, latinul nem tudott. A magyaron kívül horvátul beszélt, amely akkoriban közvetítő nyelv volt a Délvidéken. 500 magyar levél. Csányi Ákos Levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. Közreadja *Őze Sándor*. Bp. 1995. 427.

²³ *Horváth Magda*: A török a német közvéleményben. Bp. 1937.

mint a kereszténység védelmezője” gondolat hivatástudatot, esküt, megkülönböztetést jelentett a törökkel szemben, ha csak a legkisebb külsődleges török hatást tapasztalták ugyanakkor, egy német birodalom ellenességet is magában rejthetett.

A „gonosz nővér, Germánia”, a hanyag, felelőtlen, az országot magára hagyó, csak vadászgató német császár, a szövetséget felrúgó kereszténység tömegével jelentkezik már a 16. század közepi magyar-nyelvű irodalomban, levelezésben. Azt írja Csányi Ákos kanizsai végvári tiszt Nádasdy Tamás nádornak az 1550-es évek fordulóján, hogy az oroszlán torkából menekültek a keselyűkhöz, s ennek rugdosásától az oroszlánnál találtak védelmet.²⁴

„Micsoda elvetett ember vagy nép volna, kik senki ellene, hogy földet, országot, birodalmat nem venne, igen meghagynánk magunkat ismernünk, kikről őket hamarabb veszedelmeinkre felgerjesztenénk. Tudom nagyságod megkeseredett szívét az dologból, kiket nagyságod előszámlál egész kereszténységnek veszedelmes romlásokra, úgy vagyon, hogy nagyságod minden felől az vasverő üllő között forgódván, nagyságod fején cséplik a babot” – írja más helyen.

A toposzból alakul ki a század végére a gondolat, hogy két tűz közé került az ország. A 17. században már a két nagyhatalmat „két pogánynak” mondják, amelyet én itt vélek először feltalálni. Pázmány Péter katolikus érseknél ugyanezt jelenti majd az ajtó és küszöb közé szorult ujj, vagy Bornemisza Péter evangélikus püspöknél a két tar császár között kopasszá váló ország. (Az egyik a vérbajtól kopasz Rudolf császárt, a másik pedig a borotvált fejű törököt jelöli.)

A század második felére válik uralkodóvá a wittenbergi történet-szemlélet alapján a zsidó és a magyar nép párhuzamba állítása, amely konstrukció a töröktől való megszabadulás lehetőségét morális, eszkatológikus síkra helyezi. Ugyanakkor a szétdőlt ország népe számára egyfajta válságkezelő program is.²⁵

Egy olyan ideológia, amely azt hirdette, hogy a szenvedés bizonyítja, mint a zsidóknál, az Isten által való kiválasztottságot, a 16.

²⁴ A kép világos. Az ordító oroszlán a török, a rugdosó sas a Német-római Császárság. Nádasdy Margit Majlád Istvánné kapcsán írja.

²⁵ Őze: Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. i.m. 142–144.

század közepétől sokkal hatásosabb volt befelé, mint a közönyös Európa védelmével dicsekedni.

Az üllő és vasverő közé szorult ország gondolata, és a zsidó–magyar párhuzam beépült a későbbi nemzeti önértékelés szimbólum-rendszerébe. A kisépítési voltot tudatosította az erős, s az egész kereszténységet a pogány áradattól védelmező bástyával szemben.

Az apokaliptikus idő a 15-17. századi ütközőzónában

A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje volt. Ezen az apokaliptikus időn alapult a határterület időszemlélete. Minden egyes ilyen esemény csak erősíti a tudást, amelyet a nagyapjuktól is hallhattak az apokalipszis népéről. A 15-16. században Európa más tájain is várják Góg és Magóg népét, de ott a történet egyfajta vasárnapi, horrigényt kielégítő pótlék.

A határterület népességénél mindez rendszeresen visszaigazolódik a háború borzalmaival. Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely kapcsolódik egy apokaliptikus időszíkhöz. Bűnben és nagy megtisztulásokban, szenvedések, megaláztatások között élnek. Összedőlt a mezőgazdaság világa, életük szakaszossá lett, hullámzóvá vált. A háború éltette, vagy pusztította a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya, vagy a támadás kivédése volt.

Itt az egyéni kegyelemre szabott a népesség gondolkodása, ez kimunkált egy sorshitét, amelyben a sors alakított mindent. Eszerint lényegtelen momentummá vált még a túlvilág is. A jelen ugyanis már része volt annak. A borzalom csak pillanat az apokalipszist megelőző idő és az azt követő krisztusi földi uralom csak a határ időbeli két oldala, maga a földi lét csak kis akciók sora. Az emberi élet belefolyik ebbe a nagy egészbe, mely maga az apokaliptika.

Más a test és a halál szerepe ebben a világban. A megölt katona fejét az ellenséges vár fokára karóba teszik, nyúzott koponyájából gúlát raknak.

„Sok vad madár gyomra gyakran koporsója vitézül bolt testeknek”

(Egy katona éneke) – idézi Balassi Bálint majd a katonahalált jellemző sorokat.

Mindent elvesztett a határterület népessége. Még saját teste sem az övé, sírhelye sem biztos. A lakott helység, a szülőföld ismert tája a mozgó határterülettel gyakran vándorolt. Idegen nyelvű és más vallású népek költöztek melléjük, a középkori településrend, ahol a környék falvait ismerik generációkon keresztül, felbomlott. A határ másik oldalán, velük keveredve megjelent az idegen nép, hitük szerint Góg népe és az idegen vallás, az Antikrisztusé, az iszlám. Más egyebekben ez a népesség a megszólalásig hasonlít rájuk, keresztényekre.

Mi marad akkor az ütközőzóna népe számára? A híre. De ez sem teljesen az övé. Hanem a közösségé. A hős bizonyos archetipikus helyzetekben általános tulajdonságokkal él. Időben a megtörtént események felcserélhetőek. A Mircea Eliade által leírt alkotó módszer ismert a magyar 15-18. századi hősi énekekben is.

A portyák hadjáratok egyedi eseményei ezen az általános apokaliptikus idősíkon függenek, ezt táplálják koronként. 1561-ben egy sikeres portya eseményeit a gyulai vitézek úgy mesélik el egy históriás énekben, hogy annak szereplőit, helyét és helyzetét megfeleltetik egy régebbi törökellenes győzelem énekének, a kenyérmezei csatáénak. (1479). A csatában Báthori István és Kinizsi Pál, Hunyadi Mátyás (1458-1490) hadvezérei fényes győzelmet arattak a török felett.

A históriákat elbeszélő énekek – mint Antonio Bonfinitől, Corvin Mátyás király történetírójától tudjuk éppen a kenyérmezei csata kapcsán – már a csatatéri, a feszültséget oldó kötelező mulatozáson és lerészegedéskor megszülettek²⁶. Legtöbbször más énekek szerkezeti elemeit, szöveg és motívumkincsét is felhasználják az újhoz, mivel nem az esemény pontos történeti leírása volt a lényeg, hanem az archetipikus szerepek és helyzetek behelyettesítése és újrajátszása a jelenkori eseménynek megfelelően.

A törökkori vitézi énekek kimenetelüktől függően két csoportba oszthatóak. A győztesek a viadalok, a vesztesek a vész, a minden

²⁶ *Várjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Budapest, 1982. 210.

elveszése, címszó alatt maradtak fenn. Az utóbbiak járultak hozzá a Magyar és a határzóna más kereszténynépeinek soknyelvű hagyományban az apokaliptikus időszemlélet fenntartásához. A törökkor határzónájának egymást követő nemzedékei mindig magukat tartották az utolsó, a végidőt bekövetkezni látónak.

Az életforma, amelyhez a Propugnaculum Christianitatis toposz kapcsolódik, s amelyről mind Bonfini tud mind, mind Balassi részese, s amely két vallás, két kultúra ütközőzónájában csírázik ki, már Balassi előtt kétszáz évvel megjelent, és halála után is majd kétszáz évig ott fog még kísértetni Magyarország határán.

A ferencesek, mint a mohamedán háborúk tábori papsága

Létezett egy lelki védelmi vonal is, amely háttere és kiegészítője volt a mohácsi csata (1526) előtti kettős védvonalnak. A védvonal lakosságának lelkigondozását a 15. században a ferences obszervancia látta el. Kolostoraik sokasága a Délvidék tábori papságát adta. „Szándékai kifejezésére az obszervancia a mozgalom fészkeinek legendájaként az Augustus császárnak megjelenő napbaöltözött Mária legendáját terjeszti a Genesis 3, 15 és a Jelenések 12. 1. könyvére hivatkozva: „Ellenségeskedést szerzek közted és az asszony közt, a te ivadékod és az ő ivadéka között: ő megrontja a te fejedet, és te az ő sarka után fogsz leselkedni” „És nagy jel tűnik fel az égen egy asszony, kinek öltözete vala a nap, lábai alatt a hold és fején tizenkét csillagú korona.” A napba öltözött asszony, a szeplőtelen szűz eltapossa a lábánál heverő bűnt és megalázza az eretnekeket, a sárkány ivadékait. Az apokaliptikus félholdat a török pogányság szimbólumának is érzik, amelyen azonban a Mária jelképezte kereszténység diadalt fog aratni.”²⁷

Bálint Sándor veszi észre először, hogy a napba öltözött asszony kultuszának emlékei „mágikus-kultikus célzatossággal” Magyarországon fenyegetett határszélein, találhatók, főként délen és keleten.²⁸

²⁷ Bálint Sándor: A napba öltözött asszony. In: Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. Kassa, 1943.

²⁸ U.o. Hopp i.m. 47. Az érvrendszer megegyezik a lengyel tatár-török háborúk ferences szerzőinél is.

A pesti ferences rendfőnök, Laskai Osvát 1497-ben megjelent szentbeszédgyűjteményében az első magyar királyról Szent Istvánról így beszél a magyarság feladatáról: „ezt az erős népet melynek vére és csontjai a különböző országok hegyeit és völgyeit borítják, rendelé Isten pajzsul a Nagy Török ellen, hogy bátorságuk és derekasságuk révén a szent Kereszténység az óhajtott békét élvezhesse.”²⁹

Nem véletlen, hogy miután a török beveszi 1521-ben Nándorfehérvárt, majd 1526-ban legyőzi a királyi sereget az ország kapujának szabadon hagyásával kívánt kivonulni, ezért kitelepíti a nyugati keresztény lakosságot, amely a ferences szerzetesek elűldözésével a leg-hatékonyabb. (Ekkor szűnnek meg a szerémújlaki, az atyai, az alasáni, a perecskei, a paksi, györgyi, kölyüdi, futaki és kaboli ferences kolostorok³⁰).

A 16 század elején, tíz évvel a Magyar Királyság sorsdöntő csatája előtt Gyöngyösi Gergely, a másik nagy magyarországi szerzetes közösség, a pálos rend tisztségviselője azonban már ismét a joachimista apokaliptikus modell végítélet népeként mutatja be a törököt.³¹

A keresztes hadjáratok és a ferences tevékenység másik következménye az 1514-es magyarországi parasztháború lesz, amikor a török veszélyeztette paraszthadak apokaliptikus jelszavakkal felszerelve borítják lángba az országot.³² Ennek jelei, már 1456-ban Nándorfehérvár felmentésekor megmutatkoztak, Capistranus keresztes hadában. Hasonló jelenségeket tapasztalunk stájer területeken is. Mögötte egyes kutatók a radikális obszervancia szociális ideológiáját sejtik.³³ Lázadást jelent ezután a 16. századi Magyarországon, ha azt írják a források, hogy valaki keresztes hadat támasztott.

²⁹ *Laskai Osvát*: Sermones de Sanctis 1494, *Őze*: Bűneiért i.m. *Terbe*: 344.

³⁰ *Őze*: i.m. 1-103. *Karácsonyi János*: Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1924.

Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúságai. *Levéltári Közlemények*. 43(1972) 128–163. passim. *Uő*: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 78(1974) 409–435.

Fodor Pál: Az Apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. i.m.

³¹ *Őze*: Bűneiért i.m. 111, *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. 103-225.

³² *Szűcs Jenő*: i.m.

³³ U.o.

A keresztes hadjáratok és a reformáció korának török apokaliptikája

Szintén X. Leó pápa keresztes hadakról tartott 1513-as vatikáni tárgyalása inspirálja Luthert álláspontja kialakításakor, melyben a keresztes háború intézményét el kívánja vetni és a törökkel szembeni védekezést a világi hatalmak feladatkörévé tenni.³⁴ Az egyház feladatának pedig a lelki megtérést jelöli ki, amely egyedül segíthet ebben a háborúban, amely azért vesztes, mert a törökök erkölcsösebbek a keresztény hadaknál. Angyali jámborságukat dicséri.³⁵ Ezek alapján ekkor ő is a török megtéríthetőségéről beszél. A keresztes hadjáratok ideológiája tehát hozzájárul az európai reformáció kirobbanásához.³⁶

A 16. század nagy fordulatot hozott a haditechnika fejlődésében. Hadügyi forradalomnak is nevezik ezt a folyamatot. A lőfegyverek elterjedése megváltoztatta a hadviselést. A páncélos lovasság helyét a 17. századi hadsereg reformokig a puskás gyalogság veszi át. A föld több pontján G. Parker kifejezésével élve, „lőporbirodalmak” jönnek létre.³⁷ Ezek a birodalmak pedig állandóan fegyverben tartott, képzett, reguláris és legtöbbször zsoldos katonákat alkalmaznak. Ilyen janicsár osztagok alkotják az oszmán haderő magját is. Magyarországon Hunyadi korában indul el az átállás a zsoldos hadsereg irányába.³⁸

A haditechnikai áttöréshez kidolgozott birodalmi ideológiák azonban már nem, vagy nem elsősorban az egységes kereszténység érdekét hangsúlyozzák, ahogy a török szultán sem csak az iszlám

³⁴ Hagemann 81

³⁵ Luther WA Bd. 2. 311. Horváth Magda i.m. 39. Őze Bűneiért 80.

³⁶ Blöchl, Herbert: Luthers Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien; Brecht, Martin: Luther und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. (Hrsg) Guthmüller, Bodo und Külmann, Wilhelm Tübingen 2000. 9-29. U.o.; Andermann, Ulrich: Geschichtsdeutung und Prophetie. Kriesenerfahrung und -bewältigung am beipiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. 29-55.

³⁷ Parker, Geoffry: A hadügyi forradalom.

³⁸ Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Bp. 1975.

kalifája, hanem Bizánc örökösének, Rum urának is tartja magát.³⁹ A 16. századra előbb a franciák, majd a spanyolok és a portugálok alakítanak ki maguk számára legitimációként olyan hivatáseszmét, melynek centrumában egy iszlámmellenes hagyomány él, bár itt is egy apokaliptikus vég következik a folyamat befejezéséül.⁴⁰

A Német Nemzet Szent Római Birodalmának középkori konstrukciója is ebből az irányban töltődik fel új ideologikus elemekkel.⁴¹ Hunyadi Mátyás magyar király és III. Frigyes német-római császár vetélkedésekor is apokaliptikus eszmék jelennek meg, ezekhez gyártanak államelméleti érveket humanistáik.⁴² Mindez azonban nem az *Respublica Christiana* irányába, hanem a „Szent nemzetállamok” kialakulása felé mutat.

³⁹ *Őze–Dobrovits*: Keleti és nyugati hatalmi ideológiák összeütközése a 16. századi Kárpát-medencében. Elhangzott: V. Károly és Közép-Európa 2000. május 26. Pécs. PTE BTK.

A konferencia előadásai megjelenés alatt.

⁴⁰ *Miegge, Mario*: „Regnum quartum ferrum” und „lapis de monte” – Die kritische Wende in der Danielrezeption im 16. Jahrhundert und ihre Folgen in Theologie und Politik. In: *Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches.* (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; *Studien zur Religions- und Kulturgeschichte.* (Hrsg.) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 12-37. 239-252. *Delgado, Mariano*: Der Traum von der Universalmonarchie- Zur Danielrezeption in den iberischen Kulturen. In: *Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches.* (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; *Studien zur Religions- und Kulturgeschichte.* (Hrsg.) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 12-37. 1492. 252- 306.

⁴¹ *Seifert, Arno*: Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Köln, Wien 1990. *Bosbach, Franz*: *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit.* Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Band 32. Göttingen 1988.

⁴² *Bendl Vera*: Prófécia és apokaliptika különbsége Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Dokumentum-füzetek 17. Bp. 2001. passim. Az Apokaliptikára lásd még: *Barnes, Robin*: *Contexts and levels.* Oxford, 1992. *Barnes, Robin B.*: *Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600.* 129–147. *Barnes, Robin B.*: *Prophecies and Gnosis.* 1987. *Reeves, Marjorie*: *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism.* Oxford, 1969.

Reeves, Marjorie: *Prophetic Rome in the high Renaissance period.* Oxford, 1992.

Német területek adták tehát a 15 század végén a következő fejlődési stádiumot a felújított apokaliptikus modellhez. Egy humanista spekuláció ez az asztrológus Lichtenberger tollából⁴³. A konstrukció az Újszövetség armageddoni csatáját Köln városa mellé teszi Góg és Magóg népével, (jelen esetben a törökökkel,) mely győzelem után következik be a világvége. Köln kínálkozott erre a szerepre.⁴⁴ Nagy egyházi központ volt, érseke az egyik német birodalmi választó. A római idők Coloniája az egyik centruma volt a limesnek, a nyugati és a barbár világ találkozásának. Ide kötődött Szent Orsolya legendája, akit tízezer nőtársával a hunok gyilkoltak le. Itt őrizték napkeleti bölcsek ereklyét, akik mint a „három királyok” a keleti hatalom hódolatát jelentették a gyermek Jézus, a kereszténység előtt.

Egy másik történet épül rá ekkor erre az eszmetörténeti tradícióra, az aranyalma legendája. Bizánc ostromakor állítólag Iustinianus császár lovas szobrának kezéből kiesett a világot jelentő aranyalma.⁴⁵ A török hódítók is úgy tudták, hogy az idő akkor ér véget, ha az arany vagy vörös almát jelképező város az utolsó győzelemkor kezükre kerül. A hagyomány keleti, steppei korszakra megy vissza, de mind keresztény, mind oszmán részről ismert, így Kelet és Nyugat közös gyermeke.⁴⁶ Az

⁴³ *Watburg, Abby*: Heidisch-antike Weissagung im Wort und Bild zu Luthers Zeiten. Heidelberg 1920. In: *Ausgewählte Schriften und Würdigungen*. (Hrsg.) Dieter Wuttke Baden Baden 1979.

⁴⁴ A legendát kimerítően elemzi *Teply, Karl* i.m., magyarul pedig *Fodor Pál*: Az Apokaliptikus hagyomány. i.m. A törökre, mint apokaliptikus hatalomra lásd: *Gölner, Carl*: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in XVI. Jh. (3 Bd.) Bucuresti-Baden-BadenTurcica, 1978. *Delumeau, Jean*: Angst im Abenland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14–18. Jahrhunderts, Bd, 2, Reinbekb. Hamburg, 1985. 313. *Thumser, Matias*: Türkenfrage, und öffentliche Meinung. Zeitgenössische Zeugnisse nach dem Fall von Konstantinopel 1453 Europa und die Osmanische expansion im ausgehenden Mittelalter. In: Franz-Reiner Erkens Hrsg: Berlin, 1997. 62.

Teply i.m., *Fodor* i.m.

⁴⁵ U.o.

⁴⁶ II. Szulejmán szultán, két alkalommal is 1532-ben Bécs ostromára indulva és 1566-ban Szigetvár alatt készül a világ végére. Először a német-római császárral, V. Károllyal vívandó a világ feletti elsőséget eldöntő csata előtt, majd közvetlenül halála előtt az utolsó szent hadjáratra indulva, melyben meg kívánt halni.

oszmánok tehát mindig más nagy ellenfél templomának gömbjében látták az aranyalmát. Először Buda, melynek ez egyik török neve piros (veres) alma, majd Róma, Bécs, és Köln lesz ez. Az unitárius Kaspar Helt a magyarok krónikájában a 16. században azt írja, hogy a végső csata a kölni veres templom mellett lesz majd, utalva az almára.⁴⁷

A reformációban a német nacionalizmus hagyományos Itália ellenessége és birodalmi konstrukciójának felelevenítése játszik szerepet. Hasonló sokkot okoz Bizánc elestéhez képest Bécs 1529-es ostroma, és Buda 1541-es bevétele. Bécs, a legjelentősebb birodalmi határváros ostroma után a lutheri hangvétel is megváltozik, és a török apokaliptikus beazonosítását hirdeti, ugyanakkor egy valóságos félelem járja át Európát a centralizált iszlámtól. Egy lelki elbizonytalanodás ebben az értékvesztéses korban, amely jelentheti a borzalmas véget, de egy tisztítótüzet, egy új világ kezdetét is.

1542-ben a Német Birodalom hadai először a történelemben kimozdulnak határaik mögül, hogy visszavívják Budát. Ez a hadjárat már nem hordoz keresztes ideológiát, bár mind katolikus, mind a protestáns fejedelemségek támogatják a vállalkozást. A csúfos sikertelenség azonban ismét fellobbantja az oszmánok köré szőtt apokaliptikus víziókat. Most már a protestáns irodalom is egyértelműen fogalmaz és a wittenbergi kör a törököt a testi Antikrisztusként aposztrofálja⁴⁸.

1543-ban három Korán konfutáció (vitakommentár) jelenik meg. A munkák lényegében az eddigi koráncáfoló irodalom gyűjteményei.⁴⁹ A legismertebb Teodor Bibliander összeállítása. A nürnbergi lutheránus és a zürichi kálvinista német szerzők műve apokaliptikus

⁴⁷ *Heltai Gáspár*: Krónika a magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit. Bp. 1995. 783-784. i.m. 210-211.

⁴⁸ *Blöchl, Herbert*: Luther Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation. Europäische Hochschulschriften Reihe XXIII Theologie Bd/vol. 53. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien 1995. Sommer, Wolfgang: Luther Prophet der Deutschen und der Endzeit Zur Aufnahme der Prophezeiungen Luther sin der Theologie des älteren deuchen Luthertums. In: Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze Göttingen 1999. Forschungen zur Kirchen und Dogmengeschichte. (Hrsg) Ritter, Adolf Martin Band 74. 155-176.

⁴⁹ *Bobzin, Hartmut*: Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien der Zeitgeschichte, der Arabistik und Islamkunde in Europa. Beirut, 1995.

ellenfélként ábrázolta a törököket, a francia szerző megértő módon közelít a más kultúra népéhez. Ez utóbbi azonban egyáltalán nincs kimutatható hatással saját korában.

A másik kettőt a térségben olyanok használják majd, mint a magyar református egyház 16. századi megalapítója Melius Péter⁵⁰, a 16-17. század fordulójáról a magyar katolikus egyház újraalapítója, Pázmány Péter⁵¹, vagy az erdélyi jezsuita Szántó Arator István⁵². A híres jezsuita hitszónok, a lengyel Skarga, a huszita protestáns, az 1620-as

⁵⁰ Melius Péter Szent Jánosnac töttjelenésnec igaz es iras szerint való magyarazasa predikatioc szerint a iamborbölcz es tudos emberec irasabol szereztetet Melius peter által. Váradon, 1568. 262. b-264 *Tephy, Karl*: Kizil Elma Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde Südost Forschungen. 1982. 78-108. „E góg azért a Szkítiából támadt Török birodalom: E melyet az Antikrisztus serege, minden testi-lelki ellensége az ekléziának. (...) Ha erre kell magyarázni, ne értsd hát csak a sok Antikrisztus papjára eretnekekre, de (*színtén*) ugyan a török birodalomra, a szultánokra. Az a Góg, az az pogány a török császár. Az Magóg jegyez földözült (*álcazott*) pogányt, jegyzi a hypokritákat, a csalárd keresztényeket, árulókat, kik el árulnak a Gógnak. (...) Hadra gyűjti, lelki hadba a Sátán gyűjti, a pápát Antikrisztust, eretnekeket, barátokat. Lásd testi hadba gyűjti a török császár, a Gógot, az az pogány nyilvánvaló fejedelmet. Gyulát, Szigetet egyszersmind megszállotta. A Felföldet pedig a tatár 11. napján augusti el rablá. 1566. Gyulát 2. szeptemberis, Szigetet 7. szeptemberis vette meg. De még az ítélet napjához kezel leszen igen nagy hada. Akkor a moszkoviták vele lesznek, egész oláhság, Német, Lengyelországot, Livóniát, Litvániát, Hispániát elhívja, a Góg Magóg a tengerig felmegyen. Miként az Antikrisztus lelki hamis, fegyverrel, tudománnyal az Isten táborát az ekléziát, pápa Antikrisztus a Mohamet szektája. Hodzsai, dervisi kernyül veszik, meg csalják elhitetik, mint sívó oroszán akarják nyelni. Így vagy az testi fegyverrel, hogy megnagyobbul a Török birodalom, az ű hitire akarja hajtania a keresztényeket, mint Nabukodonozor, Dárius, a Médusok. Hogy nem engednek a hívek, az Jerusalemben, az az a szent város, a választott sereg, reájok megyen, hogy minden elveszesse őket. Isten szembe, így az mennyűtő kővel, szénnel az égből veri agyon. Mihent a török az ű hitire kezd hajtani azontúl elvesz birodalma. Senki meg nem verheti derék szerint az törököt, hanem csak az Isten az égből.” Az idézet Melius Juhász Péter a nemes, katonacsaládból származó protestáns pap, Szent János Jelenéseit elemző prédikációs kötetéből való. Az első pillanatban látható, hogy kora Magyarországnak állapotát veti össze és felelteti meg a bibliai szövegnek. Az események Szulejmán utolsó magyarországi hadjáratáról szólnak. Állatorvosi lóként tanulmányozhatjuk rajta a Melanchthon által hirdetett kettős Antikrisztus apokaliptikus modelljét, ahol a testi Antikrisztus, a török áll a középpontban.

⁵¹ *Pázmány, Péter*. Összes művei (ed:Rajmund Rapaics) Budapest, 1894., vol. I. pp. 557-573, iii. pp. 727-753.

⁵² *Bitskey, István*: Szántó, István (Arator) S. J.: Confutation Alcorani (1611), edited by István Dávid Lázár (Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez 27., Szeged, 1990)

fehérhegyi ütközet után kivégzett Vaclav Budovec,⁵³ Johann Alsted⁵⁴ és Jan Komenski.⁵⁵

A hagyományos keresztes hadjáratok eszméjének végét jelentette 1543-ban Bizánc eleste és II. Pius pápa halála. A későbbi Európát átfogó szentszéki tervek már más ideológiával szerveződtek, lett légyen azok kiszemeltje a Habsburg német-római császár, a lengyel-erdélyi uralkodó Báthory István, vagy az orosz cár.

A 15. századtól az új ideológiának, és a nyomában járó erőrendszerrel védett ütközőzónának kedvelt toposza a Propugnaculum Christianitatis, mely Ezekiel apokaliptikus Góg és Magóg víziója nyomán a középkori Sándor regény Kaukázust védő falából és kapujából tevődött át a Duna völgyére.

A 16. század második felére válik uralkodóvá a wittenbergi történet szemlélet alapján a zsidó és a magyar nép párhuzamba állítása, amely konstrukció a töröktől való megszabadulás lehetőségét morális, eszkatologikus síkra helyezi. Ugyanakkor a szétdőlt ország népe számára egyfajta válságkezelő program is. A magyar nép elhagyta Istent, mint a zsidók, ezért sújtja Isten a törökkel. Ha azonban megtér bűneiből Ő lesz Isten választott üdvözülő népe.

A történészek egy jelentős csoportja a modern nemzettudat kialakulásának első korszakát a 16. századra teszi. Föltételezik, hogy a nemzetek e korai generációjához tartozó társadalmak olyan sajátosságokat őriztek meg, amelyek megkülönböztetik őket a felvilágosodás korának nyelvi-kulturális alapon tudatosodó nemzeteitől. A korai időszakban az Ószövetség szolgált modell és példa gyanánt az egyes nemzeti társadalmaknak saját történelmük értelmezéséhez.

A nemzetként való összekovácsolódás szempontjából a csapások, a nemzetként elviselt szenvedések sokkal nagyobb kohéziót adtak, mint a sikerek. A magyar társadalom rendkívüli szenvedései a török harcok idején eszerint különlegesen erős impulzust adhattak a nemzeti összetartozás átéléséhez. A bűn és büntetés kategóriáiban elhelyezhetőek voltak az egykorú társadalom történeti tapasztalatai, a

⁵³ *Budovec*, ≈ *Budova Václav*: Antialkorán. Praha, 1989.

⁵⁴ *Alsted*, Johann

⁵⁵ Lásd: *Sommer* i.m. Komenski

hazai bűnök és a török, valamint a német császár által okozott szenvedések, de igazán jelentősége a prédikációk szerint annak van, hogy a magyarság a többitől megkülönböztetett „választott nép”, amelyet a történelmi élmény bizonyít.

A mohamedán-keresztény határ, akár mint kis, szenvedő népként értelmezett etnikai, akár mint a nemesi nemzettudat Szent Korona alá tartozó földjét, a napbaöltözött asszony országát (területet) jelentő modell jött számba 18. században, mindig a 16. századi sztereotípiákat és a nyomában járó sokkhangulatot idézte fel. Utalnék arra, hogy még a II. József alatt elindított nemzeti ébredési folyamatokra, mely – Magyarországon a modern európai nacionalizmus eszméit először rendezte politikai ideológiává és próbálta az eddigi elemekkel egységre hozni – nem, vagy inkább nemcsak abból a félelemből táplálkozott, hogy nyelvet, műveltséget, identitást cserél a magyar nemzet, vagy hogy a felmérések folytán vezető rétegei súlyukat veszítik. Hanem inkább, hogy a császár oszmán háborújának veresége miatt „hisztériás sokkot kapott” a fél ország, hogy újra jön a török, és a Habsburgok ismét alkalmatlanok arra, hogy megvédelmezzék a Magyar Királyságot.

Itt bővebben nem szólok sem a zsidó–magyar párhuzam, sem a kereszténység védőbástyája, sem a végvári katonaság és az ütközőzóna tudati elemeinek, politika ideológiaként való továbbéléséről. Továbbá nem sorolom fel a különböző nemzeti identitások kapcsolódását az apokaliptikus hagyományhoz. Ehelyett inkább egy modellt szeretnék bemutatni.

Természetesen mind a felvilágosodás, mind a herderi szekularizált apokaliptika hatott Magyarországon. Említsük itt csak Petőfi Egy gondolat bánt engemet című versét, vagy Vörösmarty számos költeményét, ahol szintén az utolsó nagy apokaliptikus csatát idézik.

Ezt folytatják majd olyan eszmeáramlatok, mint a tudományban és az osztálynélküli társadalomban nembelileg üdvözülő emberiség ateizmuson alapuló pozitivista és kommunista modelljei. Az utóbbinál szintén szükséges a maradék békéjéhez és boldogságához az egységes népek a világ proletárjainak apokaliptikus utolsó nagy csatája.

A magyar történelmi tudatot a 16. századtól veszített nagy csomópontokhoz köti emlékezőskultúrája, amelyeket afféle apokaliptikus kezdetként és végként éltek át résztvevői. Mohács, 1848-1849, Trianon, 1956.

Két vonulat építi be nemzettudati stratégiába a 18. századtól kezdve az egyiket integratív, a másikat az independens szemléletnek nevezném. A két párhuzamos értelmiségi tábor nem csupán magyar sajátosság. Mindenhol az európai egységesülés, integráció viszonyrendszere hozza létre, és alakítja ki.

Az első az olyan nemzettudati elemeket emeli ki, mint a Szentkorona kultusz, Szent István és a Patrona Hungariae országa. Kapcsolódhat eszmerendszere a dinasztiahoz, monarchikus államszövetséghez, ezen kívül elsősorban egy rousseaui területiségi elvet helyez előtérbe. Ez a modell egy integrációt hangsúlyoz, az európai léptékben való gondolkodást helyezi előtérbe. Többnyire egy Európával egységes eszmeáramlat győzelmétől várja az apokaliptikus béke és jólét eljöttét. Demokrácia, szocializmus, marxizmus. Kívülről néz az országra. Számára az integráció az elsődleges. Választott népét az internacionális eszme kovácsolja össze az apokaliptikus győzelemhez. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy tagjainak ne lenne etnikai tudata.) Nevelni akar. Távatosságra, olyan európaiságra, melynek birtokosainak tartja magát. Előremutató példákat kívülről hoz: (Például az 1970-es évek nagy slágere a csehszlovák nemzettudat volt. Mintaként ezt állították a magyar közösségi összetartozás elé is, egészen Csehszlovákia megszűnéséig, mert az demokratikus genezisű volt.)

A másik a függetlenségi, a kis nemzeti, etnikai különállás. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ne lennének tisztában koruk európai eszmerendszerével. Nevezik protestáns, vagy kurucos szabadságharcosnak is a modellt, alaptalanul, mert nem erre épül. Belső értékséget hangsúlyoznak. Ennek kifejlődésére akarnak nevelni, melynek birtokosának tudják magukat. Döntő helyzetekben azonban sokszor mégis cselekvőképtelen.

Természetesen koronként a kettéhasadt magyar értelmiség ideológiáját új eszmék és csoportmentalitások színezik. Az egyik magatartás csak a sokkhelyzetekre kihegyezett, ezeken tud átsegíteni, de nemzeti, csoportkereteit ezek elmúltával is erkölcsi, ontológiai kiindulópontnak tekinti. A másik magatartás viszont nem veszi figyelembe a sokkhelyzetek kialakulásának lehetőségét, és nem készít fel rájuk, pedig azok szinte generációnként bekövetkeznek.

Ma, miközben a magyar értelmiség ismét frontvonalakba merevedett, felnőtt egy politikailag aktív nemzedék, akiket zavaros történeti képek és jelképek irányítanak, ugyanis manipulálnak tartják a hivatalos, általuk akadémikusnak nevezett történeti irodalmat. Nem-sokára nagy gondot fog jelenteni mindez. Ezek a csoportok többnyire Istenhívők, de nem a történeti egyházak dogmatikája alapján. Magyar a választott nép, hirdetik, de nem a fentebb vázolt kisépi konstrukció szerint. Létezik egy erőteljes „ősmagyar, keleti” mitológiát középpontba állító szemlélet, mely nyugatellenességgel párosul. Van egy sajátos Trianon-képük, mely a fent vázolt mindkét modellt vegyíti. Általában természettudományos módszereket ismerő, a jelenlegi politikában tájékozódni kívánó emberekről van szó. Történelmi jelképek korona, zászló, viselet, térkép fontosabbak számukra, mint azok eszmei meghatározói.

Jelenleg ismét kulcsszó az európai integráció. Ennek az Európának azonban nincs transzcendenciához köthető identitása. Intézményesített önzés kapcsolja egymáshoz népeit, a bürokrácia próbál közösséget teremteni. A kihívásokra nem mindig képes válaszokat adni, pedig egyre sürgetőbben jelentkeznek. Közben felépülőben van a másik térfél is az apokaliptikus kapu másik oldalán.

A magam részéről nem látok semmilyen kiküszöbölhetetlen ellentétet nemzeti művelődés és egységesülő világ között. A nemzet-államok politikai ideológiája a humanizmus eszmerendszere óta van jelen politikai gondolkodásunkban. Kiindulópontja (a magyar is) egy egész világot átfogó apokaliptikus vízió, egy egyetemes emberi végső időpont, és üdvvárás eszméjéből táplálkozik, tehát egy globális archetipikus megoldásból. Alapeleme a kettéosztott világ végső nagy csatája, mely megszünteti az emberi időt és felcseréli az istenire. Minden

nemzeti közösség eszme tehát csak az egyetemes, minden emberre vonatkozó célokkal képzelhető el, ahogy a világ üdvcéljai sem valósulhatnak meg nemzeti csoportok, kultúrák kisemmizésével, lekicsinylésével, eltüntetésével.

Az apokaliptika mint legitimációs eszköz a 16. századi Magyarországon a reformáció idején

A reformáció alapeszméje egy visszatérési szándék volt a kereszténység első századainak vallásosságához. Puritanizmusa 1517-től a század végéig a felekezetek különböző hullámainál ezt célozta meg, bár ezek a felekezetek egységes, egymástól elhatárolt rendszeres teológiát csak a 16. század végére alakítottak ki. Egyházszerveztük és vallási szokásaik, „image-uk” a Heinz Schilling által elindított német kutatás mai eredményei szerint csak a 18–19. századra épültek ki.¹

Maga Luther is inkább egy visszatérési, mint reformtörekvést hirdetett. A modern német nemzet megalakulásának igénye a kora-újkorban találkozott a középkori császárság Róma-ellenes törekvéseivel. A császárság szakrális térért folytatott harcait erősítette a birodalom határain és a német etnikum területén megjelenő mohamedán török. Mindez hisztériától sem mentes sokkhangulatot idézett elő a 16. század húszas éveiben.² Hasonló hangulat uralkodott el a reformáció hívein és tanítóin, mint a kereszténység első századainak őskeresztény apokaliptikájában, azzal a különbséggel, hogy a 15–16. század információs robbanása jóval nagyobb tömegekhez és sokszorosan gyorsabban tudta eljuttatni a híreket és rémhíreket.³

Bár egyes felekezetek a 16. században városonként is más és más álláspontot képviseltek egyazon teológiai probléma kapcsán, valamint az egységet mutató csoportok között is volt átfedés és a század végéig a vitafolyamatok és egységesülési remények egyáltalán nem zárultak le, ennek ellenére dolgozatomban mégis néhány jellemzőt

¹ *Bahlke, Joachim – Strohmaier, Arno*: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999

² *Buchanan, Hans*: „Luther and the Turks 1519 – 1529,” *Archiv für Reformationsgeschichte*. 47 (1956), 145–160.

³ *Kommunikation in landischen Gesellschaft vom mittelalter bis zu Moderne*. Herausgeben von Rösener, Werner. Göttingen, 2000. Veröffentlichungen Des Max-Planck-Institut für Geschichte 156. *Wilhelm, Raymund*: Italienische Flugschriften des Cinquecento (1500–1550). Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, *Scribner, Robert W.*: For the Sake of Simple folk Popular propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981.

szeretnék bemutatni a három nagyobb elhatárolódó felekezeti csoport apokaliptikus nézőpontjában:

A lutheránusok apokaliptikája az 1524-es parasztháború után megcsappant. A század 80-as éveitől azonban ismét nekilódult. Létrejött egy apokaliptikus hagyomány és egy intellektuális asztrológiai-matematikai gondolkodás összekapcsolódása, amely főként Reuchlin unokaöccséhez, a fiatal Philipp Melanchthon wittenbergi megjelenéséhez köthető. Ez az intellektuális hagyomány kapcsolatot tartott fenn főként a neoplatonikus filozófia közvetítésével az antikvitás és a kelet kultúráival, és nyitott volt a zsidó kabbala irányába. Ezzel párhuzamosan és konfrontálódva jelenik meg ebben a korban a Habsburg császárok ideológiája Németországban. Az apokaliptika tehát legitimált.⁴

A középkori szakrális császári eszmény I. Miksa császár uralkodása idejére alakul át azzá az új szellemi konstrukcióvá, amelyet a 15. század végétől a birodalmi rendek és hivatalok a német nemzet Szent Római Birodalma elnevezéssel illetnek. Ennek ideológiai hátterében már benne rejlik a világot átfogó és irányító uralkodó igénye. Maga Miksa császár is keresi erre a megfelelő jelöltet.⁵

V. Károly számára uralkodása elején kidolgozták a világcsászári elveket.⁶ Ez az ideológia a translatio imperii középkori hagyományára alapozódott, ebbe épült bele az augustinusi gondolkodás, a platonai politikai ideák a sztoikus univerzalisztikával megerősödve. A római császárok univerzális császárságát kívánták feleleveníteni, kettős középkori hagyományra építve. A római államjogot kiegészítve az „imperium regimen mundi” hagyományával, ahol a „dominus”, a „moderátor” a világcsászár. A világcsászár modelljéhez a másik felújítható szerep az univerzális egyház, ahol a társadalmi testnek ő a feje, aki a többi

⁴ A gondolatok bővebben kifejtve elhangzottak a Pécsen rendezett V. Károly konferencián 2000 májusában. Dobrovits Mihály – Óze Sándor: Hatalmi ideológiák összeütközése a Kárpát-medencében V. Károly uralkodása idején címmel.

⁵ *Lendvai Ferc.* Közép-Európa koncepciók. Bp. 1997. 31-36.

⁶ *Kohler, Alfred:* Karl V. 1500-1558. Eine Biographie, München, 1999. 79–196. *Bobasch Franz:* Monarchia universalis. Ein politischer leitbegriff der frühen Neuzeit, Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 321, Göttingen. További összefoglaló műve korra *Brandt, Karl:* Kaiser V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches, München, 1941. *Rasson, Peter:* Der Letzte Kaiser des Mittelalters., Göttingen, 1957.

fejedelem fölött áll. Ő a „protektor” és a „deffensor ecclesiae”. A 16. század tele van egyébként a világcsászárságról vitatkozó iratokkal, messianisztikus próféciákkal.

Nagyban támaszkodik az V. Károly számára kidolgozott elképzelés Dante *Monarchia* című művének imitációira. Dante-nál az érvelés nem az imperiumra és a kereszténységre hivatkozik, hanem a „humánus gensre” és a „humana civitasra”, az emberi nem egységére, amely már nemcsak a kereszténységre szűkít, hanem a gondolatban, V. Károlyra alkalmazva benne rejlik a török szultán birodalma rovására való terjeszkedés is és az Amerikában való berendezkedés új, eddig nem ismert lehetősége is.

A politikai gondolatoknak, természetesen nagyon sok bírálója akadt, nemcsak a pápaság intézményétől, amely már a középkorban is harcot folytatott az akkor jelentkező császári hegemonia ellen, de Franciaország és Spanyolország is kidolgozott egy hasonló legitimációs elvet a 16. századra.

Bírálat érkezett a humanisták részéről is, nem kisebb ember fogalmazta azt meg, mint Rotterdami Erasmus, akinek az volt a véleménye, hogy a kereszténység feje egyedül Jézus Krisztus lehet.⁷ Számunkra itt most azonban csak az a fontos, hogy a kidolgozott állameszme másik pólusa a török szultán lett. Az ellene való küzdelem legitimizálta a világcsászárt, aki a Föld keresztényei számára majd védelmet nyújt és elhozza az örök békét.

A birodalom szerepének belső közmegegyezésen alapuló hosszútávú elismerését, majd csak II. Miksa tudja megvalósítani, aki feladja a világcsászári vágyálmokat, és a német részekre koncentrálva, a területiális fejedelmi részek önállóságát respektálva elismeri különállásukat a családi, örökös tartományoktól.⁸ Magyarországi politikájában is a hosszútávú kiegyezés a mérvadó, ahol a hagyományos jogi gondolkodása a Szent Római Birodalmat nem ismeri. Az országnak királya van, és nem császára.

⁷ Bobasch, Franz: Die Propaganda Karls V in der Kritik des Erasmus. In: *Respublica Litterarum* II 1988. 32-58.

⁸ Lanzinner, Maximilian: *Friedsicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)* Göttingen 1993.

Az apokaliptika

Az apokaliptika a jövőt a múlt és a jelen tapasztalat segítségével próbálja meg előre leírni. Emellett viszont eldöntendő marad a kérdés, mikor jön el a vég? A válasz minden esetben a hamarosan. A kérdező tudni szeretné, meddig tart az evilági szenvedés, amely egyre kevésbé elviselhető.⁹ Az apokaliptikus hit szerint a végidőben az eddigi világ végével kapcsolatos titkok lelepleződnek. Így a világ sorsa, amely az égi könyvben feljegyeztetett, olvashatóvá válik. Minden apokaliptikus szerző biztos abban, hogy meg fogja élni a világvégét. A történelem végén pedig a világtörténet vázlata felrajzoltatik. Az apokaliptikában az idő a vég felé közeledve egyre gyorsabban fut, az évtizedek gyorsabban telnek. Az egyéni élet, de maga az emberiség története is csak, elhanyagolható tényező.

A történésekhez való hozzáállás az apokaliptikában passzív, hiszen minden történik, senki sem cselekszik. Az apokaliptika világa statikus. Itt nem létezik személyi elhívás és csoportos prófétai küldetésstudat. Az a jövő előre megíratott már, megváltoztathatatlan. Csak a már meglévő lelepleződésének kell elkövetkeznie. A mindenkori jelen világában az apokaliptikának csak akkor lehet mozgatóereje, ha a statikus állósíkot egy fejlődési spirállal forgatja meg.

Egy apokaliptikus világ gonoszával szemben, még ha az a valóságosan megjelenő török is, nincs mód az ellenállásra. Nem is szükséges, sorsa megíratott Dániel prófétánál, János apostolnál, de tudatában van mindennek maga a pogány is. Az apokaliptika azonban nem kelthet hosszú távú csoport összetartozás-érzést sem. Az utolsó pillanat várása, sorshite erre nem alkalmas. Politikai cselekvésre mozdító erőt csak más identitáselemekkel együtt implikálhat. Megjelenésének időpontja és helye, bár épülhet ugyan egy hagyományrendszerre új eszmetörténeti és földrajzi lehetőségekhez, korhoz kötött.¹⁰

⁹ *Bendl Vera*: Prófécia és apokaliptika különbsége Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Dokumentum-füzetek 17. Bp. 2001.

¹⁰ *Ózge Sándor*: Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon: In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. *Bitskey István és Oláh Szabolcs*. Debrecen, 2004. 112–125.

Wittenberg koncepciója Magyarországon, a török mint Antikrisztus

A 16. század közepétől, mintegy morális alapon megfogalmazott válságkezelő programként, erősen hat a wittenbergi teológia által kidolgozott apokaliptikus szemlélet. A világtörténeti modell lényegében a középkori Augustinusra alapuló lineáris időskálával dolgozik, nem a ciklikus-spirális Joachim de Fiore által kimunkált változatot követi, mely a Szent Háromság hármasságára alapozva lelki fejlődést feltételezve gondolta el a földi idő lefutását, melyben az utolsó generációknak tevőleges jobbító szerepet is szánt, és így számos végidőváró eretnek mozgalom hivatkozási alapjává vált. Augustinus és ugyanígy Melanchthon rendszere is pesszimista az ember lehetőségeivel kapcsolatban. Az előregedő világ egymást követő birodalmai a hat teremtetési napnak megfelelő nagy időintervallumokon keresztül jutnak el a hetedikig, melynek nyitánya az apoklipsis. 1529 előtt és után, Melanchthonnál a német császárság az utolsó birodalom. Pusztulását apokaliptikus díszletek között jósolja, bár erős érzelmekkel kötődik hozzá. Mint említettük, ezt a koncepciót nem fogadják el magyarországi tanítványai, mint például Melius Juhász Péter.

Melanchthon levelezése bővelkedik magyarországi adatokban. Magyar tanítványainak, ismerőseinek információit továbbította német-földön. Érdekes, hogy ezek a levelek főleg 1540 és 1550 között terjednek el. A magyar hódoltsági protestáns egyházak állapotáról tudósítanak. Melanchthon mellett más külföldi, főként svájci teológusok is felsorakoznak.

A híradások egy másik csoportja az 1550-es és 60-as évek fordulójára tehető, ahol, egy a török közigazgatásnak a protestáns felekezetekkel szembeni megváltozott álláspontjáról adnak számot.

Az európai apokaliptikus keresztény hagyományból eredő mohamedán kép, amely a végítélet Antikrisztusaként jeleníti meg a törököt, doktrinális szempontból kínálja magát a Melanchthoni kettős Antikrisztus-kép kialakításához. A magyar területen megjelenő török idegen kultúrája miatt hozza is ezt a megítélést. Azonban a 30-as, 40-es

éves évek éppen a hódoltságból származó hírei azok, amelyek ezt a doktrinális álláspontot, ha nem is módosítják, de legalábbis mozgóvá teszik Wittenberg és Melanchthon számára.

Feltehetően a reformáció és annak terjedésében tevékeny részt vállaló végvári katonaság szoros kapcsolata miatt keletkezik visszahatás a török szerepével kapcsolatban. Ugyanis ők azok, akiknek szükségük van a merev elhatárolódásra a töröktől.

A töröknek sem lehetett ínyére, hogy Antikrisztusnak nevezik. A közös ellenség, a katolicizmus visszaszorulása után az 50-es évek fordulójára az a kölcsönös várakozás, hogy áttérnek a másik hitére, megszűnik. Mindkét fél türelmetlenné válik. Az álláspontok megmerevednek, ellenségessé válnak. A Wittenbergből hazatérők, mint Szegedi, Thuri, Melius Juhász Péter, már a kettős Antikrisztus tanát ahol a török egyértelműen a végítélet népe. Hazaérkezve itthon is ugyanezt tapasztalják.

Apokaliptika és legitimáció

Tipikusnak egyáltalán nem mondható helyzet alakult ki a mohamedán és keresztény terület tartós határvonalának felálltával.¹¹ Magyarországon létrejött tehát egy az apokaliptikus gondolkodásnak nagyon megfelelő helyzet, amelyet csak súlyosbított az Európát lelkileg megrázkódtató reformációs hullám. Ez a gondolkodás ahhoz segített hozzá, hogy az ütközőzónában élők tetteit az uralkodó hatalommal szemben legitimálja.

Mintegy harminc évre volt szüksége a magyar társadalom hogy felismerje, a Mohács előtti déli határvidék északra, az ország közepére költözött. A politikai megoldási alternatívákat az 1550-es évektől váltotta fel az apokaliptikus sokk. Egy generációra volt szükség, legyen az akár úr vagy paraszt, hogy belenyomorodjon a délvidéken már egy évszázada ismert háborús életformába. A megváltozott katonapolitikai helyzet új életformát hozott, és ennek új lelki ideológiai struktúrára volt

¹¹ *Péter Katalin*: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica* 1993. 13–33.

szüksége. Az új, az ország közepén üttöérként húzódó sávot a paraszttól főtisztig itt is a háború éltette, vagy alkalmazkodtak hozzá, vagy dezertáltak.

A határvidék népességének a központi hatalomtól eltérő felekezetiáltásának okát többek között a Melanchthon nevéhez köthető Antikrisztus fogalom elterjedésében láthatjuk, amelyet 1556-tól történetfilozófiai előadásain hirdetett, amelyben a törököt az utolsó ítélet szörnyének, a testi Antikrisztusnak mondta.¹² (A lelkinék a katolikus egyházfőt tartotta.) Érdekesen egybeesett az időpont azokkal az adatokkal, amelyek a népességének abból fakadó kiábrándultságáról tudósítottak, hogy nem lesz európai haderő, amely a törököket kiverné az országból, valamint azokkal a félelmekkel, amelyek az ország több pontján az alsóbb néprétegekben egy iszlamizáció megindulásától tartottak.¹³

A wittenbergi történet szemlélet apokaliptikus passzivitását azonban kezdettől az ország gondolkodását végzetesen meghatározó határvidék mentalitásának, különböző területi és csoportidentitásának jegyei, szimbólumai egészítik ki. Ez a környezet éltette tovább a 11. századból áthagyományozott határvédő eszmét, mely szerint Magyarország az egész kereszténység védőbástyája. Mindennek a katonanépesség volt a fő hordozója. A helvét reformáció törökképe és apokaliptikája genetikusan kapcsolatban áll a wittenbergi történet szemlélettel.

Szegedi Kiss István a 16. század legjelentősebb, Magyarország és külföldön elismert teológusa élete folyamán a határvidék szinte minden jelentős katona és hadtápvárosában megfordul. Teológiájában a wittenbergi és a svájci elemek keverednek, átfedéseket, mintegy köztes álláspontot vélünk benne felfedezni.

¹² *Imre Mihály*: Magyarország panasza. i.m. *Óze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2. Bp. 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta.) *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmány a 16. századi protestáns apokaliptika köréből. Bp. 1943.

¹³ *Óze* i.m., *Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. i.m. *Óze Sándor–Dobrovits Mihály*: Pázmány és az iszlám megítélése a XVI. századi Magyarországon. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001.

Nagyobb részt a Dél-Dunántúlon, Laskón írott főművének végítéletéről és az Antikrisztusról szóló fejezeteiben felismerhetjük, hogy a végítéletet megfelelteti a teológus kora nagyhatalmainak, a töröknek és a katolikus tábornak, akik éppen Magyarországon adnak találkozót egymásnak. Veszélyesebbnek a katolikus egyházfőt tartja, mert a török lelkileg a Keletet tudja befolyásolni, magát a magyar népet csak a rablással, a testi szenvedéssel kényszeríti.

Történeti-teológiai alapon a „translatio imperii” ó- és középkori modelljét követi a gondolatmenet. A kettévált Római Birodalom nyugati felének ura a római pápa, VII. Gergely hataloméhes és a Krisztus egyházának rendjét, a világ és a család ökonómiáját felforgató utóda, kinek katonája a német császár. A keleti birodalomrészt törvénytelen bitorló ura, a török szultán. Az ő zsarnoki előképe Phokas bizánci császár, aki elődjét, megölte és székébe ült.¹⁴

A kálvini apokaliptika az elmondottaktól lényegesen különbözik. Kifejezetten tiltja a végítélettel való azonosítást, és szereplőinek behelyettesítését saját koruk helyszíneivel, idejével és személyeivel. A 16. század török dúlta Magyarországa azonban még nem a kálvini hagyományok alapján gondolkodik, már csak azért sem, mert számukra a század harmadik negyedében nem Genf, hanem Zürich a kapcsolódási pont. Bibliander (Buchmann) Svájcban foglalja össze és adja ki a latin középkor és kora iszlámismereteit egy nagy antiturcika könyvben. Valósnak érzik a török fenyegetettséget.

¹⁴ *Kathona Géza*: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Szerk: Bartha Tibor. Bp. 1973. 13–107. *Studia et acta Ecclesiastica* 3., *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (Humanizmus és Reformáció 4) *Imre Mihály*: Arbor Haereseon. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond–Fekete Csaba–Berecki Lajos, Debrecen, 2000. 53–85.

Temesvár és Petrovics

A következőkben három pillanatfelvételen szeretném bemutatni a 16. századi Magyarország történetének legitimációs kísérletét, ahol a hatalom megszerzését a Habsburg uralkodóval szemben a közlegő világvégét jósló hitújító áramlatokkal igazolták.

Elsőnek adódik az 1551-1552-es Kelet-Magyarország ellen vezetett büntető hadjárat. A hadjárat idején több forrásból is értesülünk a résztvevő katonanépesség felekezeti ellentéteiről. Az egyik legjelentősebb eset Temesváron zajlott le.¹⁵ A városban az azt megelőző években protestáns főiskolát kívántak létrehozni Szegedi Kis István és tanár társai.

A várost megszálló spanyol katonák parancsnoka, mikor azt észlelte, hogy a hosszú ideig a protestáns Petrovics Péter parancsnoksága alatt élő városban nem igen van katolikus templom, egy istentiszteleti helyet elfoglalt és ott elhelyeztette az oltáriszentséget. Éjjel azonban a szentséget ellopták. Az eset kapcsán a spanyol katonaság és a magyar hajdúk szembekerültek egymással, tisztjeik csak nagy nehézségek árán tudták őket lecsendesíteni. A provokáció folytán kezdtek el vadászni a protestánsokra és támogatóikra Temesváron és a környékbeli várakban, városokban.

Petrovics a Szapolyai-ház elkötelezett híve a kelet-magyarországi török orientáció híveként volt ismert. A szultán közte és Fráter György között osztotta meg a János Zsigmond kezén hagyott területeket. Ilyen módon helyezkedhetett szembe a barát Habsburgokkal kiegyező politikájával. A protestánsok üldözésével a Petrovics-kör „kommunikációs központját” érte itt támadás, amely nem akart konfrontálódni a törökkel. Temesvár vesztét is, mint Isten büntetését, ennek tulajdonították, hogy kihívták maguk ellen a pogányt. A katonaság tisztjei – maga Losonczi is – nem felekezeti ellentétből, hanem a védelem szervezésének és a zendülések megelőzésének szándékával tisztította meg Temesvárt, Pankotát és egyéb helyeket Petrovics

¹⁵ A történetet már több helyen elemeztem, legutóbb a *Határ és határtalan i.m.* című könyvem Szegedi Kis temesvári tartózkodása című fejezetében.

propagátoraitól, akik már ekkor kezdték Erdélyt diverzáns akcióikkal felzavarni, és a Habsburg kormányzat ellen hangolni.

A törökök magyar politikai koncepciójára nézve V. Károly császár követének jelentése sokat elárul: – „az elégületlenek számát növelték a folytonos adózások a török háborúra, mivel eddig semmi sikere nem mutatkozott, hasznosabb volna követni a lengyelek példáját, s török betöréseit és pusztításait évi adófizetéssel váltani meg. (...) A városokban ezeken kívül a svájciak példájára felállítandó kormányzat is lebegett. Tartani lehetett, hogy a városok nagyobb része a svájcihoz csatlakozik... Az urakra és nemesekre nézve e példát csábítónak az tehetné, hogy a vallás szabadságának kikiáltására és a törökkel kötendő egyességre e kormányforma nyújthatott legjobb alkalmat, és azon felül még azt is remélhették, hogy e köztársaságnak ők lesznek vezetői.”¹⁶

A köztársasági államforma mint igazgatási alternatíva majd rendszeresen felbukkan a 16. század végéig Erdélyben. Az Erdélyben nagy számban megtelepedett ragúzai kereskedők városállama, a török birodalommal szimbiózisban élő sikeres példája lebeghetett az öreg rác Petrovics és János király délszláv udvara előtt, melyek nagy része a Velence ellenőrizte padovai egyetemen tanult, amely városállam kereskedelmi negyedét és diplomáciai korpuszt tartott fenn Isztambulban.¹⁷

Mindennek az elképzelésnek nem mond ellent, hogy Petrovics fiaként szerette János Zsigmondot. A peremterületen áru- és információközvetítő szerepet játszó, nagy autonómiával bíró köztársaság szerepét szánták Kelet-Magyarországnak. Ugyanez a törekvés erősítette a protestantizmus svájci ága felé való tájékozódást is, egy városállamra szabott egyházszervezetet szerettek volna adaptálni.

¹⁶ Idézi: *Horváth Mihály*: Fráter György élete: 89. Magyar történet III. 59. *Veress Endre*: Izabella királyné 1519-1559. Bp. 1901. 306-307. A munkát *Esze Tamás* is idézi Sztárai Gyulán. Könyv és könyvtár 1973. 144.

¹⁷ *Molnár A.*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon Bp. 2002. 56-74. Megjegyzí, hogy Szegedi Kis is majd a Raguzai Pantelon dominikánus szerzetessel vitázik Ráckevén.

A Bullinger-, Béza-, Musculus-féle irányzat Melanchthon mellett alapvető helyet foglal el majd a Szegedi-féle tanításban is. Tehát a vallási küzdelmek háttérében fel kell tételeznünk, hogy a Petrovics-udvar kezdte meg azokat az államformaváltással is egybekötött tájékoztatókat, melyek majd János Zsigmond életében az antitrinitarizmusig vittek.¹⁸

1552-től kezdve Rusztem nagyvezír terjeszteni kezdte Magyarországon, hogy János Zsigmondot a szultán visszahozza Erdély trónjára, visszaadja országrészét Temesvár és Szolnok kivételével, Szlavóniát is mellé rendelve. A híresztelés a János királynak ígért ütközőállami szerep volt, melyet János Zsigmond nagykorúsága esetén ért volna el.¹⁹

Ez esetben egy törökhöz lojális Szapolyai-ág az ország főuraként maradhatna birtokaikban. A török orientációs párt papjai ezért nem akartak Temesvár várható ostromakor jelen lenni, valószínűleg még mindig egy Wittenberg által befolyásolt pozitív törökkép játszhatott ebben szerepet.

Petrovics papjai, mint Szegedi Kiss ezért mentek Szlavónia felé. A gondolat 1566-ban fogalmazódott újra, Szulejmán Bécs bevételéhez kötötte az elgondolás valóra válását. A híresztelésről Csányi Ákos, a nádori hírszerzés vezetője is értesült az 1550-es években. Nem hisz a

¹⁸ A velencei követ azt jelenti Petrovicsról 1550. november 6-án: „félő, hogy kikeletre elvesz az ország, hisz maga a temesi bán is félig meddig török, amellet, hogy lutheránussá vált. Törökösen jár, és János Zsigmondot is úgy akarja nevelni.” Pedig valójában ugyanolyan keresztény, mint Fráter György, csak más a politikai koncepciója. *Veress Endre*: Izabella királyné 1519-1559. Bp. 1901. 306-307. A katolikus történetírók negatívan jellemzik. Pénzéhesnek, „öreg rácnak”, aki ennek a neológ csoportnak az előmenetelét szolgálja. *Horváth Mihály*: Fráter György élete. i.m. 229, 251.

¹⁹ *Szakály Ferenc*: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In: Mohács tanulmányok. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. EtE IV. 451. *Verrancsics Antal* összes művei. i.m. III, 161–164, 233, 280–281, 289. Az esetet először *Bálint Sándor* idézi az általunk használt kontextusban Szeged-monográfiájában. Szeged reneszánsz kori műveltsége. i.m. *Bálint Sándor*: Szeged reneszánsz kori műveltsége. 86. Bp. 1975. *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995. Szakály Szki elemzésében értelmezte az adatot. 207–208.

töröknek, a fehér lovon eladott ország példáját hozza a magyar krónika-hagyományból az ígérlet jellemzésére.²⁰

Szegedi Kis Istvánnal szemben pedig gyanú ébred: nem ebből a célból lett-e ő átdobva a Dunántúlra, hogy ott a legnagyobb központ, Szigetvár közelében a szlavóniai, baranyai főurakra (Zrínyi Miklós, Kerecsényi László, Horváth Márk) nyomást gyakoroljon. Mivel ez nem járt sikerrel, börtönbe került. Mindenesetre érthető, miért indítottak hajtóvadászatot Petrovics protestánsai ellen 1551-ben a Partiumban.

Más variáció szerint viszont a folyamatos üldözés elől menekülő Szegedi meggyőződhetett róla, hogy a törökkel sem lehet és érdemes kiegyezni, mert Temesvárt és környezetét sem engedte vissza az erdélyieknek. A mámor elszálltával az 1550-es évek közepén Wittenberg dogmatikai álláspontja is megváltozott a törökkel szemben. Ennek oka lehet, hogy Melanchthon jelentős számú délvidéki tanítványa beszámolt a magyarországi állapotokról és valós képet festettek a törökről. Vagy éppen ellenkezőleg, a teológiai kép változása, melyben a török apokaliptikus szörnyé lépett elő, hatott a délen tevékenykedő prédikátorrétegre is. Mindez ma még nem tisztázott, csak a jelenséget regisztrálhatjuk.

János Zsigmond és az antitrinitáriusok

János Zsigmond néhány év múlva visszatér Erdélybe. Petrovics halála után 1561-től nehéz évek következnek a választott magyar királyra. Balassa Menyhárt lázadását és a székely felkelést Habsburg akció követi, Schwendy csapatait csak a meginduló szultáni had készletti visszavonulásra. A támogatóit veszített uralkodó nemcsak lelki okokból fordul az egyre radikálisabb hitújító irányzat felé, hanem szélesebb, más legitimációs bázist keres maga számára.

Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata 1557 óta folytatnak levelezést lengyel antitrinitáriusokkal. Dávid maga is 1564-től bizonyíthatóan azzá válik. Révész Imre tanulmánya – „A Debrecen lelki válsága” – című a Karácsony György-féle 1570-es felkelést is Dávidék

²⁰ Csányi i.m. Bevezető

hatalmas mozgósító erejű, apokaliptikus jóslatokra építő prédikációinak tudja be.²¹ Ha ennek az elméletnek ma vannak is kétkedői, akkor is láthatjuk az apokaliptika cselekedeteket, politikai mozgalmakat igazoló erejét abban, hogy ugyanebből a korból Dávid ellenfeleitől is ugyanolyan jóslatok maradnak ránk.²²

Szegedit 1561-ből, vagy Meliust 1566-ból már idéztük. De a bibliafordító Károli Gáspár két könyv című munkája is 1563-ban születik, amit máig az apokaliptika magyarországi állatorvosi lovaként szoktak emlegetni.²³

Bocskai legitimációs ideológiája

Harmadik esetként az Erdély történetében fordulatot hozó Bocskai hatalomrakerülését tudjuk megemlíteni. A 15 éves háborúban végromlásra jutott ország számára bibliai mitizálással, mint Isten által küldött szabadító jelenik meg Bocskai, aki nem a tőle elvárt nemesi ellenállási jogra hivatkozik Habsburg ellenes küzdelmében.²⁴ A vallási legitimáció mindkét protestáns felekezet számára mozgósító erőt jelent, mivel az ország többségét ők adják ekkor már.²⁵

Az apokaliptika mint legitimációs eszköz a későbbiekben is jelen van. Használják Bethlen Gábor, a Rákócziak és az Apafiak érdekében prédikátoraik. A 19. századtól szekularizálódva, egyes toposzokhoz kötődve, az akkor legjelentősebb kommunikációs befolyásoló eszköz, az irodalom toposzaiban él tovább. Hordalékaként legtöbbször egy Habsburg-ellenességet és nemzeti egységtudatot fedezhetünk fel.

²¹ *Révész Imre*: Debrecen lelki válsága. (1561-70) Századok 1936. Különlenyomat a Századok 1936. évi LXX. Kötetéből.

²² *Balázs Mihály*: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998.

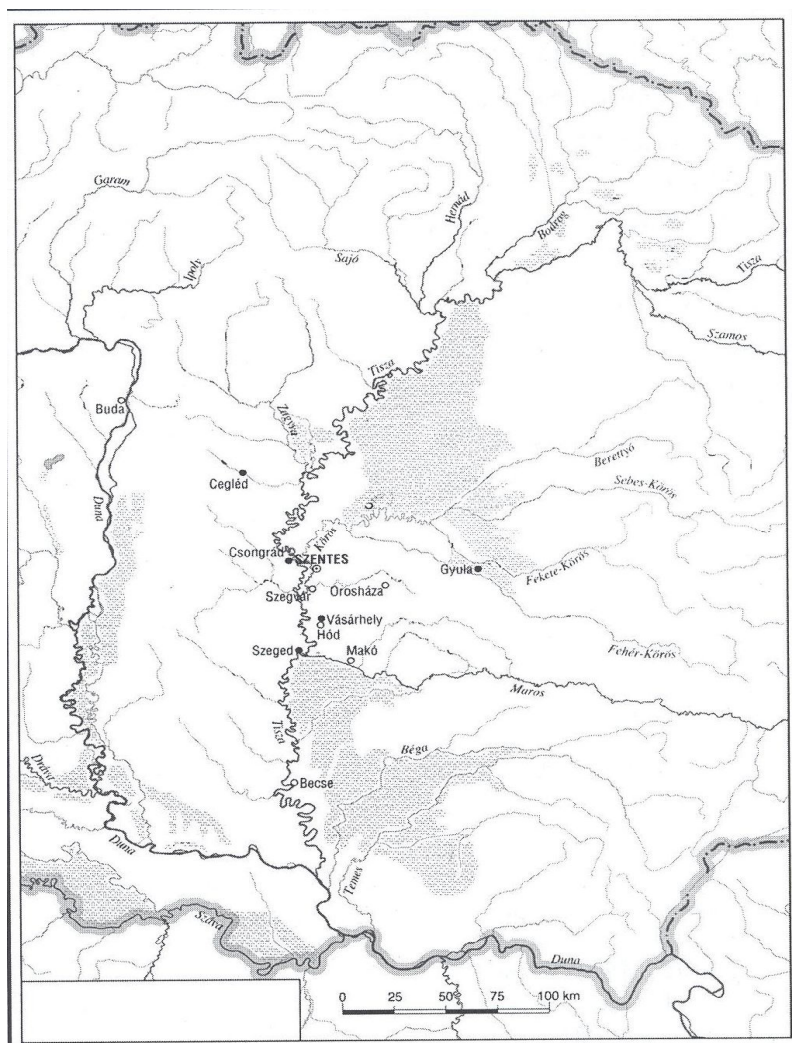
²³ *Károli Gáspár*: Két könyv. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Szabó András. Bp. 1984.

²⁴ *Őze Bűneiért...* i.m.

²⁵ *Péter Katalin*: A reformáció és a művelődés a 16. században. 375-604. In: Magyarország története. Szerk: Pach Zsigmond Pál. Kötet szerk: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 3/1.

Élet az ütközőzónában

A Tisza-Maros-Körös szög városainak migrációja a török kiűzése után

A történeti szakirodalom a középkorban egy tájegységként kezeli a Maros-Tisza-Körös közét. A török kiűzése után három vármegye Békés, Csanád és Csongrád osztozott ezen a területen. A Marostól délre a bánáti területek a Körös toroktól északra, pedig a szabad önkormányzattal bíró kun kerület kezdődött. Tanulmányomban

csak a Tisza mentén fekvő két város Hódmezővásárhely és Szentes, valamint az uradalmi központként működő Szegvár helyzetét vizsgálám és a tőlük keletre fekvő Orosházát. Ezek a városok ugyanis egy-egy 18. század elei betelepülési modellt mutatnak be, és egy többségében magyar etnikumú migrációról számolnak be.¹ Szeged, amely szabad királyi városként katonai közigazgatási központként működött, a török hódoltság alatt végig katolikus város maradt. Szeged ugyanúgy más jelenség, mint az előbb említett határterületekkel szomszédos Makó, vagy Csongrád városa és a Békés, Zaránd-Arad megye már jelentősebb más etnikumokkal rendelkező, városai: Gyula, Arad, Békéscsaba stb.

Az országrész, ahol a három város határa találkozik a neolitikum óta lakott, tökéletes síkság. A tatárjárás pusztításai (1241) után a kun szállások rendszere egész a Maros vonaláig nyúlt le, amelyeket csak a török hódoltság szervezett át. Itt mindig az állattenyésztés volt, amely eltartotta a vidéket. A kereskedők nagy volumenű, nyugatra irányuló marhaszállítást végeztek a 16. században. A török adóösszeírások a defterek Kutas, Mágocs, Sámson, Királyság falvainak lakosságát 20-70 család nagyságúra teszik.² Már a 16. században megtalálhatók azok a nevek, amelyek a későbbiekben jellemzőek a vidékre, és az általunk tárgyalt szervezkedésben ráakadhatunk. Ilyenek a Kotormánok török-eredetű neve, a Csapó, Égető, Sajti (sókereskedő), a foglalkozásnevek, vagy a környék falvainak megjelenése a családnevekben. (Csáki, Mérai, Komlói, Makai, Csabai, Hódi, Bús, Mágocsi stb.).

¹ A területhez használható legfontosabb szakirodalom: *Káldy Nagy Gyula*: A Gyulai Szandzsák. Bp. 1980., A Csanádi szandzsák. Bp. 2002. *Karácsonyi János*: Békés vármegye története. Bp. 1887, *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig Bp. 1897. *Szeremlei Samu*: Hódmezővásárhely története. III. köt.; A leigáztatás kora. (1526-1848.) (1907). Tótkomlós 2001. Hódmezővásárhely története. Szerk.: Nagy József, Hódmezővásárhely, 1984., Szegvár Tanulmányok a település történetéből. Szerk. Farkas Gyula Szeged 2001.

² *Káldy Nagy Gyula*: A Gyulai Szandzsák. Bp. 1980., A Csanádi szandzsák. Bp. 2002. *Karácsonyi János*: Békés vármegye története. Bp. 1887, *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig Bp. 1897. *Szeremlei Samu*: Hódmezővásárhely története. A leigáztatás kora. (1526-1848.). III. köt. (1907). Tótkomlós 2001. Hódmezővásárhely története. Szerk.: Nagy József, Hódmezővásárhely 1984. az eddigi szakirodalmat bedolgozza jegyzeteimben a témakörrel kapcsolatban ezután csak ezt a művet jelölöm.; Szegvár. Tanulmányok a település történetéből. Szerk. Farkas Gyula Szeged 2001. ; *Blazovitch László*: Szeged rövid története. Dél-Alföldi évszázadok 14. Szeged 2005.

A puszta élővilágának a folyószabályozások előtt gazdagon hálózott vízrendszer adott életet, amelyen még a 19. század elején is eljutott a gabona délkeletre, a középkorban pedig a kő a templomok alapjaihoz az erdélyi hegyekből.³ A nagy városok Vásárhely, Szeged és Makó máig őrzik ennek a népességnek hagyományos ó-ző tájszólását. Az elpusztult városok helyét a török idők után a belső migráció töltötte fel.

Jelenlegi tanulmányomban a vidék betelepülésének különböző modelljeit szeretném bemutatni és elemezni. Vizsgálataimnál elsődlegesen a települések dokumentációs jogi írott anyagára és a helyi történeti visszaemlékezésekre támaszkodtam. Másik forrás a családi hagyomány volt a vizsgált családoknál nagyobbbrészt ezek hitelességét a dokumentációs anyag is alátámasztja. A harmadik metódus a nyelvi dialektus és étkezés, öltözködés, viselkedési kódex vizsgálata volt. Ez utóbbi azonban gyorsan változhatott. Néhány generáción belül asszimilálódhatnak a bevándorló csoportok és hasonulhatnak a befogadó közösséghez, ilyen külsődleges jegyekben. Legbiztosabbnak vizsgálati módszereink közül a felekezeti különállás nyomon követése bizonyult, ugyanis a 20. századig városokon belül is merev határt, viselkedést és vallási identitást is adott különböző csoportoknak. Ehhez pedig az egyházi levéltárak adtak segítséget. Kutatásaim során igyekeztem adataim egymással ellenőriztetni.

Munkámat segítette, hogy családom tagjai szinte kivétel nélkül ezen a 20 km sugarú körben éltek a három város határában az elmúlt 300 évben: halászként, földművesként, pásztor és lótenyésztőként, tanítóként, mikor kinek mi adódott. A mezővárosokba a betelepültek általában zárt közösséget alkottak, és a 19. század fordulójáig mindenki mindenkivel 4-ed 5-öd fokon unokatestvér lett. Más felekezetű vagy etnikumú szomszéd városbelivel nem volt szokásos házasságot kötni. Legtöbbször azonban nemhogy a távoli területeket, de a másfelekezetű városrészt is kerülték.

³ B. Nagy Katalin: A Székkutas-kápolnadúlői avar temető. Szeged 2003.

Hód-mezővásárhely

A három város egyaránt mintegy 30 Km-re feküdt egymástól. Közülük Hódmezővásárhely volt a legnagyobb, 60000 lakosa 1870 óta stagnál. Orosháza és Szentés ennek felét tette ki az idők folyamán. Vásárhely megtartotta török hódoltság előtti népét. Gyula vára volt az utolsó jelentős török erőd, mely 1699-ig védte magát. A hosszú blokád teljesen kimerítette a környék lakosságát. A város lakosságának családnevei nemcsak a török defterekkel, de a középkori névanyaggal is azonos volt. A hódoltság után a terület kuruc parancsnokának Károlyi Sándor birtokába került a város.

1722-ben 457 lakost írnak össze Vásárhelyről 266 régít és 191 újat, de az utóbbiakat is a környékről, mintegy 30 km-es körzetből⁴. 1739-ben 4918 fő lakosnak mintegy a fele meghal a pestis járványban.⁵ 1747-ben azonban már 325 megkeresztelt reformátusról beszélnek az anyakönyvek és 42 katolikusról⁶. Becslés szerint 8000 fő az össznépes-ségre következtethetünk. Tehát kb. 8-10 %-nyi a katolikus népesség ekkor. 1751-re már 8524 lakost regisztrálhatunk.

1751-ben 36 algyői család érkezik a városba csónakon nagy zsoldáréneklés közepette. A katolikus Szeged közelsége, amely felekezetét a török hódoltságban is megőrizte nem volt vonzó a református algyőiek számára.⁷ A lakosság házasság útján is szaporodik az azonos felekezetűek keresnek párt a másik városból. Főként Makó, és Szentés és Algyő reformátusnépessége érintett itt. (Békésről 3, (Békés) Csabáról 1, Algyőről 4, (Kis) Kőrösről 1, Makóról 12, Orosházáról 2, Szentésről 12, (Kun) Madarásról 1.⁸

A század második felétől fokozatosan csökken, majd leáll a bevándorlás. 1764-ben 291 fő a betelepülő. 1763 és 1795 között 319. 1796 után 1825-ig 194-en érkeznek. Ekkor Pest, Debrecen, Pozsony,

⁴ Hódmezővásárhely története. Szerk. Nagy Gyula i.m. 365

⁵ U. o

⁶ U. o

⁷ U.o.

⁸ U.o.

Szabadka, Kecskemét, Szeged, Buda után az ország legnépesebb városa a maga 26 000 lakosával 1870-re már az 5. A lakosság ettől kezdve máig stagnál⁹.

A 19. században a felekezeti megoszlás a városban¹⁰:

Év	1825	1839
Református	19110	21310
Katolikus	6261	6570
Ortodox	762	1038
Zsidó	32	

A 18. század első felének bevándorlása, mely főként a szomszéd városokat és megyéket érintette, ezzel szemben volt egy kitelepülő népesség is. Ilyen vásárhelyi lakosok vándoroltak ki és alapították meg a Bánátban például Debelliás-Torontálvásárhelyt. (A legenda szerint Vásárhelyiek, Békésiek és Szentesiek hozták létre a várost. A néven azonban összeeszesztek. Mivel a vásárhelyiek voltak többen így lett a torontáli település saját városukról elnevezve. Az ilyen gyarmatvárosok azután anyatelepüléseikkel erős kapcsolatot ápoltak.)¹¹

A Károlyi grófok együttesen adózó városként kezelték Vásárhelyt, bár határában uradalmat hoztak létre. Mivel a jövedelem nagy részét adó legelőterület miatt pereskedtek is saját jobbágyaikkal, hogy megosszák a várost, engedtek a Helytartótanács régi unszolásának és 1777-ben katolikus népességet telepítettek be a Felvidékről.

A város szélén a katolikus centrumban, a tiszai gabonakikötő mellett Nepomuki Szent János szobrát állították fel. A szobrot azonban éjszaka megcsonkították a protestánsok.¹² Majd a szimbolikus terekért tovább folyt a harc. Mivel kinőtték a pozserováci béke előtt fallal is védett, katonai célokat is ellátó Ótemplomot, a tér szomszédságában építették fel az Alföld egyik legnagyobb református templomát. A teret később is János térnek hívták, csak a városi közhiedelem azt állította,

⁹ U.o. 366

¹⁰ U.o.

¹¹ U.o. 455. A környéken régóta honos Szentí család máig tartja a rokoni kapcsolatot a 18. századi kivándorló tagjaival. Szentí Tibor közlése.

¹² U.o. 612.

hogy Kálvin Jánosról van elnevezve. A város megosztására betelepített katolikus lakosságot szokásaiban viselkedésében dialektusában asszimilálta, (felekezetében azonban nem).

Az erős elválasztó határra egy szexuális perjegyzőkönyv esetét had idézzem itt a 18. század végéről. Az eset szerint a cselédlány, hogy jövőjét biztosítsa, meglátogatta éjszaka a gazdát. A meglepett férfi utolsó érvként azt hozta fel, hogy ő mindenre képtelen, hiszen katolikus, míg a nő református. A temperamentumos hölgy azonban azzal nyugtatta, hogy „kálvinista fazékban is megfő a katolikus hús”¹³

A szabad puszták rendszere, amelyből Vásárhelynek volt az egyik legtöbb az országban nagy népesség vonzóerővel bírt. A városi házas zsellér meggazdagodhatott az állattartásból. Aki kutat ásott a pusztán az megkapta a mellette való földterületet a várostól.¹⁴ Először, csak szállások, pásztorkunyhók majd később tanyák épülnek ahova a fiatalabb családtagok húzódnak ki pásztorokkal, ridegekkal, betyárokkal. (A szó törökül nőtlen legényt jelent) Mint efféle csavargó, rendbontó a városba nem léphetett be. Be kellett jelenteni, ha ilyet valaki házába akart engedni.¹⁵ Sok törvénytelen úton is járt, csempészett, lopott. A szó a 19. századra egyértelműen az állat tolvaj, pusztai rablóbandák nevét fémjelezte. A 18. század végéig ennek ellenére a tanyák állandó népessége a mezőváros népének 10%-át sem tette ki.

A mezővárosok egy időben a 18. század folyamán, mint Vásárhely is igyekezett tiltani az állandó tanyák létesítését, mivel lakóit nem tudta megvédeni, de a rendszer akkora vonzóerővel bírt és olyan mélyen gyökerezett a kun puszták hagyományába, hogy nem lehetett a folyamatot visszafordítani¹⁶.

Maga a társadalom szervezte meg saját védelmét. A törökkor pusztázó legényei, az úgynevezett parasztvármegye, a városi népesség választotta hadnagyokkal és tizedesekkel segítette az állam és a nemesi

¹³ *Szenti Tibor*: Paráznák, feudalizmus kori szexuális büntetőpercek. Hódmezővásárhely 1993. 27.

¹⁴ *Szenti Tibor*: A tanya hagyományos és átalakuló paraszti élet Hódmezővásárhely-kopáncsi tanyavilágban. Bp. 1979.; Hódmezővásárhely története. szerk. Nagy Gyula i.m. 456-67.;

¹⁵ U.o.

¹⁶ U. o

vármegye hatóságait.¹⁷ Ez természetesen azt jelentette, hogy ennek a területnek a 18. században meghirdetett demilitarizációja elképzelhetetlen volt. A vásárhelyiek két alkalommal is láznak a 18-század elején és több mint 100 lovas szerel fel a 6-7 ezres város és várja vissza Rákóczit.¹⁸ Máskor, pedig lázadó német katonaság ellen hívja segítségül őket a szegedi parancsnokság. A török idők fegyveres társadalmát, amely a déli határvidékre költözött át valamilyen formában itt tovább tartotta „üzemben” az élet. A nagycsalád pusztai famíliáját a cselédek, barátok, pásztorbeosztottak nagy famíliája egészítette ki, akik a szomszédok, birtoktársak nagyobb csapatahoz tartoztak a három város határát adó pusztán. A szállásvezető a törökkortól vagy a kun puszták korától kezdve akár több száz fős fegyverhez is értő lovascsapat mozgósítására volt képes.

Ezek az osztagok azután 1848-ban, vagy a 20. századi kommunista ellenes mozgalmakkor talpra tudtak állni. Nem véletlen, hogy Kossuth 1848-ban ezeket a káprázatos demográfiai növekedésű Alföldi városokat járta végig toborzó útja alkalmával. A Horthy-kor is számított erre a társadalomra paramilitáris csapatai kiépítésénél.¹⁹ A puszta még az 1950-es évek adminisztrációja előtt is évekre búvóhelyet tudott nyújtani a társadalom kitaszítottjainak²⁰. A fegyveres családok azután adtak rablót is és pandúrt is.

A puszta vár volt. Centruma a csárda, amely a törökkorban kis hírszerző helyőrséget jelentett. Ekkor azonban kereskedelmi központot, szálló és étkezési helyet éjszakára és gulya kutat, mely védhető, sokszor téglafallal, vagy palánkkal volt körülvéve. Afféle nyugatias karavánszeráj volt, a török idők továbbélése, mely embernek, vásárra menő állatnak védelmet jelentett, ugyanakkor orgazdák és betyárok találkahelye is lett. Mintegy ötven csárda volt belőlük korszakunkban a vidéken.

Vásárhely tiltotta is tanyai lakosságának a 18. század folyamán a török, görög, örmény, tehát a Balkán irányából feljövő kereskedőkkel

¹⁷ A kérdéskörre lásd: *Szakály Ferenc*: A parasztvármegye. Bp. 19. Konkrétan lásd *Szerelemi* i.m. 268-297

¹⁸ *Szerelemi* i.m. 268-297

¹⁹ Köszönet Okvát Imrének a Rongyos Gárdával kapcsolatos közléséért.

²⁰ *Óze Sándorné – Óze Sándor*: Parasztballada. Fehérgárda a Dél-alföldön. Hódmezővásárhely 2005.

való városon kívüli pusztai üzletkötéseit. A városban azután a 1807-re ortodox templom is épül ennek a mintegy 600 főt kitevő főként bolgár-macedón rétegnek, akiket 1848-ra a zsidók szorítanak ki.

Szinte szociológiai keresztmetszetet ad az egész mezővárosi településrendről Petőfi Sándor Alföld című versében.²¹ Ő ugyan a Tisza túloldaláról, szomszédos Kunságról ír a 19. század első felében, de ugyanez áll a tiszántúli részekre is. A versnyitó képében madártávlatból a gazdálkodás fontossági sorrendjében közelít, először város pusztáinak legelésző méneseit és száz kövér gulyáját, a legnagyobb értékű állatvagyonát mutatja be. A város egy belsőbb tanyákkal szegélyezett körében van földművelés:

„a tanyáknál szellők lágy ölében ringatózik a kalászos búza.”

Majd a város közvetlen közelében: „kék gyümölcsfák orma néz” és a kertváros után láthatjuk „mint néhány ködoszlopot” a város templomainak tornyait. A méneseiken, gulyákon túl, szinte a világvégén pedig:

„A tanyákon túl a pusztá mélyén
Áll magányos dőltkéményű csárda
Látogatják a szomjas betyárok
Kecskemétre menvén a vásárra.” –

A nagycsalád vagyonát a családfő birtokolta, idős korában szétoszthatta szokás alapján, de saját elhatározásból. Ebben azonban volt változás, amely éppen a 18. századra esett. Anyai őseim a Csepregiek nő tagjai ugyanúgy örököltek, mint fiú testvéreik. A 200 holdas birtok így 8 részre esett. A családi legendárium azt tartotta, hogy a lányok eladogatták a terményt, az állatot és kávévet rajta szórakozásul. A család, amely a legidősebb fiúval vitte a fő ágát, emlékezetében ez által adott hangot rosszallásának, hogy a lányoknak is egyenlő örök-részt kaptak és így szétment a birtok. (Valójában igencsak felment volna üknagynéném vérfolyása, ha 200 holdat el akartak volna kávézni.)

Mindez a 19. század második felétől már nem így történt. A lányokat kifizették, vagy taníttatták, hogy legyen saját használható, fizetett szakmája, amiből megél. Tanítónő, stb. A kisebb fiú pedig

²¹ *Petőfi Sándor*. Alföld. In: *Petőfi Sándor Összes Versei* Bp. 198

kihúzódt a tanyára. A nagycsalád gyermekeinek azonban halálukig joguk volt a városi házból iskolába járni, ahol haláláig a nagypa, majd mindig a legidősebb fiú lakott.

A demográfiai növekedésnek is lényegében a pusztá tereinek betelése vetett véget, valamint a földművelésre való átállás. Mindezek ellenére is, az 1950-es években a kollektivizáció megindulása előtt is a térség mintegy 40-50% élt tanyán.

Orosháza

1743-ban evangélikus családok érkeztek a tolna megyei Zombáról a vásárhelyi hatalmas pusztára.²² Először a szentesi Nagykirályság pusztájára kívántak letelepedni, de ebben nem tudtak megegyezni így a Harruckern grófokkal megalkudva a szomszédos orosházi részekre telepedtek le.

Az evangélikusok hozzászoktak a vándorláshoz. Zombán húsz évvel azelőtt találtak otthonra. A volt Nádasdy birtokok, az ország első etnikailag magyar evangélikus területének helynevei az orosházi személynévanyagba: Sitkei, Pápai, Szili, Körmendi, stb.²³ Ezért beszéltek dunántúli akcentust és hozták annak a környéknek étkezési kultúráját. Az orosházi népesség azután tovább vándorolt és Nyíregyháza evangélikus népességének megalapozója lett és a Bácska-Bánát irányába rajzoltak ki. Legjellegzetesebb gyarmattelepülése Orosházának Gyula, Arad közötti Fazekasvarsánd volt.²⁴

Orosháza lakossága nagyon hamar idomult a helyi körülményekhez. Nem tehetett mást, rá volt kényszerítve. A területen sem kő,

²² *Veress József*: Orosháza, történeti és statisztikai adatok alapján. (1886) sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Szabó Ferenc. Békéscsaba 1987.; *Karácsonyi János*: Békés Vármegye története. I-III. Gyula 1896.; *Koszorús Oszkár*: Orosháza története. In: Harruckern emlékülés Orosháza 2001. április 23., Harruckern Gedenksitzung Orosháza, 23. April. 2001. Szeretnék köszönetet mondani Koszorús Oszkárnak a kutatásban nyújtott segítségért.

²³ *Jároló József*: Orosháza népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században. In: Tanulmányok Orosházáról és környékéről. Békés megyei múzeumok közleményei 7. kötet. Békéscsaba, 1983. 23-42. Ugyanott: *Hajdú Mihály*: Orosháza XVIII: századi személynévrendszere. 43-112.

²⁴ *Csepregi György*: Adatok Fazekasvarsánd történetéhez. Arad 1892.

sem nagyobb víz nem létezett. Fa az egyetlen vadkörte volt, ami mellett megszálltak a telepések. (Érdekes, hogy az alapító hagyomány ezt a fát tartotta olyan „szakrális tér centrumnak”, melyhez az identitást köthette. 1848-ban a nemzetőrség ennek a fának a tönkjén kovácsolta ki a lándzsáit. Az aktus természetesen szimbolikus. Az alapított város védelmezéséről van szó. Melynek egyetlen ősi emléke a kopár területen a kiszáradt fa volt.)²⁵ Kezdetben sátrakban laktak, majd vert falú (vesszőfonat közé döngölt agyag) házakat építettek ugyanilyen típusú kerítéssel. Templomuk is sövényfalú volt.

Ezt az építményt védelmezték 1747 telén énekelve, mikor a katonaság el akarta foglalni a rekatolizáció jegyében. A szentesieknek megmaradt a középkori, kőből épült templomuk, majd a másik felekezet számára is építettek. Hódmezővásárhelyen, pedig a meglévő ótemplomot fallal erősítették meg, mert a pozserováci békéig tartottak a betörésektől.

A Tisza melletti települések egyébként is jobban hozzájuthattak a kőhöz, fának pedig bővében voltak. A házak vázát és az utcák járdarészeit is fával borították (tűzesetek azért voltak, mert a kéményt belül is fával borították. Az égetett téglá szintén a század 20-as éveiben elterjedt ezekben a városokban. Vásárhelyen a gimnázium, a templomok, Szentesen az új református templom, Szegváron a kastély épül így.

Orosházának azonban még több megpróbáltatással kellett megbirkóznia. Még a sátorváros idején történt, hogy éjszakánként a vásárhelyi felfegyverkezett pásztorok zaklatták őket. Keresztülhajtották településükön a gulyát és a ménest. Sátorkaróikat lóhátról vetett pányvával kirángatták, rájuk omlasztották. A vadnyugati lasszóvetés és a több ezer gyakran tonnás súlyú állatok dübörgése ijesztő lehetett.²⁶

A Dunántúlról jött orosháziak számára adott volt a lehetőség, vagy visszatérnek, és továbbra is a vásárhelyieknek hagyják a pusztát,

²⁵ Assmann, Jan: A kulturális emlékezet, Írás emlékezés és politikai identitás a politikai magaskultúrákban. (Das kulturelle Gedächtnis Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen; München 1992. *Mircea, Eliade*: Das Heilige und das Profane. Vom Wesenden Religiösen. Hamburg 1957. A Szent és a profán. Bp. 1987.; Veress i.m. 18.

²⁶ Veress i. m 17.

melyet azok az elmúlt 150 évben legeltetésre használtak, vagy ők is idomulnak a körülményekhez. Többségük az utóbbit választotta. Megtanulták az állatokkal való bánást, öltözködésben hasonultak a helyi éghajlat és munkarend által megkövetelthez. Lakóhelyet, pedig abból építettek, amiből lehetett. Áttértek az állattenyésztésre. Még 100 év múlva sincs nyoma a statisztikákban kertnek.²⁷

Így tartotta a hagyomány, melyet részben módosított Hajdú Mihály nyelvészeti kutatása. A betelepülés irányát ugyanis legtöbbször a nyelvjáráson lehet követni magyar etnikumú népességnél is. Több földesúr, (Pl. a Harruckernek és a Zichyek is a Zsámbéki medencében) az összeütközések elkerülése végett a 18. század közepén külön telepítette le a más etnikumhoz és felekezethez tartozókat. Az evangélikus szlovákok így kerültek az Orosházához 30 km-re lévő (Békés) Csabára, evangélikus németek Mezőberénybe, katolikusok Elekre stb.

Hajdú kutatásai rámutattak, hogy az 1744-es betelepülés, a század második felében nem állt le, a földesúri ágensek tovább dolgoztak a Dunántúlon. Orosháza lakosságának ma csak mintegy negyedét adja a Zombai névanyag. (Érdekességgént említhetjük, hogy a mintegy 300 különböző név, amely Orosházán előfordul 1744 és 1770 között, nagyrészt már a déli defterek anyagában megtalálható az elmúlt évszázadokban. Tehát szó lehet környező városokból való visszatelepülésről is.)

Később újabb telepes hullámok érkeztek nyugatról. Így kerültek a Csepregiek is Celldömölkéről Orosházára.²⁸ 1775-ben jelenik meg az anyakönyven Csepregi Mihály.²⁹ Szentesen is megjelennek a Csepregiek. Csepregi János 1781-ben veszi feleségül Törőcsik Rozáliát és jelenik meg, mint házas zsellér a Szent Anna plébánia évkönyvében. Ő tehát katolikus és 10 gyermekét is erre a felekezetre keresztelteti.³⁰ Fia János meghal, így Antal fia Bubori Klárától született 8 élő gyermeke viszi

²⁷ Veress i.m. 30.; Nagy Gyula: Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi közlemények. VII. 2. Bp. 1963.

²⁸ Köszönet Csepregi Zoltánnak az adatért. A név a 17. században is már az egész ország területén a legkülönbözőbb felekezeteknél fellelhető. Erre lásd: Kázmér Miklós: Régi Magyar családnevek szótára XVI-XVII. század. Bp. 1993. 234-235.

²⁹ Orosházi Evangélikus Levéltár Halottak Anyakönyve

³⁰ Szent Anna plébánia. Házasodottak Anyakönyve

tovább a nevet.³¹ Ő már megkapaszkodik és mintegy 200 holdnyi birtokot hagy fiára Antalra. Ezután további öt Antal következik a 20. századig mindig a legidősebb.³²

A szentesi házban a falon a faragott ingaóra mellett egy páduai Szent-Antal kép függött, karján a kis Jézussal. A különböző generációk ez előtt a kép előtt imádkoztak esténként, és akkor is, ha nagy bajban voltak. Ennek ellenére nem ezen a nyári évfordulón, hanem a téli, januári névnapon tartották a családi ünnepet, mert ez közelebb volt a disznóvágáshoz és a pihenő időszakra esett egy parasztcsalád életében.

Míg a katolikus családoknál a legidősebb fiú általában az apja, a másodikat a nagyapja nevére keresztelték. Így a nevek öröklődnek. A női névadás változatosabb, volt de azért ott is láthatunk több generáción keresztül áthúzódó neveket. Rozália, Mária, Franciska, katolikus, Örzse, Zsuzsanna, Rebeka, Ószövetségi eredetük miatt, mivel nem kapcsolható hozzájuk védőszent, inkább protestáns nevek a 18. században. Éva, Katalin Borbála nevet mindkét fél adott.

A vásárhelyieknél általában a nagyapa nevét kapták. Itt régi patriarchális hagyománynak lehetünk tanúi. Kereszteléskor felmutatták a kisfiút, aki nagyapja nevét kapta és azt mondták: – Íme atyátok. (Az atya Vásárhelyen nagyapát, az apa apát jelent.)³³ Az adatok át is vezettek bennünket Szentesre.

Szentes

Szentes népessége, akárcsak Vásárhelyé a középkorival kontinuos, a török után 1701 elején települnek vissza. A Tisza és a Kurca folyók védett szigetein a lakosság átvészelte a törökháborút. A város alatti böldi rév a szegedi és szolnoki, tokaji átkelőkön kívül a legforgalmasabb tiszai komp volt, melyen a török háborúk alatt és a kuruc időkben hidat is működtetnek, majd német katolikus rév és vám kolónia épül ki itt, akik

³¹ Szent Anna Plébánia Születettek Anyakönyve, Szentes

³² Szent Anna Plébánia Születettek Anyakönyve, Szentes

³³ Szentí Tíbor közlése. Szeretnék köszönetet mondok Szentí Tíbornak a kutatáshoz nyújtott baráti segítségért.

később elmagyarosodtak.³⁴ A lakosság azonban sokkal nagyobb bevándorló csoportokat kapott a 18. század folyamán.

Szentes református és katolikus betelepülőkkel állt. A katolikusok anyakönyvei 1750-től, a reformátusok kicsit korábban 1741 kelteződnek. Hasonló időben folyt tehát a betelepülés, mint Orosházán, annál is inkább, mert ezt a várost is megkapták a Harruckerek. Később ugyan Szentes Harrukern Jozefa kezével a Károlyiaké lett.³⁵ A helytartótanács igyekezett mind a református mind a megyében megjelenő ortodox népességet katolizálni. 1723-ban palócokat telepítenek a városba, ennek ellenére 1745-ben még csak 23 katolikus család élt Szentesen, gyakran ezek is egy család különböző ágaiként. Számuk azonban a század végére felszaporodott. Javarészt az alsó városrészben telepedtek le.

A város ezután két részből állt: az egyik a református felsőpárt, a másik a katolikus alsópárt. A két rész között ritka volt az átjárás. Ez abból adódott, hogy a reformátusok a városi közösség külső befolyás alá kerülését látták a növekvő számú katolikus betelepülőkben és minden eszközzel akadályozták a beköltözést. Történt, hogy lebontották éjszaka a betelepülő házákat.

Az ellentéteket fokozta, hogy a katolikusoknak adták a város középkori templomát, melyet több száz évig a jelenleg is többségben lévő reformátusok használtak. A későbbiekben a két városrész külön életet él. A gyors szaporodás ellenére a katolikus bevándorlás jelentős. A tanács és a presbitérium az első években megegyezik később földesúri nyomásra kerülnek bele katolikusok is. A katolikus városrész körmeiteit a templom falai között tartja. Évente egyszer búzaszenteléskor vonulnak ki a földekre, de szigorúan csak saját városrészeiket érinthették, nehogy verekedés üssön ki. (Gondoljunk csak a mai belfasti eseményekkel)

³⁴ *Sima Ferenc*: Szentes város története. Bp. 1914.

³⁵ Köszönetet kell mondanom Nagy Géának, Szentes város kutatójának önzetlen segítségéért. A fentieket tőle tudom.

Szegvár

A város a Károlyi uradalom központja volt. A valahai Dóczy kastély reneszánsz romjaiból 1726-ban Károlyi Sándor kastélyt építtetett. A kastély ellátására kertészetet hozott létre, mely egyedülálló a 18. században ezen a vidéken. A kertészet dolgozói az első időben nem bolgár, hanem magyar eredetűek voltak.³⁶ A hajdani falu pusztá területére 6 család majd 19 vlachnak mondott ember települt le, akik vagy tovább költöztek, vagy katolizáltak, mert néhány év múlva nyomukat sem lehet találni. A földesúr más felekezetet, mint a katolikus nem tűrt meg Szegváron.

A másik fő foglalatosság a ló nevelés volt. A károlyiak huszárezredet tartottak fenn a 18-19. században, és itt nevelték a lovaikat. Először a vásárhelyieket próbálták robot helyett lóápolásra rávenni, de jobban jártak a jobbágysorhoz nem szokott várossal, ha egyszerű taxára kötelezték. (A 18. század közepén 1000 marha Vásárhely taxája. A hét-nyolcezer lakosú város több tízezres gulyát tarthatott, ha csak a szaporulatból ekkora váltságot tudott fizetni földesurának.)³⁷ Lovaik is ezer számra legeltek a környező pusztákon. Csak az uradalmi ménes a szegvári pusztán 1000 lovat számlált ekkor.

Először török lovakat tartottak.³⁸ Az 1735-38-as török háború idején azután a vásárhelyi pusztára menekítették a király mezőhegyesi ménesét, mely a hadsereg számára végzett fajtanemesítést. Ettől kezdve a károlyi uradalom török lóállománya is megváltozott. A vidék parasztsága is elkezdett lovat nevelni a hadseregnek. Ez a foglalatossága a következő száz évben is megmaradt. A birodalmi hadsereg lóellátása, nagy jövedelmeket biztosított a szegvári uradalmi népnek. A vásárhelyiek kis késéssel ebbe az 1800-as évek fordulóján kapcsolódtak be. (A Tárkány Szűcs család például 1800 táján angol telivéreket nevelt³⁹.)

³⁶ *Herczeg Mihály*: Szegvár története a török kiűzésétől 1848-ig. In: Szegvár Tanulmányok a település történetéből. Szerk Farkas Gyula. Szeged 2000. 89-145.; *Szabó József*: A szegvári nyelvjárás elemzése. 511-532.

³⁷ *Herczeg Mihály* i.m.

³⁸ U.o.

³⁹ *Tárkány Szűcs Imre*: Gazdaélet a vásárhelyi határban. Hódmezővásárhely 2003.; *Tárkány Szűcs Géza – Tárkány Szűcs Imre*: A hódmezővásárhelyi Tárkány Szűcs nem-

A névanyag mutatja a betelepülés sokszínűségét. Itt csak a felekezet irányít. (A Szegvárral szomszédos Mindszentre a század elején így jönnek katolikus erdélyiek. A fent említett Tóth János anyai ősei pedig Bihari névre hallgatnak.) A szaporodás itt is magas ezerből 18 az életben maradt. 1778-ban 1723, 1784-ben 1973, 1914-ben 3136 a lakosság ennek 99,8 % katolikus.⁴⁰

Összegzés

Ha tanulmányunk végén összegezni akarjuk a Tisza–Maros–Körös szögének betelepülését, akkor négy modellt tudunk felmutatni. Az egyiket Hódmezővásárhely szimbolizálja, melynek őslakossága túlélte a törököt kiűző háborúk borzalmait. A népesség gyorsan szaporodott és főként környékbeli református bevándorlókkal bővült. Az állattartásra berendezkedett város hatalmas pusztaterületeik megtartásával növelni tudta népességét, gyorsan gazdagodott és függetlenségét erősítette földesurával szemben. Sok szempontból tovább él a város török alatti szabad önkormányzata és félkatonai védelmi szervezetei is működtek. A Nagyalföld mezőváros és tanyarendszer kapcsolatát kialakító modelljének talán egyik legtipikusabb példáját adja a 18. században.

Ez a modell a nagycsalád munka és kulturális közösségére épült. Amíg a 19. század utolsó harmadáig ez a keret működött, addig folyamatosan fogadott bevándorlókat és az ország egyik legnagyobb természetes szaporulatát produkálta a helység. A felekezet és az önkormányzatiság, a közigazgatás összefonódott. Mivel a város református

zetség monográfiája. Hódmezővásárhely, 1993. A Tárkány Szűcs család geneológiáját lásd a függelékben. A Tárkány Szűcs családot a törökkor menekülései vetik Vásárhelyre a testvérvárosból Halasról.; Szeretnék köszönetet mondani Tárkány Szűcs Imrének és Kardos Zoltánnak a kutatásban nyújtott segítségért. Szegvári úkapám, „Lóherélő” Tóth János a 19. század fordulóján naplót vezetett az ivartalanításról, gyógyításról. Fia egy ló árából kiházasította leányát. Felesége Purgel Mária volt, kinek családja lókereskedéssel foglalkozott.

⁴⁰ *Katus László*: A szegvári római katolikus plébánia története. 333-398. *Szűcs Judit*: Szegvár népi társadalma. 435-451.

volt, mely felekezeti az ország területén 95 %-ban magyar etnikumúakat tömörített, a bevándorlás tömegeit is etnikailag ez szabta meg.

Amikor a pusztát „megtelt”, felosztották és földművelésre tértek át. Feloszlott a nagycsalád munkaszervezete, majd a kommunizmus az eddigi tanyarendszert a városoktól leszakítva termelőszövetkezeti központokba, ufóként leszálló falvakba terelte össze, akkor minden megváltozott. Túlélési és életvitel-fenntartási szempontok kerekednek felül. Drasztikus születésszabályzással, stagnáló előregerdő népességet hoztak létre, amit csak fokozott a város zárt társadalma, endogámiája. Azóta itt regisztrálták a legtöbb öngyilkost és költőt az országban.

A másik modell Szentese, amely város soha nem volt felekezeti egység. Szentese a háborúk után visszatelepült, de többirányú betelepülése kezdettől több felekezeti: református és katolikus városrészeket tételezett fel. Mivel javarészt a környék lakosságából gyűjtötte bevándorlóit, így örmény és görögkeleti felekezeti kereskedőin kívül nagyszázalékában magyar etnikumú és nyelvű maradt. A városrészek azonban nem keverednek a polgári korszakig, az 1870-es évekig. A 18. század folyamán, ha húsz áttérőt regisztrálhatunk az erős helytartótanácsi és vármegyei katolizációs készítés ellenére is. A két városrész más dialektust beszél, más ünneprendje van.

Gyökeresen elüt az előző két típustól a Károlyiak uradalmi központjának, Szegvárnak migrációja. Sokszínű és sokirányú a betelepülés. Az uradalmi központ igényei: cselédség, iparosság, adminisztrációs alkalmazottak, kertészek és az uradalmi-, ezredménes kiszolgálói alakítja Szegvár úratelepülését. 16. századi defterekből ismert őslakos nevek mellett, erdélyi – partiumi katolikusok, vlach pásztorok, bolgár, szerb kereskedők, német iparos, szláv paraszt népesség színezi, keveri ki az itteni társadalmat. A földesúr egyetlen kívánsága a katolikus vallás.

A negyedik modell Orosházáé. A város magját a Dunántúlról a folyó nélküli kopár pusztára telepített evangélikus magyarok adták, akik idegen életformával ismerkedtek meg. Megőrizték felekezetüket az ellenreformációs nyomás ellenére is. Itt kell megjegyezni, hogy ebben akár Szentese, akár Vásárhely esetében mindig a katolikus földesúr Károlyi, vagy Harruckern is segítségükre volt, azért hogy ne maradjon pusztán birtoka. A központi hatalom sem ment el a végeledekig, pontosan a 18.

század eleji tapasztalatai miatt, mivel a déli védelmi körülményekre is tekintettel kellett lennie. Orosháza evangélikussá és magyarajkú, dunántúli dialektust beszélővé tudta asszimilálni, mind a környékbeli délvidéki magyar, mind az idegen, többségében szlovák etnikumú betelepülőket. Életmódjában azonban azonosult a puszta adta körülményekhez.

Függelék

Kubinyi András a későközépkori alföldi városokról írt munkájában a hagyományos, városi szemléletnek mindenben megfelelő várost („királyi szabad várost”) csak egyet talált, a Nagy-Alföldön Szegedet⁴¹. Voltak rajta kívül főként püspöki székhelyek, mint Eger, Vác, vagy Várad, melyek azonban már a peremterületeken helyezkedtek el.

Kubinyi egy más vizsgálati módszert követve feltárt egy városhálózatot, és felvázolta ennek működési rendjét. A városiasodási jellemzőknél a népességszám, a védettség és a települési struktúra mellett a helységnek a kistérségben elhelyezkedő központi helyét, a piacszervező állapotát és a műveltségszervező szerepét vizsgálta, úgy hogy a városok egyetemre küldött hallgatóinak névsorát is számbavette. Településhálózati térképén a Dél-Alföldön, természetesen Szegednek van a legnagyobb jelentősége. E mellett a temesközi, bácsi és szerémségi területek felé kapcsolatot kiépítő városok, mint Gyula, Simánd és Hód-Vásárhely bírnak nagyobb piackörzettel.

A török hódoltság időszakában ez a városhálózat módosult, a védelmi szempontok szerint kiépülő török közigazgatási centrumok előbb a Maros mentén, majd az északi részeken felfuttathattak településeket, ugyanakkor a frontvonal időlegesen, vagy véglegesen meg is szüntethetett ilyeneket. Így tűnt el térségünkben Dónát, Szer, Csomorkány vagy Torony.

Az új viszonyok gazdaságilag, életmódban más funkciót is adhattak a területeknek, mint a Szerémség szerb betelepülésével eltűnő szőlőművelés és borkereskedelem, alapjában azonban a természetföldrajzi tényezők határozták meg a térség újjáéledésekor is a településhálózat lehetőségeit.

A törökkor nagyállatkereskedelme, európai piaci lehetőségei felfokozták a 15. században meginduló pusztásodás folyamatát. Így a marhahajtó utak mellett települt városok jelentősége megnőtt. Vagy

⁴¹ *Kubinyi András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az alföld szélén. Dél Alföldi Évszázadok 4. Szeged 2000.*

megtartotta eddigi súlyát. Túr, Debrecen Kecskemét Gyöngyös. stb. Káldi Nagy Gyula hódoltsági monográfiájában is Szeged neve mellé a pásztorkodó jelző került a középkori Balkánnal kapcsolatot tartó, borral és sóval kereskedő város esetében⁴². Térségünk többi városa is, ha felépült a generációnként ide látogató nagy pusztulásokból, akkor ezt a tevékenységet folytatta, felszívva az apróbb falvak menekült népességét.

Kubinyi térképet azonban lehet használni a 18. század elején is. Az elpusztult városok szinte ugyanott épültek újjá. (Térségünkben a hosszabb, több generációs tetszhalálból feltámadó Csaba, vagy Orosháza erre a jó példa.) A terület nagyobb városai Szeged, Túr, Vásárhely, Gyula, Váradi, Debrecen marad a központi irányító. A Duna-Tisza közén Szabadka nő fel a bácskai gabonatermelés és kereskedelem lehetőségei miatt. (Szeged erődjéből gabonaraktaikat csináltak.) A szállítás biztonsága és a termőterületek nyelésének lehetősége hozta el a 18. század fordulójára a folyószabályozások igényét.

Szeged-Szabadka és Hódmezővásárhely ezért lesz a következő száz évben az öt legjelentősebb népességgel bíró városok egyike, de Gyulának, Csabának, Orosházának és Aradnak, Szentesnek, Makónak is megnő a súlya.

A terület katolikus egyház-kormányzatilag a Váci püspökséghez tartozott. (Orosháza-Szeged már a Csanádihoz) A török időkben a lelki gondozást a szegedi ferencesek látták el. A városok canonica visitatioja a 16. század második feléig hiányos. Maguk az egyházi hatóságok sincsenek szinte egyáltalán tisztában híveik létszámával.

Dolgozatomban a betelepülő helységek névanyagát vizsgáltam az egyházi anyakönyvek alapján. A legkönnyebb dolgom Orosházával volt, mert ennek névanyagát Hajdú Mihály nyelvészprofesszor, aki ráadásul a város szülöttje már feldolgozta. Magam csak néhány észrevételt kellett, hogy tegyek hozzá. Természetesen az evangélikus anyakönyveket a kezdeti betelepülő magtól, a 19 század elejéig leközlöm.

Hódmezővásárhely neveivel itt nem foglalkozom, mivel a nemrég megjelent város monográfiában ezt Blazovich László tanárom elvégezte.

⁴² Káldi Nagy Gyula: Harácsszedő és ráják. Bp. 198..

Ugyan ez a helyzet Szegvárral is, ott a vizsgálat Katus László érdeme. A szentesi névanyag azonban sok új következtetésre adott lehetőséget. Különösen azért, mert ez, mint láttuk kezdetektől fogva egy több felekezettel betelepült város.

A vizsgálatához lemásoltam 1740-től kezdődően az első 10 év kereszteltek és halálozottak névanyagát. Ugyanezt a katolikusoknál csak 1750-től lehetett. Ott viszont épőbb olvashatóbb, jobban megmaradt és feldolgozottabb volt az anyakönyv. Kevesebb lehetőséget adott a tévedésekre. Míg a reformátusoknál pontosan a korai időszakot tartalmazó könyv volt hiányos és sok lapja az olvashatatlanságig sérült. Mindenesetre azért elegendő információt szolgáltatott a betelepüléshez.

A kezdeti anyagot azután összevettem a 19. század második évtizedének neveivel, amely az új betelepülő illetve az addig elköltöztek arányáról írt. Az anyakönyvek névanyagából kiválogattam az idegen hangzásúakat, valamint a helységet, tájegységet jelentőket. Megpróbáltam ezeket azután beazonosítani, ami olyan 80%-os sikerrel járt. Majd összevettem a Csanádi, Gyulai, Temesvári szandzsákok névanyagával, hogy a környéken élő népesség migrációját megfigyelhessem. Sajnos a Szegedi török összeírásoknak éppen a névanyaga nem került még kiadásra. Ugyanez vonatkozik a kalocsai és budai összeírásokra is.

A magyar vezetéknevek a 16. században alakultak ki. Ott bizonyos pontossággal megállapítható a helynevet tartalmazó nevekből, (melyek viszonylag magas, akár 40% is elérhetnek egy településen) hogy honnan származott oda az illető. Ez 100-150 év múlva már koránt sem olyan biztos. Tömegében azonban alkalmas következtetések levonására, mint az orosházi betelepülők dunántúli nevei, vagy a vásárhelyiek többségében dél-alföldi névanyaga.

Szentes esetében azonban a felekezet szerinti elkülönülés már ad egy betelepülési és házastárs keresési irányt is, amely a reformátusoknál a Tiszántúl: Szolnok, Bihar, Szatmár, Zaránd megyék nagy városait, a katolikusoknál pedig a váci egyházmegye, főként a Galga-mente településeit jelölte ki. A katolikusoknál a családneveknek mintegy negyede idegen eredetű, főként szlovák és német betelepülőknél. A reformátusoknál alig akad egy-két ilyen. Itt viszonylag kicsi a betelepülők migrációja is.

A névanyagban a vártak megfelelően kevés a Dunántúlra utalók száma. Meglepetéssel tapasztaltam, hogy mindkét névanyagban nagy a száma az egykori délvidéki települések, vagy a helyi középkori falvak nevét viselő személyeknek. (A reformátusoknál majdnem a fele.)

Ez azt mutatja, hogy valamelyik háborúban a törökkor másfél században viselője Szentesen, vagy annak környékén élt, bujkált a Tisza mocsaraiban, azután a veszély elmúltával itt telepedett le. Ez ellentmondani látszik az Acsády-Szekfű-féle teljesen kipusztított hódoltság elméletének, és bizonyítja a turkológusok demográfiai sejtéseit, akik a visszavívó háborúk előtt egy helyi magyar bevándorolt délszláv népességgel vegyesen lakott területről beszélnek.

A névanyag szinte kíséri a kereskedelmi útvonalakat. Dad, Tiszalök mellett, Bátorból, Kálóból vezet út Dobosnál a Tiszán Szentesnek: Debrecen, Böszörmény, Balmazújváros, Poroszló, Heves, Gyöngyös felé, illetve Debrecen, Szoboszló, Nádudvar, Szolnok, szárazföldön Békés, Szeghalom irányában.

A térség Szeged felé csak vízi úton volt megközelíthető. Becse és Bács irányában is a víz köt össze. A Duna mentén ott van a kis Pest, melyből inkább származhatott viselője, mint a fővárosból, úgymint a szomszédban fekvő Bécsből költözhetett Szentesre a névanyagban szereplő család és nem Ausztriából. Szegedről út visz Bátára és a mellette fekvő Garára is. Vásárhely testvér városa Halas, menekülések idején a Tisza két partján fekvő város otthont adott a másik népességének. Szentes inkább Kecskemét-Cegléd felé nyitott, Vásárhely vagy a Böldi, vagy a Szegedi átkelőt használta, Túrral és Gyulával épített kapcsolatot, Várad, Debrecen messze volt.

Református Kereszteltek anyakönyve Szentes

1741. Nemes, Molnár, Tóth, Buzi, Székely, Pap, Berde, Bakos, Horváth, Bognár, Ábrahám, Német, **Bakonyi**, Kanász, Tót, Bimbó, **Szalai**, Kormány, Molnár, Biró, Szabó, Balog, Kovács, Kerekes, Turák, Vas, Nagy, Veres, **Tarpai**, Pintér, Mikecz, Homszi, Farkas, **Vecseri**,

Csó, **Medi**, Dezső, Nagy, Bakos, **Erdélyi**, Kis, Rác, Pólya, Csics, Hajdú, Csapó, Kántor, Szűcs, Szabó, **Bereg**, Dobos, Olasz, Kozák, Kis, **Gyaram?**, **Lipcsei**, Sas, Sajtos, Dobsa, Basó, **Becsei**, ötos, Kovács, Tóth, **Pataki**, *Major*, Török, Kis, Dobos, **Mártéi**, Kovács, Hegedős, Mester, Elek, Bunda, Hatos, Czibola, Rácz, Pap

1742. Váczi, Bodó, Gecé, **Győri**, **Szilágyi**, **Kőrösi**, **Sárközi**, **Berczeli**, Konkoly, Kerekes, Farkas, Olá, Sándor, Hajcs, Árva, **Dögei**, Albák, Szél, Szépe, Gábor, **(Z)Sákai**, Dudás, Virágos, Petrák, Szabó Török, Bíró, Sípos, **Pércsi**, Lénárd, **Tarnóczi**, Barta, Bertók, **Berényi**, **Szanyi**, Jakó, **Sárándi**, **Tési**, Balla, **Búsi**, Szikra, Vas, **Vági**, Horvát, Másik

1743. Pátyi, **Dóci**, Fazekas, Sódos, Varga, Rózsi (Rózsa), Bujdosó, Lakos, Boros, Kozák, Karikó, Elek, Szőke, Olasz Tancos, Simon, Bodnár, Mészáros, Kardos, Pulyás, **Szederi**, Kapás, Csikós, **Nyíri**, **Váradi**, Szakáll, Boros, **Dobosi**, **Kánai**, **Báni**, **Mártéi**, **Dörögi**, Lázár, **1744. Becsei**, Farkas, Gábor, **Györki**, Kajtár, Barrabás, Fekete, **Csúcs**, Czompó, **Pohánki**, **Somogyi**, Bokor, Nácsa, **Szanyi**, Czibola, Keresztes, **Karsai**, Genes, Hajas, Juhász, Demeter, Szikra, Szűcs, Varga, Dezső, Orosz, Katona, **Teleki**, Rideg, **Földesi**, Kádár

1745. Takács, Barna, Borbély, **Túri**, Csávás, Lajos, Dékány, **Szigeti**, **Kolosi**, **Beregi**, Csonka, Gombos,, Vékony Szántó, Csonka, Botos, Bot, Mónus, **Fogtövi**, Csala, **Szederi**, Pataki, Budai, Gecsei, Kecse, **Böszörményi**, **Várnyai**, **Murai**

1746. Vincze, **Barakonyi**, Szőke, Dávid, Zólyomi, Szász, Ignác, **Csáki**, **Dorogi**, Szirra, Ilász, Borbás, Rece, **Bugyi**, **Jeremi**, *Doszlop*, Kántor; Elek; Máté, Bogár, **Baracskai**, Sújjos, **Deli**, Bán, Lénárt, **Patai**, **Göntzi**, Vas, Ifjú, **Jenei**, Fodor, Fényes, Gilitze

1747 Karacsi, Rózsa, Szíjjártó, **Miskolczi**, **Püski**, Pálfi, **Budai**, Kálmán, Kuti, Csomó, Csordás, **Béládi**, Bene, Bohus, Balás, **Bécsi**

1749. Gáspár, Görbe, **Kondorosi**, **Szeghalmi**, Juhász, Cigány, Szabó, Szakács, Vida, **Liszkai**, **Berki**, Kővágó, **Pusztai**, Pintér

1741. Bakonyi, Szalai, Tarpai, Vecseri, Medi, Erdélyi, Bereg, Dobos, Gyaram?, Lipcsei, Becsei, Pataki, Mártéi, 1742. Váczi, Győri, Szilágyi, Körösi, Sárközi, Berczeli, Dögei, (Z)Sákai, Pércsi, Tarnóczi, Berényi, Szanyi, Sárándi, Tési, Búsi, 1743. Pátyi, Dóci, Szederi, Nyíri, Váradi, Dobosi, Kánai, Báni, Dörögi, Becsei, Györki, Csúcs, Pohánki, Somogyi, Karsai, Teleki, Földesi, Túri, Szigeti, Kolosi, Beregi, Fogtövi, Pataki, Budai, Gecsei, Böszörményi, Várnyai, Murai, 1746 Barakonyi, Csáki, Dorogi, Bugyi, Jeremi, Baracskai, Patai, Göntzi, Jenei, 1747 Karacsi, Miskolczi, Püski, Béládi, Bécsi 1749. Kondorosi, Szeghalmi, Liszkai

A nevekben dőlttel szedtem az idegen eredetűt és vastagítással a helynévre utalót.

Református Kereszteltek anyakönyve Szentes, 1809. 1820

Debreceni, Nádudvari, **Győri**, Bajmi, **Erdelyi**, **Dobosi**, Szegedi, Gyevi, Hódi, Szinnyei, **Gyulai**, **Nyíri**, Somjai, **Tarnóczi**, Farnosi, **Göntzi**, **Böszörményi**, Szikszai, **Paksi**, **Kolozsvári**, Erdőháti, **Sárközi**, **Váczi**, Keresztúri, **Berceli**, Cselei, **Pataki**, Ceglédi. Nánási, Serkédi, **Vecseri**, Apáti, **Sárándi**, Pándi, Csongrádi, **Béládi**, Pósa, Sebesi, Fejérvári, Bajkai, **Gönci**, Udvardi, Csányi, Vasvári, **Csáki**, **Gyarmati**, **Szalai**, Solti, **Szilágyi**, Kürti, **Szigeti**, Tarcali, **Dögei**, Árvai, Pácsi, Labádi, Dóczy, Böcskei, Ugrai, Dombai, Sárdi, **Beregi**, **Megyeri**, Szalontai, Szatmári, **Szanyi**, Bács, **Bakonyi**, Tolnai, Sarkadi, **Karsai**, **Berényi**, Földvári, Vári, Makai, Somjai, Ugra, Garai, Páhi, Szepesi, Mányai, Kecskeméti, Pallagi, Baranyai, Matolcsi, **Körösi**, **Jenei**, Maklári, Fábjárnyai, 248 1798. Vásarhelyi, Tályai, **Barakonyi**, Kaposi, Baktai, Kóti, **Bugyi**, **Patai**, Pápai, Dobrai, Kállai, Poroszlai, Hadházi, Bereczkei, Csebcsenyi, Szőnyi, Mecséri, Gyovai, Miskolczi, Dési, Poczoli (Pocsaj), Dobozi, **Sákai**, Kabai, Dénesi, Kömödi?, **Budai**, **Túri**, Pócsi, **Tési**, 166. 1794.

Szentesi Katolikus Kereszteltek helynevei

Aponyi, Aradi, Sápi, Almádi, Berceli, Bíbori, Brezovai, Becsei, Budai, Bécsi, Baranyi, Bovári, Bátor, Bugyi, Bugyiházi, Bákó, Bucs, Berényi, Batta, Csabai, Cselei, Czuzi, Czuczi, Csák, Drégelei, Dömsödi, Dubovszki, Dubocsky, Détári, Darnai, Donát, Egrödi, Egri, Fuhai, Füleki, Földhádi, Fügedi, Gombási, *Győri*, Gyál, *Gyovai*, Horpácsi, Horkai, Herbai, Jankai, Kór'di Komoródi, Kamocsai, *Kállai*, K'őszegi, Kolozsvári, Károlyi, Kőtelki, K'övári, Kanizsai, Lenhard, Laczkó, Lászlócsi, Lacsma, Lehotai, Lévai, Lándori, Mucs, Marosi, Miskei, Makranczi, Mácsay, Marázi, Mányai, Medgyi, Martony, Marásy, Négyesy, Náadori, *Nyíri*, Nyéki, Patkosi, Parádi, Piti, Pityi, Poloni, Pauli, Pös, Pör(z)ök, Pallai, *Pataki*, Pesti, Pilini, (Pilinyi), *Pakst* Pírbili, Pászti, Pauli, Pongárdi, Palásti, Rígecsi, Regőcsi, Söti, Sássi, *Szilágyi*, Somodi, Spoczai, Spacsai, *Sörkédi*, Szeleczki, *Szikszai*, *Szalai*, Surányi, Surdi, Sösd, Szamosi, Szili, Sziráki, Szerdnei, Szombathelyi, Szerencsi, Tajnai, Tari, **Túri**, Tornai, Turócsi, Teleki, Tornyai, Ternesi, Utassi, Ungvári, Urbányi, Unyi, Verebélyi, *Várad*, Vámosi, Zagy, Zödi, Zabi, Zséli, Zsili, Zsámboki, Zsolnai

Szentesi Katolikus kereszteltek anyakönyve 1751-1800

Antal, *Aigel*, Amos, **Aponyi**, **Aradi**, *Arens*, Ács, Ádam, (S)**ápi**, ? Asztalos, Agócs, Apró, Árvafi, Ámor, *Ambus*, **Almádi**, Bujdosó, Bíró, Baráth, Bangó, Basa, Balogh, Bika, **Berczeli**, **Bíbori**, Balika, Bernáth, **Brezovai**, Boka, **Becsei**, Bene, Balázs, Balla, **Budai**, Bognár, **Baranyi**, Barta, Balázs, **Bovári**, Balus, Bazsó, **Bátor**, Bartók, Begyár, Balla, Buzás, **Bécsi**, Bencze, Bárány, Bakos, Birges, Bartucz, Bakó, Bartus, Bodor, Borbás, **Bagi**, Bálint, **Báangi**, **Bugyi**, **Bugyiházi**, **Bákó**, Boros, Bere, Bordás, Borza, Boldog, Bodri, *Bruszpán*, Barna, Borosta, *Babella*, **Bucs**, **Berényi**, Borda, **Batta**, **Csabai**, *Csernus*, *Czambula*, Cseh, Csont, *Cimmerman*, *Chuatolides*, **Cselei**, Czakó, Csontos, *Cedl*, Csalbert, Csuka, Csík, Csathó, Czinka, Czigány, *Czernner*, *Czinner*, Csiszer, *Czékus*, Cseh, Czizmadia, **Czuzi**, Csida, Csinos, Csík, Cseh, Csizmadia, *Cadán*,

Czuczi, Csató, Csinkís, *Czopf*, **Csák**, Császár, Cinka, Csepregi, Csernai, Csoldás, Csete, **Drégeli**, Darabos, Dancsó, **Dömsödi**, **Dubovszki**, Dravik, (BDaksa), **Dubocsky**, *Drabita*, Dienes, *Demetris*, *Drabig*, **Détár**, Dávid, Dudás, Diás, Dobos, Dömötör, Dér, Dere, **Darnai**, **Donát**, Deák, Dani, Dantsik, **Egródi**, **Egri**, Eszes, Éhes, Erdei, Elekes, Er'ös, Elek, Ecetes, Fábíán, Forgó, Farkas, Fazekas, Forgács, **Fuhai**, Fehér, Farsang, Fejér, *Friderici*, Fekete, **Füleki**, **Földhádi**, fehér, **Fügedi**, Falusi, *Fossor*, Foltán, Fejes, **Győri**, Gulyás, *Gossard*, *Gaecus*, Tivadar, *Greguss*, Gondos Gyenes, Gombos, *Gyugyelka*, Gáspár, **Gombási**, Göbölös, **Gyál**, Gyurkó, Gyalog, Gázsó, **Gyovai**, Gábor, Gyurkó, Gulyás, Gombkötő, Girics, *Grecsó*, *Gyurik*, Gágyor, Godó, Gille, *Gruberin*, *Gruber*, *Hatsinger*, *Hammer*, Hegedűs, Horvát, *Hartl*, Hajdú, Hatvani, Here, Hiczó, Hideg, **Horpácsi**, *Hollia*, Harangozó, Hosszú, Hegymegi, Hegyi, Hasznos, Hász, Hopke, **Horkai**, Halász, Héja, Hóka, Huber, *Hoberfelner*, *Huszka*, *Holauz*, Horvát, Hercze, Holló, Halász, Hanka, Herczeg, *Hoph*, **Herbai**, *Haiser*, Juhász, Józsa, *Juwanics*, *Jáger*, Janó, Jakab, **Jankai**, Kolompár, Kovács, Korom, Keresztesi, Kristóf, *Keller*, Kozák, Kertész, Király Kovács, *Krimmer*, Kiss Karikó, Kolnik, Kulcsár, *Knomajer*, Kövér, Korcsmáros, *Krenicz*, **Kamocsai**, Kollár, Kollond, Kiss, *Kucsera*, *Kolnek*, *Krenvolt*, **Kórógyi**, Kósa, **Komoródi**, Kanos, **Kőszegi**, **Kolozsvári**, Kristál, Kiss, Köless, Koncz, **Kállai**, **Kálai**, **Károlyi**, **Kőtelki**, *Khesmaier*, *Krajkó*, Kanász, Kócser, Kohári, Koszma, Kruczka, Karmell, Kormos, Konrád, Kecze, Kamcza, Kocsis, Köteles, Kass, *Kiriák*, Kertes, Kormány, **K'övári**, Kardos, **Kanizsai**, Kapás, László, Lengyel, *Liptár*, Lenhard, Laczkó, **Lászlóczi**, Lakatos; Lukács, Láng, Laczkó, **Lacsmi**, **Lehotai**, **Lévai**, Laczki, Lukács, **Lándori**, Liszner, Lázár, Lőrinc, *Morovecz*, Mészáros, *Modesin*, **Mucsi**, Mezei, Molnár, **Marosi**, *Maruska*, Menyhárt, *Markovecz*, **Marjasi** *Moczó*, Márkus; **Marosi**, *Marsovszky*, **Miskei**, Molnár, Mike, *Millner*, *Mihalik*, *Maczák*, **Makranczi**, Matyus, *Miller*, *Mojzer*, **Mácsay**, *Maiszlingen*, Márton, **Maráci**, Marás, Mata, **Mányai**, **Morvai**, *Majerin*, **Medgyi**, Mester, *Majoros*, **Martony**, Medve, Molnár, Móric, Magyar, **Marásy**, Madzag, Magyorós, Murva, Magyarai, Makai, Makár, Mazsi, *Mayer*, Németh, Nagy, **Négyesy**, **Nádori**, **Nyíri**, Nipkovics, Nyulász, **Nyéki**, *Orovecz*, Oláh, Orosz, Őze, Oroszlány, Orgovány, Olaj, Ősze, Ősz,

Orszik, Özön, Orbány, Pap, Páger, Polyik, Patkosi, Patkó, Parádi, Pogol, Piti, Pityi, Poloni, Pauli, Pós, Pusztai, Pör(z)ök, Percze, Pallai, Plaiszer, Pavicz, Pubor, Paraszt, Panyik, Palócz, Pataki, Pesti, Paál, Pilini, Pakst Pálfi, Puka, Pásztor, Pírbili, Pavics, Pászti, Porlik, Pető, Pilinyi, Pauli, Pongárdi, Pírbik, Pajkos, Palásti, Pathrubucz, Pintér, Romancsik, Rác, Rajkó, Pintér, Romancsik, Rác, Ráso, Rósa, Raigl, Ropa, Rosta, Rajtner, Radvallerin, Rígeczi, Ricza, Regőczi, Robotka, Rakotyás, Récse, Ríkehár, Ris, Reshaiszen Radics, Raifos, Rich, Roszka, Roszeneveig, Smid, Sóti, Sárkány, Sássi, Szűcs, Szeckó, Szabó, Szilágyi, Somodi, Sértő, Sántha, Serna (Cserna), Sáfrány, Sípos, Seszták, Spoczai, Spacsai, Snopek, Sörkédi, Sütő, Sándor, Sós, Simon, Sebők, Seper, Szeleczki, Sifer, Siffer, Szikszai, Szalai, Surányi, Stanc, Stoján, Surdi, Síró, Seigst, Sósdi, Sohajda, Snett, Szamosi, Slogerin, Szaladás, Sulok, Simony, Siner, Serke, Szonka, Szili, Szabics, Szilágyi, Szolga, Sziráki, Szőke, Szerdnei, Szőnyeg, Szász, Székely, Szombathelyi, Szerencsi, Szántó, Tóth, Tűs, Tövis, Tuika, Török, Tropp, Trifuinti, Tajnai, Törőcsik, Thorma, Takács, Toszkó, Tóth, Telnyiczki, Trifort, Tari, Túri, Tó, Szabó, Tornai, Turri, Treščánszki, Trencsánszky, Tarka, Trombitás, Traj, Tálós, Turóczi, Tombác, Teleki, Takács, Tornyai, Tanács, Ternei, Talicska, Talján, Trák, Tancsik (Dancsik), Üveges, Utassi, Ungvári, Urbányi, Urbán, Unyi, Valaskus, Vincze, Vajszperger, Víg, Vitzler, Wilk, Weber, Vörös, Vagabundus, Verébnyi, Vajda, Varga, Vas, Verebélyi, Váradi, Vesszős, Vida, Vámosi, Vagyis, Vallus, Virág, Vasas, Zetkó, Zahar, Zagy, Zvatolides, Ződi, Zabi, Zsigrácsik, Zsiga, Zsidó, Zséli, Szili, Zajcz, Zsámboki, Zsolnai

Katolikusok:

Vác mellékiek: Abbádi, Drégeli, Sápi, Berceli; Berényi, Pásti, Szilágyi, Terényi, Zagy, Sziráki, Nádori, Bagi, Györöki, Kereszturi?, Kálai, Solti? Horpácsi, Bugyi, Bugyiházi, Gyal Surányi, Tornai, és a szomszédos dunakanyari területből, Pírbili, Unyi.

Déliek: Ládori, Becsei, Pesti, Berki, Aradi, Bécsi, Csabai, Donát, Dömsödi, Kórodi, Csák, Kanizsai, Marázi, Mácsai Medgyi, Mucsi, Marosi, Pócsi, Pöröki, Sóti (Hmvely mellett), Serkedi, Uo. Fügedi, (Csanád mellett) Szombathely, (Csanád mellett) Jenő, Toronyi, Zsili, Zabi, Túri

Eger környéki (püspökség) Egri, Egrödi, Parádi, Füleki, Nyéki, Sziráki, Miskei, Regőci, Tari, Szerencsi ide sorolhatjuk a Lévai nevűt is.

Bihari: Váradi, Jankai, Károlyi Nyíri, Komoródi?, Pallai, Teleki, Szamosi

Erdélyi: Kővári, Kőtelki, Kolozsvári

Bács: Kamocsai, Martonyi, Solti, ide vehetjük a Duna másik feléről Paksot is.

Dunántúli: Apponyi, Baranyai, Csepregi, Kőszegi, Szili

Van még egy Brezovai, valószínűleg Szegvári szlovák be-települő, van egy lehotai betelepült

A Pataki, Szikszai és Szalai megtalálható a reformátusok között is, valószínűleg áttértek.

Nem tudtam eldönteni: Gombás (Erdély?), Bíbori, Bovári, Darnai (Erdély?), Czuczi, Czúzi, Bákó, Lászlóczi, Pauli (Erdély?), Poloni, Marási? Marázi, Marosi, Miskei, Makranczy, Patkósi, Fuhai, Lacsmi Pilinyi Pongárdi (Polgárdi?) Utassi, Urbányi, Sássi, Sósdi, Zódi, Verebélyi, Spacsai (Pocsaji?)

Reformátusok:

Déliek: Dobosi, Gecsei, Somjai?, Farmosi, Szigeti?

Északkelet-Magyarország: Barakonyi, Dorogi, Püski, Tarpai, Beregi, Dobosi, Pataki, Dögei, Pércsi, Nyíri, Patai, Böszörményi, Váradi, Miskolci, Tarnóci, Gecsei, Gönczi, Liszkai, Tarnóczi, Nánási

Duna Tisza köze: Berceli, Ceglédi, Bugyi, Karancsi

Dunántúl: Gyúri, Somogyi

Erdélyi: Erdélyi, Kolosi

Nem tudom hol van: Pohánka, Várnya, Szeder, Jerem

1820-ra negyede a déli őslakos

Szegedi, Gyevi, Gyovai Hódi, Gyulai, Serkédi, Pósa, Apáti, Solti?, Vásárhelyi, Fábjánai, Kóti, Dobozi, Vecseri, Mártéi, Lipcsei, Becsei, Szilágyi, Körösi, Sárándi, Báni, Sákai, Csúcs, Bécsi, Szeghalmi, Karsai, Teleki? Földesi? Szőnyi, Makai, Sarkadi, Csongrádi, Csanyi, Udvardi, Dobrai, Dombai, Csanyi, Földvári, Bácsi, Fábjánai

A többiek javarészt keleti betelepülők.

Sebesi Debreceni, Nádudvari, Bajmi, Barakonyi, Dorogi, Püski, Tarpai, Beregi, Dobosi, Pataki, Dögei, Pércsi, Nyíri, Patai, Böszörményi, Váradi, Miskolci, Tarnóci, Gecsei, Gönczi, Liszkai, Somjai, Farmosi, Nánási, Szigeti, Tarnóczi, Vasvári (Bátor mellett) Pándi, Béládi, Pócsi, Kabai, Dénesi, Poczoli, Ugra, Vári, Matolcsi, Tályai, Sárdi, Hadházi, Kállai, Tarcali, Páczai? (Páty) Pallagi, Kürti, Böcskei, Labádi, Szikszai, Szalai, Szatmári, Szalontai, Gyarmati(Fejér), Megyeri?

Nem tudom: Bajkai, Kömódi, Cselei, Csebcsenyi, Baktai

Dunántúli: Mecséri, Kaposi, Bakonyi, Pápai, Baranyai, Tolnai, Páhi, Paksi, Győri, Fejérvári?

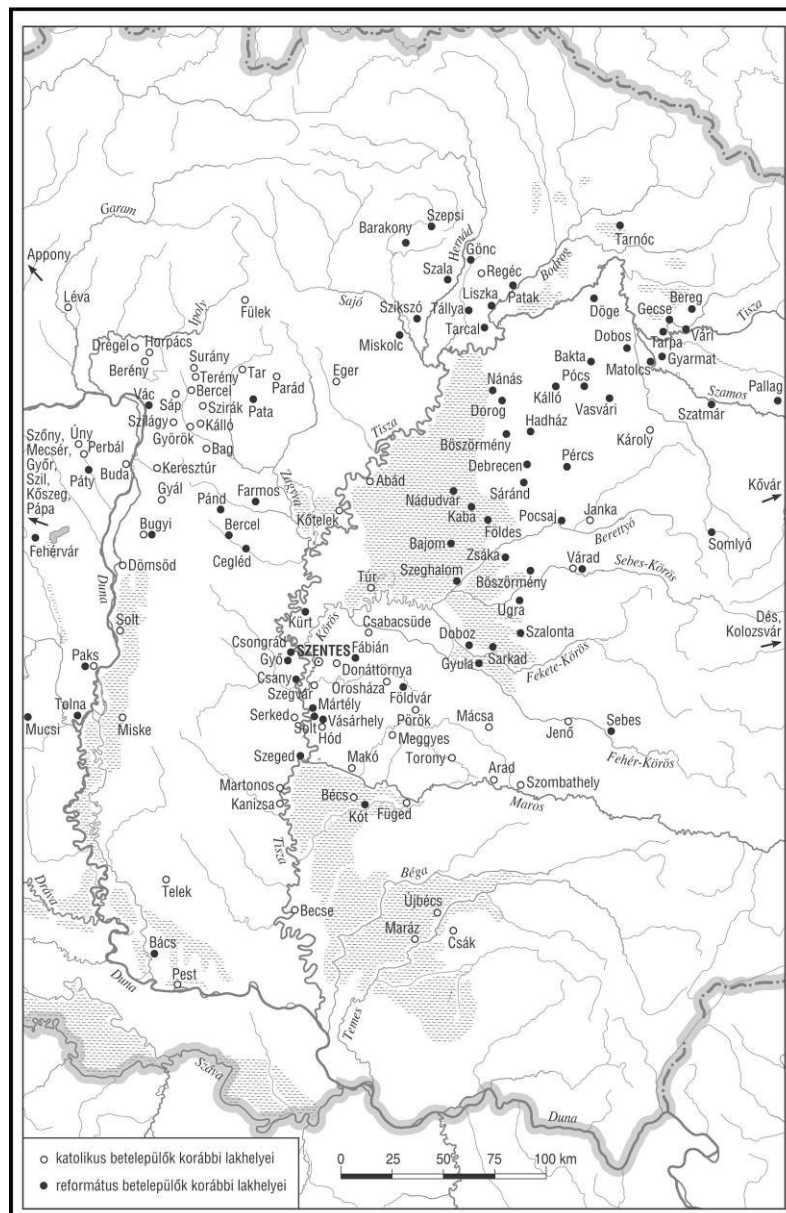
Erdélyi: Kolozsvári, Dési, Bereckei, Szepsi, Budai

Veres József közlése alapján Orosháza 1751-es lajstroma

Ács, Ádász, Adorján, Ágoston, **Almási, Andi**, Aranyi, *Bacsur*, Bagoly, Bakos, Balikó Bálint, Balog, Barabás **Baranyi, Batonyi, Bikádi**, Bognár, *Bobus*, Bolla, Bél, Bella, *Bencsik*, Benkő, Berta, **Bezi, Bonti**, Boros, *Buchal*, **Buda**, Buzi, Céda, **Bugyi**, Cikora, **Csáki**, Csapó, Császáz, **Csátaljai**, Cseh, Cser, **Csernyei**, Csete, **Csigi**, Csík, Csíkós, Csimá, Csiszár, Csizmadia, Csonka, *Darida, Daróke*, Dávid, Deák, Dénes, *Dor*, Dezső, *Dimák, Dodek*, Dolog, Dominkó, *Drabota*, **Erdélyi**, Erős, **Farádi**, Farkas, Fazekas, Fehér, Fekete, *Forján, Franyó, Furesán*, **Gabnai**, Gerencsér, **Gersdi**, Gombkötő, Göbölös, Gubics, Gulyás, Györgyi, **Győri**, Hajdú, Halász, **Hári**, Hegedűs, Hegyi, Héjas, *Hima*, Horvát, Isácki, Izsó, Jakab, Jakus, Jeges, Jós, Juhász, Kaczkó, **Káldi**, Kalmár, Kapcsi, Károly, Kas, Kasziba, Kecskés, Keresztes, Kis, **Kocsondi, Kosztyán**, Kovács, Kozma, Köcze, **Körmenedi, Kőrösi**, Kővágó, Kulcsár, *Ladiver*, Lakatos, **Laki**, *Lampért*, László, *Leginszki, Lehotá, Lípót*, **Lődi**, Lőrinczi, **Lővei**, *Lucó, Madai*, Madarász, Magyar, Márcó, Marcsa, Marcsó, Máró, Márton, Mekis, Mérges, Mester, Mészáros, Mezei, **Miszlai**, Molnár, Mór, **Morvai, Murai**, Nagy **Némedi**, Németh, **Nyigri, Ócsai**, Orbán, **Orgoványi, Páli**, Pap, **Pataki**, Patkó, Petke, Petrec, Pipa, Pipis, *Placsintár*, Pöllye, **Pupi**, Rác, *Racsókó*, **Rajki**, Ravasz, Rideg, **Rohácki**, Rosta, **Rozsnai**, Ruca, Sáfár, **Sámodi, Sélei**, Simon, Sín, **Sitkei, Somogyi**, Sonkolyos, Sós, *Sudicki*, Süle, Süveggyártó, Szabó, Szakáll, **Szalai, Szalka, Szalók, Szalóki**, Szarka, **Szász, Székely**, Szekeres, Szél, Szélesi, **Szemenyei, Szénási, Szentgyikéi, Szigeti**, Szígyártó, Szikora, **Szilasi, Sziloboda, Szokodi, Sztrapa**, Szula, Szűcs, Szűrszabó, Takács, *Tisler, Tobak*, **Torda, Tornyi**, Tót, Tuba, **Vági, Vajtai, Valastyán**, Varga, **Vásárhelyi**, Vastag, Vég, Verasztó, Virág, Zámbo, **Zilici, Zsedényi, Zsibrik, Zsoldos**

1752-1760

Bokor, Bor, Bors, Böröcz, *Berestyánszki*, **Bús, Csányi**, Dani, Demeter, Éliás, Gál, Görbics, Hatos, **Iványi**, Jankó, Kardos, Katona, Kelemen, Kerekes, Kocsis, *Koncsek*, Kunos, *Lénárt*, Lukács, Máté, Oláh, **Pápai**, Pető, Pintér, Polgár, Pór, Pusztai, Ruc, Sándor, Sánta, **Sárközi**, Sas, Sinkó, Sipos, Szabados, Szántó, Szarvas, **Szilágyi**, Szőke, **Szölősi**, Tar, **Tatai, Tenkes**, Tódor, *Tomka*, Torma, Török, Vajda, Vitéz, Zana, Zsiga.

A térképet Sasi Attila készítette.

A vörösbor elterjedése a 16. század közepi Nádasdy-uradalmakban

A vörösbor balkáni eredete Magyarországon Andrásfalvy Bertalan 1957-ben megjelent cikke óta közismert a szakirodalomban. Mint a török hódoltság egyik pozitív hatását könyvelhettük el a vörösborkultúra megtelepedését hazánkban.¹ Andrásfalvy alapján a szakirodalom egyértelműen a török csapatok nyomán, az elnéptelenedő magyar falvakba beóvakodó, szerb (délszláv) etnikumú honfoglalók tevékenységéhez köti az új szőlőtípus, a kadarka telepítését és a vörösbor előállítás eljárásának meghonosítását

Andrásfalvy cikkében a bécsi béke idejének, Magyarország a török által meghódított területek térképét veti össze Kelti Károlynak a 19. századi ország, vörösbort előállító részeinek statisztikájával. A két térkép szinte azonos területeket jelöl. A szerző a 17. század második felére teszi az eljárás elterjedését.

Tollat nem azért fogtam, mert találtam néhány kiegészítő adatot, melyek részben alátámasztják, részben módosítják az eddigi eredményeket. Inkább a körülmények leírása keltett bennem gyanút, különösen az, hogy ekkor magyar etnikumú népesség foglalkozik vörös szőlő telepítéssel.

Adataim Csányi Ákos Nádasdy Tamáshoz írt leveleiből származnak. Csányi, mint kanizsai tiszttartó 1549 és 1562 között több mint félszáz levélben számol be az ország nádorának a Délvidék katonai helyzetéről és az ott fekvő Nádasdy-Kanizsai birtokok állapotáról. Ez az időszak a dunántúli védelmi vonal kiépülésének kora.² A jelentések a kanizsai, zalavári, szenyéri és egervári uradalom ügyeit tárgyalják, valamint a Balatontól Babócsáig, a Marcali-hátság peremén sorakozó várak népét írják le.

¹ *Andrásfalvy Bertalan*: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk Balkáni kapcsolatai. Néprajzi Értesítő 1957. 49-70

² Magyar Országos Levéltár, Filmtár E1 85 6882-6884 Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz.

A levelezés teljes, a korra és a régióra vonatkozó gazdaságtörténeti földolgozása meghaladja terjedelmi keretünket, az sem derül ki nyilvánvalóan, hogy a kanizsai uradalom fenntartása és a védelmi kiadások, valamint a jövedelem éves mérlegei pozitívak vagy negatívak voltak-e? Érkeztek rendszeresen kisebb összegek Sárvárról, az udvarbíró vagy a kijelölt mustramester által, de erős a gyanúnk, hogy a katonaság fizetsége, mint ezt egyszer Csányi említi is, az uradalomból termelődött ki. 1557. július 6-i levelében azzal vádolja a nádort, hogy a király által az uradalomhoz csatolt védelmi költségekre használandó dézsma és egyéb királyi és egyházi haszonvételeket Nádasdy saját exporttevékenységére fordította.³

„Miulta Szele uram Kanisán vagyon, mindenféle dézsma bejüvete, kimenete külön vagyon az majorságtul. Az szántalan malom, csak az csókai két kerék, kit az németek semmivé tettek vala, Szele uram ott létébe kegielmednek négy kerék malom szereztetett. Bizony még azelőtt is jó volt volna kegielmednek, minden helyen való dézsmákat, esztendőnként, mind borát, gabonáját külön tétetni, és megérteni híven, mit azoknak az árok tett, mert az boroknak, mit az kegyelmed jószágba árulok minden esztendőbe nagy ára volt. Annyi zántalan majorság, dézsma, és malmok jüvedelme és mind dézsma, hegyvám szőlők hasznai fölött mennyi somma pénzen kegyelmed borokat vétetett azért ez nem semmit teszen, és mindezeknek terhét kik viselik, kegielmed előtt nyilván vagyon.”

A szőlő és bortermelés nagy hagyományokra tekint vissza az országnak ezen a területén. A középkorban jó minőségű fehérbort állítottak itt elő. A bor felvásárlásának a 16. század közepére, amelyhez

³ A következőkben az idézeteket mai helyesírásban adom meg. V. ö. *Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a 16. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932.

Buzsa János: Mezőgazdaság és parasztság a török korban: In: Sárvár monográfiája. Szombathely 1978. 243-304

A vidék bor előállításáról lásd: *Belényesi Márta*: Szőlő- és gyümölcs termesztésünk a 14. században *Néprajzi Értesítő* 1955. 11-30.

Holub József: A bortermelés Zalamegyében 1526 előtt. Zalaegerszeg, 1960.

Szakály Ferenc: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora, a 16. század derekán. *Dunatáj* II. 2. sz. 12-24

Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* 1980 53-78.

kényszerítő eszközöket is alkalmaztak, csak a hordó és pincehiány szabott határt.

Jól szervezett szállítással továbbították a hordókat Egervárra, ahol szintén lehetett nagyobb tárolóhely. Onnan hoztak üres hordót minden alkalommal, amelyben bort juttattak vissza. Jól képzett szállító személyzet „és bornemissza kísérők” vitték a bort, ennek ellenére azonban mire Sárvára értek, gyakran félig üres vagy felvizezett hordók érkeztek meg. Hiába adták meg a pontos köböl és pint számot, és fejtették át rögtön megérkezés után.

A dézsmaborok szüret utáni beszédese is gondot okozott, ha a helyhiány vagy a szállító eszközök miatt későn vitték el azokat, a parasztok rendszeresen felvizezték. Így, bár úgy látszik, a megrendelés és az exportigény kimeríthetetlen volt, a tárolási lehetőség határt szabott ennek.

Rossz termésű időkben a bor egy részét kényszervétellel szereztek be.

Andrásfalvy a balkáni vörösbor-kultúra jellemző sajátosságait nyolc pontban foglalja össze:

1. Jellemző szőlőfajta a kadarka
2. Karó nélkül művelik
3. Rövidre, egy szemre metszenek
4. Kacában, vagy egyszerűen kádnak nevezett, de a kacához formában és terjedelemben hasonló edényben erjesztenek, a must a törkölyön marad, s az így nyert bort hosszabb-rövidebb ideig a törkölyvel együtt letapasztják, fejtés nélkül fogyasztják
5. Borsajtó nincs, illetve ritka
6. Hordó nincs, illetve kevés (csak később az áruterme-
lés idejében)
7. Pince nincs, illetőleg nem okvetlenül szükséges
8. Kedvelik a fűszeres borokat (rác ürmös)⁴

⁴ A szőlőtermesztés itt olcsó, nem ismerik a karót, sem a budai gyomlálást, vagyis a felesleges hajtások és levelek letördelését), ezt itt bűnnek tartják. Egy szemre vágnak, sárszemet nem számítva. Nagy, másfél láb nagyságú, sarlós metszőkéssel vágják a vesszőket. Háromszor kapálnak, 6-7 hét múlva visszakurtítják, s a bogyó megjelenésekor a vesszőket összefogják, és sással összekötik. Szeptember végén van a szüret. A hegyben nincs se prés, se pince. A puttonnyal kihordott fürtöket csömöslővel törlik

A nyolc balkáni vörösbor készítése jellemzőt a 2. 3. 4. pont kivételével a Nádasdy-birtokok magyar népességénél is megtaláljuk a 16. század közepén. A hiányzó három jellemzőre csak következtetni tudunk.

Hordó nincs, illetve kevés.

„Továbbá parancsol gondját viselnem Szenyérbe való hordók küldésére, higgye kegyelmed, hogy itt hordó csak anny sincsen, kinek – kinek kegyelmed itt való szükségét megérnénk. Hanem kegyelmed parancsoljon Senyei uramnak, külgyen hordót Szenyérbe, kikbe az kegyelmed dézsmáját tegyék! Mely hordókat Egervár tartományból elhozhatának, mentekbe bort vinnének. Írtam vala kegyelmednek, hogy írna Senyei uramnak, hogy az szekerek és hordók kézen lenének. Mely hordókat az pénzen vett borok hordójáért kell adni. Jól tudja azt kegyelmed, oda fel való józáginak mennyi zántalan dolga vagyon, de azt bizonyal higye kegyelmed, hogy Szenyér tartományba nincs reménység, hogy az borokat csak Zalavára is hordhatnák, mert pusztá az egész tartomány, ha kegyelmednek tetszik, vessék Egervár tartományra. Ez Kanisa tartomány nyomorúságát kegyelmed látja mindazáltal ezeket az Zenyéri borokkal ide elhozathatnák, de mind szántás, vetés, szőlők bora, hegyvám, dézsmahordás rajtok vagyon és pénzen vett.”

Jellemző szőlőfajta a kadarka.

A vörösbort termő szőlő telepítéséről itt maradt fenn az első magyarországi adat. Sőt 1556-ban más főurak számára is küld Csányi telepítésre szolgáló vesszőket.

„Az veres szőlő vesszőt ilyenkort soha nem hallottam szedni, és elültetni, mert az szőlő vessző éretlen, hanem tavasszal szedik és az földbe ásák, nagy terhekkal, az két végét künn hagyják, és mikort az rozs virágzik, akkort ássák el. Zetei Tamás olya módon csináltatott Almás nevű faluba egy nagy szőlőt, ki Csány mellett vagyon.”

vagy tiporják, s az út mellett nagy kádakba öntik Ezután kocsin álló hordókba merik, vászonnal letakarják, és otthon kacába töltik. Csak a vagyonos gazdáknak van kamrájuk, a szegényebbeknek a kacája vékony deszkabódé alatt áll. A kacából lefejtett bort töltik csak hordóba. „A bort törkölyöstül tapasztották le s később vagy csak fogyasztásra csapolták alul.” Idézi Andrásfalvy a múlt századi leírást a szerémségi bor előállításról. 1957

Pince nincs.

„Továbbá, ha Zalavár tartománynak keli behordani az várba az pénzen vett borokat, higgye kegyelmed az dézsma künn marad, mert igen kevés jobágy vagyon Zalavárhoz, és azoknak is nics barmok és nagy munka az várba behordani az töltésen és mék kihordani, ha kegyelmednek tetszenék, arra Senyei uram viselne gondot a szenyérire Török Bernált uram.” – írja október 2-án, 1556-ban.

Arról is értesít bennünket, hogy egész Kanizsa tartományban nincs egyetlen prés sem csak valami hitvány tekerőszékek. Ez azért érdekes, mert a vidéken hagyományosan préssel állították elő a 14. század óta a bort. Csányi is ezért teszi szóvá a préshiányt, amelyet mindenképpen a török hódítás által okozott új helyzetnek könyvelhetünk el.

Az exportlehetőséget a vörösbor eljárási mód meghonosításával növelni tudták. Az éves exportot a pincehelyek befogadóképessége szabályozta, valamint a hordószám és a szállító eszközök.

A zalavári pénzen vett bor ekkor 46 hordó. A szenyéri pénzen foglalt borokról ezt írja: „az szegénység töröknek is fizet, egyéb nyomorúság, kenyérszüksége is rajtok vagyon, az bor sem jobb az itt valónál, és itt 5 köblivel ott 4 köblivel jár, és hogy kiáltás ne legyen, megírtam Orosztonyi uramnak, hogy szabadon hagyja eladni mindeneknek. Hanem Haladon hagytam néhány veresbort megtartni, hol jobb az bor, közelb is elhozni.”

A Sennyey Ferenc által küldött minőségi borokat 12-14 krajcáron árulják. A helyi hegyvám bort 4 krajcáron mérik ki az uradalmi kocsmában, de az uraság sajátjából is méretett ki, mert lakossági igény volt rá, ugyanis sokkal jobb minőségű volt. Ez 4 pénzbe került. Nádasdy szíve szerint exportálta volna az egész termést.

Viszonylag ritka lehetett ekkor még a vörösbor, az is inkább a török fronttal közvetlenül érintkező somogyi váruradalomban termett. 1557. október elején Csányi azt írja, hogy a vörösborok felől már későn parancsolt a nádor. 1560. július 15-én azt tudjuk meg, hogy 6 hordó szenyéri bort küld urának. Három fehér, három vörös. „Bizoni jó borok, ha azután mek nem bontják. Tenei Bornemisza Mihály vagyon velek, választék fenyegetém, megírtam az boroknak köböl és pint számát.” Tehát van érdeklődés a vörös fajta iránt, bár még mintegy kétszáz-

kétszázötven évig a fehérbor lesz a keresett élvezeti cikk, mind itthon, mind külföldön. Ismert János király mondása, aki a királyi udvar ínségét azzal jellemezte, hogy olyan szegények, hogy már a vörösbort is megisszák. A király itt a számára kissé primitív eljárási móddal készült, a törkölyön hagyás miatt erősen csersavas bort kifogásolta, amelyet a Balkánon is hígítottak, keverték.

Kedvelik a fűszeres borokat:

A középkori járványok idején gyakran használták a vörösbort vizek fertőtlenítésére. A szomjas katonák azonban tisztán itták, olykor panaszkodtak is, hogy nem ad erőt. Tüzes borokra szükség is volt a téli hidegben.

A 16. század második fele nehéz korszak Nyugat-Európában is. A drasztikus húsadag (kalória) csökkenést az étkezésben a bor adagok növelésével, illetve szintentartásával próbálták kiegyensúlyozni. A katonák azonban ott is kivételezettnek számított, bár ha egyhangú is volt az étrendje, annyit ehetett amennyit bírt, és étkezéseihez egész Pantagruel-szerű mennyiségű bort vagy sört kapott. A naponta elfogyasztott több liternyi bor szeszfokát nem tudhatjuk.⁵

Kanizsai Orsolyának külön küld Csányi „maga italára való bort”.

Nem tudjuk ez vörös vagy fehér volt-e, de az úgynevezett rác ürmös kifejezetten asszonyoknak való, fűszeres, magas cukorfokra főzött ital volt.⁶ A recept alapján készített bornak a szokása Szenyérben már 1554-ben dívik:

“kegyelmed Terjék uramnak adjon annyi hordót Szenyérbe kivel megérjek, mert nem leszen elég az hordó, kit Bakó ada én úgy értem, hogyi igen jó bora leszen Szenyérek, ha kegyelmed veres borra akar csináltatni, receptát (kell) küldeni oda kegyelmednek!

⁵ *Aymard M.*: Táplálkozástörténet és gazdaságtörténet. Világtörténet 1977. 27. 64-77
Bennassar B. - Goy J.: 14.-16. századi élelmiszerfogyasztás történetéhez. 1977. 27. 33-64
Az adatokra R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet, segítségét ezúton szeretném megköszönni.

⁶ Kanizsai Orsolya gyakori betegségeiről Csányi is megemlékezik. Meddőség ellen több orvos is kezeli. Tudjuk, hogy egy időben egyáltalán nem ivott bort. Az itt említett bort valószínű, hogy orvosi rendelvényre ihatta.
Grynaeus Tamás-Vida Tivadar „Szerelmes Orsikám”... A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése Bp. 1988.

Költ Csányban, szombaton, szent Máté nap után 1554. Kegielmed szolgálái A. Cs. “

A többi a minőségi borokat termőszőlőfajta, sőt egyes hegyek termése között is tesznek különbséget. Külön tárolják. 1557. őszén azt írja, hogy a dér miatt elfagyott a gelsei hegy szőleje. Sem a falukban, sem a városban nem engedi tovább árulni a bort, pedig jó az ára. Ha szükség van rá, más birtokokról is vásárolnak.

1559. április 5-én írja: „Nagyságos uram, szolgálatom után parancsolt vala nagyságod nyolc hordó veres boroknak vételérül, akort is megírák nagyságodnak, ha előbb parancsolt volna, job módon találták volna. Bizonynal higgye nagyságod mindazulta néhány rendbeli emberekkel kerestettem. Nagy nehezen tehettem szerét, ez hat hordó bornak, az bor még szűk voltáért keveset válogattak, mind elvégezetek, hogy minden felül ráesett az nép, és ritkán találának, kit meg nem vizeztek, ez boroknak ketit Dezső Jánostul marcali tiszttartótul forint 50, Benedek diáktul, Gombaitul egyet taléron 25, Kankó Demetertul Maracaliba, egyet forint 19. Ezeket feljebb való áron elvették volna. Megírtam vala nagyságodnak, hogy tegnap Kanizsán leszek, mert azt hittem, hogy az borokkal előbbjussanak, azokat vártam, hogy elhozzák, nagyságod után. Az én szolgálám Karai Bálint volt eddék az borokkal, innét Sárvárig jámbor két polgárra, kiknek ugian nics féltenik: Karai Giorgi, másik az zepetneki bíró Kalmár Borbás, kiknek azt montam, ha vétek lezen bene, 600 forintot adnak az két borért. Isten tartsa meg nagyságtokat, Isten adta édes fiatokkal, az én uramal. Költ Csányban, szent Demeter más napján 1559. szolgálái A. CS.”

Az a tény, hogy a Báthori-birtokok marcali tiszttartójától szerzi be a vörösbort, mutatja, hogy nem csak a Nádasdy uradalmakban ismerik az eljárást. Búzát, rozsot, kölest, árpát, zabot is termeszenek. A gabonafélék a vár saját ellátását igyekeznek pótolni, ez azonban nem minden esetben sikerül, a monokultúras bortermelés és marhatenyésztés miatt, amely ekkor már a munkaerő és földterület nagyrésztét a szőlő-termesztésben koncentrált. Maguk a fizetetlen gyalogok is ezzel foglalkoztak, és a szőlőtermesztő területekre jellemzően, a lakosság a gabonatermesztéshez szükséges igaerőt is leépítette (erről tudósít bennünket Csányi annak kapcsán, hogy szüretnek idején mi okozza a

megtermelt bor uradalmakba való beszállítását) 1558 június 18-án írja: „Borunk vagyon annak oda fel ára, gabonának kevés, annak itt vagyon ára.”

A várvonal felállítása, és fenntartása a környező népesség számára életformaváltást jelentett. Az állandó harckészültség a vidék militarizálódásához, a várak környékének hadi gazdasággá alakulásához vezetett. A Dél-Dunántúllal, és különösen Szigetvárral kapcsolatban elemezték ezt a folyamatot. A vidék lakosságának félreguláris alakulatként való felhasználása láncreakciószerű folyamatot indított el, amely kihatott a gazdaság átalakulására is. Jelentősen visszaszorult a kenyér-gabona termelése. A népesség számos tagjánál válik erre az időre legalábbis kiegészítő foglalkozássá a marhahajtás. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc cikkei tisztázták már a 16. század első felének a só – és marhaforgalomra vonatkozó kereskedelmi struktúráját. Éppen ezért nem kívánjuk, különösen ennek a cikknek a keretei között tárgyalni a Nádasdy-birtokokra vonatkozóan, de néhány adatot azért fontos megemlíteni.⁷

A Kanizsán keresztül húzódó marhakereskedelem már folyt János király idejében is, mint Csányi feljegyzéséből tudjuk, de nagyobb volumenűvé csak azután vált, hogy 1561-től Kerecsényi László lett Gyula várának kapitánya. Szakály Ferenc cikke, amely az 1560-as években a dél-dunántúli marhahajtó útvonalakat térképezte fel, főleg a szigetvári kapitányok, és kiváltképpen Zrínyi Miklós erőszakos, a forgalmat szigeti irányba eltérítő, nagy, vámokkal megterhelő, tevékenységének mondja, hogy ezek a Velence felé irányuló utak délre, Boszniába húzódnak. Az 1560-as évek elején még a Nádasdy tisztek irányították a kereskedelmet, és nyújtottak is védelmet, a Zrínyi család és Horváth Márk hatalmaskodásai ellen. A kereskedők, kálmáncshiek, túriak, kecskemétiek, keviak voltak. Nyugat felé Székely Lukácsnak, Komár ekkori bérlőjének voltak gazdag „marhás jobbágiai”.

A török kezdettől fogva rossz néven veszi Kerecsényi ténykedését. Előbb a tiszai átjárókat próbálja ellenőrzése alá vonni. A középszakaszon Csongrádnál és Tömörkénynél „kastélyt” épített. Ettől

⁷ *Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a 16. század derekán. Tanulmányok Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József Bp. 1973. 17-112.

északra Szolnok, Hódmezővásárhelyig pedig Szeged török katonasága ellenőrzi az átkelőket.

1561. augusztus 18-án ezt írja:

„Kerecsényi uram, hogy minden, mit zabadon hajtják az nagyságod öreit, (sic) az ű kegielme barmát is. Az török csak meg sem kérdi az áros nép barma között. Én megírák, hogy mely falukból holdolt nép közibe holdolatlan népek oszlanak, az török, ki halássza, ha csak kettő leszen is vagy egy faluba. az inkább, az réveken, harmincadokon vámokon. Az árus népet, az barom mellet való legényeket, megkérdezvén, mind egyik kikeresik, mert immár még az annak is híre vagyon, minemű tartók és mely embertül, mely helyen az nagyságod barmát vetette, s annak is híre vagyon, hogy ő kegyelme sok barmot hajtott ide, ezeket én megírtam neki. Ő kegielme megírta Botján Mihálnak, igen nyilván, hogy az barom itt Komárba meg ne tartoznék, hanem vitten vigyék és száz forintnál alább párját, ha adnák, neki kárával lenne. Nem kicsin öregbülésére az szokásinak, nekünk nem kicsin nymorúságinkra. az pogánytul megtiltott, bér barom, só.”

A háborúk miatti gazdasági átalakulás nem volt mindig ráfizetéses. Azon kívül, hogy eltartotta az északi birtoktesteket védelmező végvári vonalat, haszonnal is járhatott. Ezért nem hajlandó sem a nádor, sem Báthori András átadni itt lévő várait a királynak.

Az 1556-os szigeti hadjárat, bár hozott költségeket a nádor familiáris hadseregének, de ugyanakkor felpezsdítette a birtokok életét. Csányi naponta küld élelmiszert a táborba. A Nádasdy-birtokok fedezték a királyi hadsereg ételmezésének gondját is. Jelentős jövedelmet jelentett a táborban való borárusítás is.

Természetesen az egész hadat nem tudta ellátni a kanizsai gazdaság. A keresztény csapatok rablásai nagy elégedetlenséget okoztak. A háború előli menekülthullám ugyanakkor a biztonságot nyújtó nagybirtokokat is felfrissítette munkáskézzelel, és az odamenekített javakkal. „Egy szigetet mondanak nem messze Babolcsához, Börzönce felé. Számtalan élést mondanak benne, mind lónak, embernek, és nem csak, ott termett, hanem Deráva innenső feliről is odahordtak.”

Mindezt azért kívántam rögzíteni, mert az adatok erősen sejtetik, hogy a marha és só útvonalak 1560 körül a Dél-Dunántúlon lezárulhattak egy időre. Tehát a kiegészítő gazdasági források a lakosság számára erre az időre megszűntek. A török beütések viszont sűrűsödtek.

Hegyesd eleste után 1561-ben szabaddá vált az út a veszprémi török csapatoknak a Rába és a Zala felé. A félreguláris parasztkatonaság az 1560-as évekre a Balaton környékén állandó harckészültségben élt. Mozgósíthatósága egyik előfeltétele volt a védelemnek. Apokaliptikus félelem gyötri a lakosságot, egzisztenciális bizonytalanság válik rajtuk úrrá. 1556-ban saját kérelmükre tervezik a somogyi birtokrészek áttelepítését a védettebb Rábaközbe, ám az 1560-as évekre már ez sem hajtható végre, a lakosság elbizonytalanodott. A vidék népessége a fokozódó török beütések hatására militarizálódott. A paraszt lakosság katonai szolgálatot is ellátott, egy része hajdúnak állt. A mezőgazdaság is ehhez mérten alakul át, csökken a hagyományos művelés, a bortermelés, amelyben a katonaság is részt vesz, egyszerűsödik, kevésbé munkaigényes, kevésbé érzékeny ágazatát folytatják. Az időszakosan katonáskodó parasztok, és az időszakosan mezőgazdasági tevékenységet, például szőlőtermesztést folytató katonák közül egyre többen foglalkoznak marhahajtással.

Bár kialakul egy piacra termelő, főleg marha és borkereskedelemmel foglalkozó életmód, ami mint szerte az ország más mezővárosaiban, gyakori nagy jövedelmeket hoz, ugyanakkor ennek jelentős részét feléli a védelmi vonal, és a katonaság fönntartásához szükséges költségek.

Mint Magyarország más helyein a 15. század óta elindult az a folyamat, amely a mezőgazdasági termelés egyes ágait, mint a gabona-termelést, háttérbe szorította. Termelnek ugyan azt is, egy várgazdaságban veszélyes is lenne erről lemondani, de a fő termelési ág a bor. Ezért cserében szereznek be gabonát.

A létbizonytalanság az eszközök hiánya, a bor iránti növekvő kereslet, a háború miatt beszűkülő más ágazatok termelési lehetőségei, az időlegesen kötelezővé tett katonai szolgálat miatti időhiány pedig serkenti a vidék népét az új eljárási mód alkalmazására, és a kevésbé

munkaigényes, kevésbé érzékeny, de bőségebb hozamú szőlőtípus telepítésére. (Tél végére már valószínűleg a kacakban, kádakban, föld felett tárolt, törkölyön hagyott vörösbort fejtik a hordókba).

Utolsó kérdésként az merül még fel, ki terjeszti el a Dél-Dunántúl nyugati részén a vörösbor előállítás eljárását. Ekkor még nem zúdul szerb telepes áradat a vidékre. (Mint török kémeket át sem engedte volna a kettős dunántúli végvári vonal.) Horvát betelepülésről ugyan beszámol Csányi, de ők indifferensek a kérdés szempontjából. „Horvát-Szlavón országot e hatás éppen úgy kívülről éri, mint Magyarországot. Ott is elsősorban a töröktől elpusztított részekben találjuk meg, az északnyugati és nyugati részen megmaradt a fehérbor kultúra. A vörösbor-kultúra tehát a Balkán belsejéből nyomult fel északra.”⁸

Más a helyzet magával a végvárakban szolgáló katonasággal, amelynek egy része a régi Nándorfehérvár-Pétervárad vonalban tevékenykedett. Köztük akadtak szerbek is akik családosan települtek le, és a hadi szolgálat mellett végeztek mezőgazdasági tevékenységet is.

De szolgáltak közöttük horvátok és magyarok is, akik a régi, mintegy 150 évig fennálló déli várvonalak szokásjogát, kultúráját, hagyományait, mentalitását közvetítették északra. Ezzel együtt a hadigazdálkodás rendszerét, az azzal kapcsolatos mezőgazdasági tevékenységeket, így például a vörösbor-kultúrát a Balkánról.

Tehát nem az interetnikus hatást kérdőjelezzük itt meg, hanem az elterjedés e korai időszakában az okot és módozatot látjuk a betelepülés és lakosságcsere helyett inkább a vidék militarizációja folytán végbement életformaváltásban.

⁸ *Andrásfahy* 1957. i.m.

A Kárpát medence mint befogadó társadalmi közeg. Etnikumok, felekezetek a 16-18. századi Magyarországon

Az örmény és a magyar nép kapcsolata több ezer évre tekint vissza. Dolgozatomban hadd szóljak csak az újkorról. Mit találtak a Moldvából betelepülő örmény csoportok a 17. század második felében, a több részre szakadt, és darabjaiban különböző módon működő Magyarországon? A Magyar Királyság mindig frontország volt. Nagyon hasonlós kultúra, identitás és pszichikai reflexek alakultak ki az oszmán birodalom nyugati határterületén, mint amelyek az örmény nép perzsa, bizánci, majd oszmán ütközőzónájában alakították annak szegmenseit. Keleti és nyugati struktúrákat ötvöztek az itt élő népekben, melyek máig elválasztják mentalitásban, kulturális identitásban őket, ugyanakkor éppen ez a sorshelyzet egy erős nemzeti összetartozás érzést égetett bele tudatukba.

A 16. század Magyarországnak központi térszervező eleme a mintegy ötszáz kisebb-nagyobb erődből álló ezer km hosszú néhol száz km széles várszisztéma volt. Európa számára a magyar védelmi vonal volt, egy ambivalens és változó határ.

A legendás kaukázusi kapu

A középkori legenda szerint Nagy Sándor Perzsia meghódítása után egy ércapuval zárta le a Kaukázusban birodalma északi bejáratát, amely az akkori ismert világ portája volt. A legenda azonban tudni vélte, hogy ezt a kaput be fogja törni az apokalipszis népe, akit Góg és Magóként emleget a Biblia. A 15. századtól kezdve a magyarok a törököket gondolták az apokalipszis népének, magukat pedig a kereszténység védfalának tartották.¹ Az ország három részre szakadt.

¹ Vax gamanakasrjani davananqn u inqnutjuny Hungariajum. In: Patmabanasirakan Handes 2009/2. *Ózse Sándor*: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. BP. 2006. Karunk doktori iskolájának eszméletörténeti műhelye évek óta foglalkozik a felekezetek a vallási csoportidentitások és a korai nemzettudati elemek kialakulásával, kapcsolatával. Ennek kapcsán

Minek nevezhetjük a területet? Leginkább Magyarországnak, mert mindkét szomszédos nagyhatalom így nevezte, és a lakosság öndefiníciója is ez volt. Törvényei tovább éltek még azon a részen is, melyet a török tartott megszállva, és el kellett menekülnie az ott levő magyar közigazgatási intézményeknek.

A török birodalom részének is tekinthetjük a területet, mivel ő volt a hódító. A birodalom frontvonalai közül a legjelentősebb katonai létszámot ezen a határszakaszon állomásoztatta. A boszniai háttérhaderővel és az al-dunai felvonulási raktárbázisok katonaságával együtt a birodalom szárazföldi haderejének 2/3-a tartózkodott itt. A határszakasz lakossága balkáni és török elemekkel töltődött fel, de sohasem tudott egy jellegzetes török provinciális kultúrát kialakítani, éppen fronthelyzete miatt.

Része volt a terület a Habsburg Birodalomnak. A Német-római Császárság elővárvidékévé alakították. Bárhogyan is tiltakozott a magyar nemesség, országa szuverenitásának jelentős pontjairól kellett lemondania: pénzügyi felügyelet, hadi irányítás, külügyi kapcsolattartás. A bizonyos várkerületek, főkapitányságok területvédelmét finanszírozó Habsburg országok valamiféle beleszólást, irányítást is követeltek a területen: gazdasági kedvezmények, tiszti kinevezések formájában. Ugyanakkor többszöri kompromisszum során az udvarnak is be kellett látnia és figyelembe kellett vennie a magyar érdekeket is, különben a térség destabilizálódásával kellett volna számolniuk.

A harmadik országrész, mely a térséghez kötődött, a keleti országrészből kialakult Erdély volt, mely a két nagyhatalom között gyakran még lengyel befolyás alá is kerülén, a nagy szláv-tatár keleti térségek kultúráját és hatását is közvetítette Perzsia felől az itt megjelenő török-balkáni, olasz és német hatás mellett.

került sor az örmény felekezeti és etnikai diaszpórák vizsgálatára is. Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében : a Piliscsabán 2005. április 22-én megrendezett tudományos konferencia tanulmányai / szerk. *Őze Sándor és Kovács Bálint*. – Piliscsaba, PPKE BTK, 2006. – 134 p. – (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás, ISSN 1786-8705 ; 1.) Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. : a Piliscsabán 2006. április 25-én megrendezett tudományos konferencia tanulmányai / szerk. *Őze Sándor és Kovács Bálint*. – Piliscsaba : PPKE BTK, 2007. – pp. 283 – (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás, ISBN

A magyar nép szláv-germán-török nyelvhatáron máig finnugor nyelvet beszél, görögkeleti-mohamedán vallási határon megőrizte nyugati keresztény identitását. Eddig a területig terjedt a gótika és a reformáció. Tárgyi és szellemi kultúrájának európai érdekességét azonban éppen a keleti és nyugati hatás ötvöződése adja, amely külön egyéni jelentést kölcsönöz neki. Annak ellenére, hogy az ország lakosságában elevenen élt a magyarság keleti származástudata, mindenkor egyértelműen a nyugati kultúra részesének vallotta magát. Fizikális, megsemmisítő támadásra a magyarság kezdetektől fogva keletről, délkeletről számíthatott, a pogány, török etnikumú népek részéről. Innen ered a “kereszténység védőbástyája” kifejezés, melyet az idők során a magyarság önmagára, és Európa, például a pápai udvar alkalmazhatott. Nemzeti identitásunk kialakulásában az országban élő felekezetek szellemi egymásrahatása játszott döntő szerepet.

Európában példátlan az a felekezeti sokszínűség, amely a 18. századra Magyarországon megjelenik, és kulturális háttérrel a mai magyar tudatot formálta meg. A katolikus, evangélikus, református, unitárius, görögkatolikus, görögkeleti, zsidó, örmény népesség reprezentálja ezeket a vallási-kulturális gyökereket. Az egykori Magyar Királyság területén ma nyolc ország osztozik. Magyarország, Ausztria, Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Szlovákia, Románia, Ukrajna. A királyság a Kárpátok gerincétől délre az Al-Dunától északra terült el. Társországai Horvátország és Dalmácia, az Adriai tenger partján feküdtek. Az átlósan, mintegy 1500 km hosszú ország a középkor időszakában, több, mint háromnegyede volt magyar nyelvű. De éltek itt már akkor szláv, illetve germán ajkú népcsoportok is. 1001 óta független, a nyugati kereszténységhez tartozó királyság a térség második legnagyobb területű állama volt a lengyel-litván perszónálunió után.

Az ország nemessége

Mivel az ország Európa olyan huzatos, átjáró területén feküdt, amely az Alpok előterében a népek vándorútja volt, a középkor folyamán fokozottan militarizált társadalma alakult ki. Kényszerből minden olyan népet be kellett fogadnia, mely katonai potenciálját erősítette. Így

érkeztek már a korai időkben északi skandináv és német lovagok, de nagyon sok keleti besenyő, úz, tatár és kun nép, is és így jutottak az ország középső részére oszét csoportok is. Az utolsó nomád népet, a cigányok első hullámát, a 15. században a törökök ellen fogadták be az ország határain belül. Az ország első királyának Szent Istvánnak 1000 évvel ezelőtt fiához írt intelmeiben erre a befogadó magatartásra inti utódját, mivel az ország csak akkor maradhat erős. Ebből következően, 5-10 %-ot kitevő nemesi rétege alakult ki.² A nemesi jog szerint Szent István koronáját együtt alkotja a magyar nemesség és az uralkodó. Ez a korona (és nem az uralkodó) aki uralkodik az országon. A nemesség más etnikumú és más nyelvű tagjai is részei voltak a nemesi communitynek, a magyar nemességnek, amelyet együttesen „*natio hungarica*”-nak hívtak. Magyar etnikumú tagjai a *gens hungarica* nevet kapták. Koraközépkori krónikahagyomány alapján a magyar nemesség a hunokkal közös őstől származtatta le magát. Attila örököseinek vallották magukat, aki a 4. században meghódította a jelenlegi ország területét. A magyar etnikumú paraszt népességet szintén a nemzethez sorolták, de azzal magyarázták alávetettségüket, hogy ősük a magyar honfoglalás időszakában (896) nem akartak harcolni.

A török támadások megindulásakor a középkori magyar állam, mintegy 150 évig sikeresen védekezett határai mentén a mohamedán invázióval szemben. 1526 és 1541 között azonban az ország három részre szakadt, déli-középső részét megszállta a török, és mintegy 150 évig a mohamedán keresztény civilizáció leghosszabb front-, illetve határvonala húzódott rajta keresztül. A másik frontvonal a perzsa-török határon Örményországban állt fel, valamint a Földközi-tengeri szigetvilágra alapozódott: Ciprus, Rodosz, Szicília, Málta.

A török hódítással szemben nagyobb államalakulatot alkottak a magyarok már 14-15 században is más országokkal perszonálunió. Az egyik dinasztikus vonal a Német-római Császárság volt, a másik a lengyel-litván állam. Az Anjou és a Jagelló az utóbbit, a Luxemburgi és a Habsburg-dinasztia az előbbit példázta. A két magyar államrész földrajzi fekvéséhez mérten a megszokott irányokat követte.

² Összefoglalóan: Hg. Péter Hanák: *Die Geschichte Ungarns*. Bp. 1991., László Kontler: *History of Hungary*. Bp, 2000.

A 16-17. században a három részre szakadt ország nemessége egynek vallotta magát, mind a keleti országrész, mind a Habsburg országrész uralkodóinak nemesítéseit elfogadta a másik országrész. A 16. században a nemességgel párhuzamosan a háborús viszonyok miatt nagy létszámú szabad paraszti katonaközösségek alakultak, amelyek kollektív nemesi jogállást kaptak. Mindez azonban nemcsak magyar jelenség. A militarizáltság kifejelesztett az adott helyzetben való rögtön reagáló készséget, és hozzászoktatott a demográfiai katasztrófákhoz. Ugyanakkor a 16-17. században egy fokozott társadalmi mobilitás lehetőségét is magával hozta: a katonai életforma nemességet, vagyont, szabadságot adhatott. Mind magyar királysági és erdélyi területeken egy nagyon hasonló identitást, életformát, büszkeséget, tartást adott. Ugyanezen okok miatt fontos volt egy transzcendens háttér kialakítása, ezt mutatja, hogy mindhárom egykori Magyarországhoz tartozó területen működtek mind a katolikus, mind a protestáns felekezet papjai és azt egy országnak kezelték. Prédikációik ilyen szellemben íródtak, amelyek a köznép keresztény hiten való tartását szolgálták.

Az Erdélyi Fejedelemség

Erdély létét a határhelyzet szavatolta. Nem egy ma divatos, multikulturálisan burjánzó egységet alkotó, másságtisztelő, toleráns nyílt társadalma volt a területnek, hanem közigazgatásban körbehatárolt és a feladatrendszerében egymásra épülő, egymást kiegészítő, de a másiktól történelmileg elhatárolódó etnikai, jogi, vallási, kulturális csoportok majd nemzetek együttléte, melyet a katonai közigazgatás, a sorshelyzet tartott minden súrlódás ellenére egyensúlyban. A Magyar Királyság három részre szakadása után pedig a keleti királyság államformájában mentette át annak jogi, kulturális rendszerét a Szapolyai majd Báthory dinasztiák alatt. E családok és Erdély hagyományos lengyel orientációja révén sikeresen egyensúlyozott a mohamedán török és a térségben kevésbé érdekelt, Nyugat-Európát képviselő német-Habsburg hatalom között. Erdély későbbi fejedelmei Bocskai, Bethlen és a Rákóczi dinasztia is ebben az irányban tájékozódva próbált egy lengyel-litván

típusú kibővített konföderációt létrehozni, mely Magyarország egységét visszaállította volna, és szavatolta volna a térség nagyhatalmaktól mentes békéjét. Mindez csődöt mondott a 18. századra, és Erdély függetlenségének a végét is jelentette. A nagyhatalmi átrendezés ellen először az európai diplomácia az osztrák császárságot kívánta védőfalként üzemeltetni, de bebizonyosodott, hogy a Habsburg hatalom nem tudja ezt a szerepet játszani. Az első világháború után a sikertelenség okozta felszámolásának egyik okát is ebben kell keresnünk. Helyette a kis nemzetállamokból meghúzott falban, a kisantant államokban látták a megoldást, amely a sztálini Szovjetunió ellen és a felnövő német náciizmus ellen stabilizálta volna a térséget. Mint azonban bebizonyosodott ezek az országok sem szavatolták a biztonságot, hanem maguk is leképezték a felálló nagyhatalmi struktúrát. Erdély területe jelenleg Romániához tartozik.³

Az Erdélyi fejedelemség igazgatási nyelve továbbra is magyar maradt a szétszakadás után is. Az első magyar bibliafordítás a terület vonzáskörzetében született létre, máig ez a dialektusa a magyar irodalmi nyelvi norma. A 16-17. században európai mintára főként itt jönnek létre olyan tudományos igényű művek, amelyek a későbbi jogi, teológiai, műszaki, nyelvi modernizáció alapjait teszik le. Ekkor a fejedelemség lakosságának 55 % magyar etnikumú volt. A 16. században mintegy 550 ezer, 80 ezer német 100 ezer szerb és mintegy 300 ezer román városainak lakossága külön kollektív joggal bíró német nemzetiségű személy volt a 13. század óta. Az országgyűlésbe ők, a magyar nemesség és a keleti részek katonaparaszti társadalma, a magyar etnikumú székelyek küldhettek követeket. Ők voltak a három nemzet a 19. századig. A görögkeleti délszlávoknak, és románoknak nem volt nemesi rétegük és képviselőjük sem.

A magyar népesség a reformáció időszakában a katolikus, református felekezet között oszlott meg, a németek kollektíven evangélikusok lettek. Az 1550-es években Erdélyben és Lengyelországban is

³ Die Geschichte Siebenbürgens. Hg. Béla, Köpeczi. Bp. 1988.

hódított az antitrinitárius felekezet, a magyar etnikum körében. 1568-tól kezdve a négy felekezet számára Európában először szabad vallás-választás lehetőségét nyújtotta az állam.⁴

Az etnikai megalapozottságot mutató magyar-(székely), német-(szász) és román autonómiák, katonai közigazgatási körzetek kulturális kontrasztjai csak erősödtek a reformáció felekezeti struktúrájának erdélyi megjelenésével. A románok görögkeleti felekezete pedig szintén nehezen átléphető kulturális határ volt. Erdély a nyugat-európai szellemiség legfrissebb gondolatait tudta integrálni oktatásába, kulturális életébe, amelyre a fennmaradása szempontjából volt szüksége. Ugyanakkor a magyaroknak és a románoknak az anyanyelvi kultúra megteremtésének egyik legfontosabb helye volt, a szászoknál pedig egy magas színvonalú német kulturális műhely lehetőségét adta a kis ország. Több felekezetnek és menekülő etnikumnak pedig a túlélés lehetőségét. A 18. századtól fejlődése visszaesett, provinciálissá vált. A távoli bécsi kormányzat hatalmi érdeke a nemzetiségi és vallási élet kiélelése volt. Így fordult egymással szembe Erdély három fő etnikuma, a német, a magyar és a román modern nemzetépítési stratégiája, mely először polgárháborúvá 1849-ben szélesült, mely ezután minden alkalommal külső nagyhatalmi konstelláció szerint szabályozódott.

A 17-18. században jelentős örmény és zsidó bevándorlás volt. A két kereskedő nép egymás, és a németek riválisa lett. Már a 18. században felveszi mindkettő a magyar nyelvet, érdekes módon nem a németet, melyet a Habsburg kormányzat preferált.

A Királyi Magyarország

Az ország északi-nyugati területe az ún. királyi Magyarország volt. A terület ma Szlovákia, Magyarország nyugati része, Szlovénia, illetve Horvátország és Ausztria bizonyos területeit alkotják.⁵ A

⁴ *Fata, Marta*: Ungarn, das reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700. Münster, 2000.

⁵ Összefoglalóan: R. *Várkonyi Ágnes*: Három évszázad Magyarország történetében. Bp. 1999.; *Pálffy Géza*: Szent István birodalma a Habsburgok 16. századi államában. Akadémiai doktori disszertáció Bp. 2008.

magyar–horvát határvonalon 40 ezer főnyi, állandóan fegyverben álló török harcossal kellett számolni a 16-17. században. Ezek több mint fele mohamedán és görögkeleti szerbekből tevődött ki. A magyarországi vonal katonasága 15-20 ezer főből állt a 16. század utolsó harmadában. A katonaságnak magyarokból és horvátokból kellett állnia, mert ők értettek a hírszerzésen alapuló harcmodorhoz, amely szükséges ehhez az állandóan izzó háborúhoz. Ennek lényege az ellenség zaklatása saját területén. A végvári katonaság ellenőrizte és adóztatta a hajdan volt egész Magyarország szultán által megszállt részeit is. Idegen eredetű katonaság nyelvi és helyismereti okokból sem tudott volna itt boldogulni. A várvonat felállítás és fenntartása a környező népesség számára életformaváltást jelentett. Az állandó harckészültség a vidék militarizálódásához vezetett. Felbomlott a középkori faluservezet, átalakul a parasztság szemlélete. A népesség számos tagjánál vált legalábbis kiegészítő foglalkozássá a marhahajtás. A mintegy 20 ezer magyarországi katona tehát csak a csúcsa egy militarizált népességnek. Mögötte száz- ezres tömeggel számolhatunk.⁶

A királyi Magyarország uralkodója a Habsburg család tagjaiból kerül ki. Tagjait még apjuk életében királlyá koronázták, de a magyar nemesség jogaira hivatkozva mindig választották őket. A Habsburg uralkodó, mint magyar király, akárcsak a másik országrész területe, békéért adót fizetett a töröknek. Az ország ezen területei számára a Habsburg uralom az európai, nagyjából a Német-római Császárság rendszeres anyagi segítségét jelentette, hiszen a végvári vonal fenntartásának körülbelül a felét tudta csak fedezni Magyarország jövedelme. A Habsburgok számára a magyar korona jelentett egy küldetéstudatot. A birodalmi fejedelmek a 16-17. században rendszeresen fizetnek a törökkel szembeni védelemért, amelyet csak a Habsburg család tudott ellátni tartományai, illetve a magyar korona birtoklása miatt. Tehát a magyar korona a Habsburg családnak európai hegemóniája megtartása, illetve saját birtokai védelme végett volt szükséges. A 16-18. században a királyi Magyarország fővárosa Pozsony volt (ma Szlovákia fővárosa), hivatalos nyelve a latin. Ezen a nyelven érintkezett a magyarul nem beszélő uralkodóval.

⁶ *Witte, Paul: Das Fürstentum Mentese. Istanbul, 1934.*

A török birodalom magyar tartománya

Az ország harmadik részét tehát a török tartotta megszállva, az ország fővárosát, Budát, és egyházi székhelyét Esztergomot elfoglalta.⁷ A budai pasák a magyar királyok utódainak tekintették magukat, ezért leveleztek Béccsel magyar nyelven a 16. században, a Habsburg uralkodót adófizető alattvalójuknak tekintették. A török támadási iránya minden esetben a Duna vonala volt. Így tudta támadni Bécset is. A Duna vonalát biztosította Magyarország területén a török megszállási övezet. A megszállási övezetben a török a népességet és a felekezeteket is keverte. Magyarországi városokban, mint Budán is délszláv nyelvű mohamedán (bosnyák), illetve görögkeleti vallású városrészeket hozott létre. Ezek minden esetben, – mivel központjaik a török birodalmon belül helyezkedtek el és autokefal egyházak voltak, – a török hadsereg bázisai, potenciális reguláris, illetve irreguláris alakulataivá váltak. Ugyanilyen okokból támogatta a kezdeti időszakban a török a magyar protestantizmus elterjedését, hogy megossza az ország keresztény népességét. Magyarország területét azonban a török teljes egészében soha nem tudta elfoglalni, ez az oka, hogy jelentősebb létszámú magyar mohamedán réteg nem jött létre, egyházi kapcsolatai az országot Rómához kötötték, és az 1560-as évektől kezdve a wittenbergi protestantizmus is elhatárolódott a töröktől, a testi Antikrisztusnak hirdették, akivel nem volt kiegyezési lehetőség.⁸

A magyar-horvát katonaság az ország egész török által megszállt területét bekalandozta, innen adót szedett és megakadályozta, hogy az ország népessége a török közigazgatási, bírói intézményekhez forduljon. Ezért tűzhalál járt. Továbbra is az autonóm városi, etnikai, közigazgatási formák kaptak első helyet, és továbbra is a magyar nemesi intézmények voltak a feljebbviteli fórumok, amelyek török területről a királyi

⁷ Fodor, Pál – Dávid Géza Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe : the militaryconfines in the era of Ottoman conquest. Bp. 2000.

⁸ Dobrovits, Mibály – Őze, Sándor: Wandel des Türkenbildes bei den ungarischen Protestanten im 16. Jahrhundert. In. Suevia Pannonica, Archiv der Deutschen aus Ungarn. Jg. XVIII. (28) 2000. 42-48.

Magyarországra menekültek. A győztes török hatalom kénytelen volt elviselni saját területén egy idegen jogszolgáltatást, és azt, hogy az idegen hatalom továbbra is adót szedjen magyar alattvalóitól. Ez a legfőbb oka, hogy mohamedanizálódás nem indult el Magyarországon.

A délszlávok és németek után Magyarország 16-17. századi másik két nagyobb lélekszámú népességéről a szlovákról és a románról kell említést tennem. Magyarország északi területein a hegyek lakói pásztorkodással, erdészettel foglalkozó szláv népességből kerültek ki, melyek nyelve szinte azonos volt a lengyellel. Nyugati keresztények voltak. Ők a mai szlovákok ősei. Ez a népcsoport, ha nem a Magyar Királyság területén él, ma lengyel identitású.

Már a középkor időszakában folyik egy román pásztorkodó népesség betelepülése Erdély hágóin keresztül. A románok számaránya a 17. századi nagy török-tatár büntetőhadjárat után jelentősen nőtt, az elpusztított magyar-német lakosságú földművelő folyó völgyekbe ők települnek. A Habsburg vezetés unitus (görögkatolikus) egyház létrehozásával kívánja őket az államhoz kötni, ez a felekezet kisebbik részét fogadja be a románoknak. A 18. században a Habsburg hatalom katonai határőr csoportokat hoz létre betelepülő románokból és szerbekből a magyar-török határ mentén. Ezek a szabad paraszti közösségek vezetői, tisztjei, mivel nem kapnak bebocsátást a magyar nemesség körébe, tudatukban Bécshez csatlakoznak, a határőrterületet pedig kivonták a magyar nemesi vármegye közigazgatási területe alól.

A 18. században divatozó nemzeti eredetmondákra dolgoznak ki történeti elgondolásokat, a hun-magyar monda mintájára így lesz népszerű román tisztek között a dáko-román kontinuitás elmélet, szerb környezetben pedig a Cirill és Metód térítési elmélet, a szlovákok kis fáziskéséssel a nagy morva birodalomban látták a kontinuus őst. A német lakosságú városok pedig a gepidák 567-ben kiirtott törzsének leszármazottaiként tartják számon magukat. A rendi nemesi állammal szemben a 18. századtól kezdve így jönnek létre azok a nem magyar etnikumú, a keleti egyházhoz tartozó parasztkatona tömegek, amellyel bármikor sakkban tudja tartani a Habsburg hatalom a rebellis nemzeti

magyar államot. Ez történik először 1703-1711, majd 1848-49 között és végül ez veti szét darabjaira a Habsburg birodalmat, vele együtt a történeti Magyarországot.

Demográfia és integráció

A középkori magyar királyság lakosságát mintegy 3-3,5 millióra becsülik. A török által való szétszabdaltság 150 éve alatt, miközben szerencsésebb szomszédaink megkétszereződtek, Magyarország lakossága stagnált. Becslések szerint csak 4 millió körül maradt. A 18. század végi népszámlálási adatok már 9,5 millió embert regisztrálnak. Ez annak a nagy migrációs hullámnak volt a következménye, mely szinte az egész században az országon belül zajlott, illetve országon kívülről igyekezett feltölteni a háború sújtotta területek pusztaságait. Ez adta, hogy a 19. századra az ország lakosságának csak fele marad magyar etnikumú. Megindult egy társadalmi integráció a nemesi és polgári, asszimilálódás irányában. Csak a század végére alakul ki etnikai feszültség az országban felálló nagyobb etnikai tömbök között.⁹

Maga az integráció egy kétirányú folyamat: egyik a befogadó részéről tanúsított szándék, a másik a befogadott részéről való elképzelés, amelyek egymást is alakítják az idő folyamán. A Magyar Királyságban is a felekezeti szabta meg az élet kereteit. Aki abból kilépett, az asszimilálódott. Az örmények a 18. században külön felekezetként nemcsak kis számuk, hanem katolikus uniójuk miatt sem jelentek meg. A 19. századra a déli örmény kereskedők részei lettek a magyar nemességnek, közigazgatásnak, katonai pályára léptek, birtokot szereztek, vagy a fővárosi értelmiségi és polgári állásokat töltötték be.¹⁰ A katolikus felekezet a 18. században elősegítette a nyelvi asszimilációt.

Két magatartást alakít ki a magyar társadalom számára a történelem, az egyik egy befogadó, integratív a másik egy elutasító, elkülönülő, defenzív vagy disztinciatív reakció. A betelepülő nemzetiség részéről pedig létezik egy építő-együttműködő, és egy irredenta vagy kumulatív

⁹ Összefoglalóan: Magyarország története. Szerk: *Pach Zsigmond Pál*. 1686-1790. Bp.

¹⁰ Lásd a fent idézett kötetben Bertényi Iván cikkét. Kötet i.m. *Kovács – Őze* 2007.

magatartás. Természetesen a magyar nemzet és a többi nemzetiség viszonyában is voltak különböző szakaszok az újkorban. Magán a benépesített földön az idő elteltével a számarány változását is leképezte a tudat. A viszony esetleges megváltozását nem kívánom egyik fél rovására sem felírni, ez mindig a két népességen állt. Csupán törvényszerűségeket akarok megállapítani, amelyek szerintem, ha ujjunkat végighúzzuk az időskálán, rendszerint ismétlődnek a határ-ország körülményeinek ismétlődő, azonos befolyásoló tényezői hatására. Ennek tudtával tipizálom csak az itt lévő felekezetek etnikumok kultúrák és népcsoportok viselkedését.

A betelepülő népességek legtöbbször volt a Balkánon, vagy az országhatáron kívül államuk, vagy ott maradt összefüggő etnikai tömbjük. Külső központjaik léteztek a szerbeknek, románoknak, akiknek ortodox felekezetük folytán más vallási kulturális identitásuk alakult ki. Átállított kulturális identitással kísérleteztek a románok, egy Habsburgok által szorgalmazott politikai katolicizmus, illetve vallási unió által, (mely uniót végül az örmények is elfogadnak), a románok részéről ez egy fokozott nyelvi latinizációt, írásbeliség-váltást jelentett. Egy forgatható identitást hozott, amely a történelem folyamán nyugatinak és keletinek is eladható, a kívánalmaknak megfelelően. A horvátokkal a viszonyt a magyar nemesség türelmetlen nacionalizmusa rontotta el, és alakított ki a szerbek és a horvátok között harci egységet, amely máig nehezen értelmezhető az évszázados felekezeti különbség és ellentét miatt. Ezen népek a megszállt területekről próbáltak, ha többségbe jutottak leszakítani egy darabot.

Azon népek sem minden esetben maradtak lojálisak a befogadó közösséggel, akik nem rendelkeztek közvetlen határral, összefüggő etnikai tömbbel. Ugyanakkor más szempontok miatt hatalomba való koncentrálódás, integráció, az ország intézményes kultúrájának önnön sajátosságokhoz való alakításának vágya szintén az állammal szembeni fellépéshez vezetett. Őket nevezem kumulatív csoportoknak. Az örmények válhattak volna ilyenné, de velük szemben elértek mindent, amit elérhettek Magyarországon, ugyanakkor a hatalom belső körein keresztül nem működtették tovább csoportszolidaritásukat, bár nem is volt rá szükség.

Magyarország befogadó országgént és közegként élt és asszimilált különböző felekezetű és kultúrájú bevándorló csoportokat történelme folyamán, miközben a magyar kultúra is színesedett, gazdagodott ezekkel az elemekkel. A frontzóna, a törökkor maga is két különböző, vagy több különböző típusú országot munkált ki. Ma is létezik egy keleti és egy nyugati magyar kultúra, mely helyesírásában, nyelvi normájában, mentalitásában felmutat különbségeket. A bevándorló népeiségek egy része könnyen idomult felekezetében és műveltségében a helyi viszonyokhoz. Más esetben több alkalommal a szokásokhoz, törvényekhez illeszkedni nem tudókat kiűzték az országból. (Az intézményesülés, kultúra és közigazgatás is a felekezetek mentén szerveződhetett csak.) Ha nem ez történt, a többségbe kerülő népesség területet szakított le. Európa akkori nagy törökellenes összefogása idején a 17. század keresztény csapatai a helyben talált mohamedán népességet drasztikus módon elűldözték, félve a határkörzetben való kémtevékenységüktől, és beilleszkedni nem tudó különállásuktól.

Az örmények gyors beilleszkedését hasonló higiéniai, vagy éppen magasabb fokú étkezési kultúrájuk, azonos szexuális viselkedésük, agresszióreagálásuk, etikai rendszerük, munkaetikájuk adta. A nomadizáló népeiségeknél például, részben a nomád életmódra visszavezethető, keresztény normákkal nehezen összeegyeztethető szokások azok, amelyek gátolták a különböző csoportok asszimilációját, de egyáltalán a más kultúrában élők környezetében való megtűrést is. (Ilyenek lehetnek bizonyos befogadott etnikai csoportoknál egész a 20. századig: a gyermekvállalás nagycsaládon belüli eltérő formái, drasztikusabb esetekben a gyermeklopás, női és gyermekmunka, koldulás, magántulajdon bizonytalan határa, higiéniai szempontok.)

A történelmi szituáció a befogadó közeggel szembeni fellépést egyes befogadott nép részéről, időről-időre újratermelte. Ennek okai Magyarország félfüggetlenségi helyzetéből adódtak. A nagyhatalmi elvárásoknak és rendnek jobban megfelelt egy hosszabb távon fenntartott, párhuzamosan futtatott multietnicitás, mely megosztotta és birodalmi szempontból stabilizálta a térséget. A birodalmi identitáshoz alkalmazkodó elit (elitek) az elvárásokhoz igazodva, azokkal kiegyezve, kényszerűen a 19. század második felétől kezdve a liberális szabad-

ságjogok hangsúlyozására. Később pedig új birodalmi szituációkban, bár a térség legeggyértelműbb, nemzetállami szempontból homogén etnikai arányait produkálta, a szomszéd államokba szakadt magyar etnikai tömbök megléte miatt hangsúlyozta továbbra is a kisebbségi elveket, és próbálta egyoldalúan saját kisebbségeire alkalmazni, bár erre egyáltalán nem volt igazi fogadókészség az újjászerveződő hatalmi konstellációkban. Ez a társadalompolitikai szemlélet okozta, hogy bár a határon túli magyar népesség lassanként felszívódik az ottani központi etnikumokban, addig tíz év múlva Magyarország ismét Európa egyik nemzetiségi etnikai és elkülönülő életformák csoportjainak leggazdagabban megosztott területévé válik. Ma az Európai Unió és annak határországa Magyarország egy új bevándorlási struktúra kialakításával kísérletezik, ahol a befogadói magatartás szinte naponta változó. Szerintem feltétlenül érvényesül majd a jelenlegi liberális elvekkel szemben egy a felekezettel, és kulturális identitást preferáló szemlélet, vagy széthullik az állam.

Az örmények életformája közelibbnak tűnt a 18. században a német magyar lakosság számára, például a szerb nagycsaládoknál (más típusú földbirtoklás) vagy a román pásztor hagyományú népességnél. Megmaradtak az örmény közösségek sajátos közösségi gazdaság-irányítási, és törvénykezési intézményeik is. Ezek az önkormányzatok gazdaságetikai, de szimplán erkölcsi, vagy rendészeti ügyekben is igyekeztek belső rendet teremteni. A női szerep pragmatikus, nagyon sokszor a kálvinista polgári hagyományokhoz sokban hasonlító volta adta az azonosulási lehetőséget. (Nő is lehet családfenntartó például.)¹¹ Vallási uniójuk ezen csak segített. Vagyonos voltuk a polgárosodó Magyarországon elit szakmák, értelmiségi pályák, politikai pozíciók felé nyitott utat. Nagyobb szabadságküzdelseinkben, az ortodox románokkal vagy szerbekkel szemben, az örmények mellettünk magyar etnikumúak mellett foglaltak állást. Kivették részüket az 1848-49-es szabadságharcból, de az 1956-os forradalomnak is vannak örmény-magyar hősei.

¹¹ *Garda Dezső*: Gyergyói örmények könyve. Bp. 2007.

A határ elválasztott és összekötött. A világbirodalmak frontzónája, a Kaukázus és a Kárpát-medence is hasonló pszichikai, elhatároló és kulturális transzfert lebonyolító háttérrel adott. Ez okozta, hogy a Magyarországra vetődött örmények nagyon gyorsan feltalálták magukat, integrálódni tudtak a magyar környezetbe. Magyarország befogadó ország volt, az örmények pedig jó hazafiakká váltak.

Konfession und Identität zur Frühneuzeit in Ungarn

Laut einem bekannten ungarischen Witz der 70-er Jahre treffen sich der Sultan Sulejmán und Leonid Iljics Brezsnyev in der Hölle, wo Brezsnyev den Sultan fragt, wie es den Türken gelungen konnte 150 Jahre lang auf ungarischem Boden bestehen zu bleiben. Darauf die Antwort des Sultans: Wir haben die türkische Sprache nicht zur Schulpflicht gemacht, wie ihr die russische, wir haben die katholische Religion nicht verfolgt, wie ihr es getan habt und zuletzt haben wir 1526 nicht zur obligatorischen Staatsfeier gemacht, wie ihr den Tag der russischen Besetzung. Doch nun zurück zum Thema. Der vorherige Witz weist im Grunde genommen auf zwei kardinale Symbole, die bei der Frage des Identitätsbewußtseins am wichtigsten und problematischsten sind. Diese zwei wichtigsten Symbole der Identität (aller Völker) sind die Sprache und die Religion. In meinem Vortrag werde ich über Ungarn des fünfzehnten bis achtzehnten Jahrhunderts sprechen, beziehungsweise über die Völker, Sprachen und Konfessionen, die in der Ausprägung des ungarischen Identitätsbewußtseins eine außerordentliche Rolle spielten. Das ungarische Volk spricht auf der slavisch – germanisch – türkischen Sprachgrenze bis zur heutigen Zeit noch die finnugorische Sprache und auf der griechisch – orthodoxen und mohamedaner Religionsgrenze behielt sie ihre west christlich – katholische Identität. Bis zur dieser Region reichte die Gotik und die Reformation. Die Interessantheit der stofflichen und geistigen Kultur Ungarns, in Hinsicht Europas, bietet dennoch gerade die Verschmelzung der östlichen und westlichen Wirkungen, was ihr bis heute eine eigene, spezielle Bedeutung schenkt. Obwohl in den Einwohner unseres Landes das Bewußtsein der östlichen Abstammung immer fest lebte, bekündigten sie sich immer als Teil der westlichen Kultur. Mit einem physikalisch vernichtendem Angriff mußte Ungarn immer nur von Osten und Südosten fürchten von Seiten der heidischen, türkischen Völker. Zur Ausprägung unserer Nationalidentität trugen vor allem die geistigen Aufeinanderwirkungen der im Land funktionierenden Konfessionen bei. In Europa ist die Art von Vielfarbigkeit und Zahl der Konfessionen, wie es in Ungarn im

achtzehnten Jahrhundert anzutreffen war, beispiellos! Und wir können sagen, daß vor allem dies, mit ihrem kulturellen Hintergrund das heutige ungarische Bewußtsein formte. (mit deren Hilfe können sie sich ein besseres Bild machen) Die Fläche des (damaligen) Ungarischen Königreiches teilen sich heute acht Länder: Ungarn, Österreich, Slovenien, Kroatien, Serbien, Rumänien und die Ukraine. Nach der, dem ersten Weltkrieg folgenden Verteilung kamen nämlich Reihen von Nationalstaaten im Gebiet des Ungarischen Königreiches zustande. Das Königreich lag südlich der Karpaten und nördlich der untern Donau. Ihre Partnerländer wurden durch den Ufer des Adrias und durch Kroatien Dalmatien begrenzt. Das achtzig Prozent des diagonal gesehen ungefähr tausendfünfhundert Kilometer langen Landes war im Mittelalter ungarisch Sprachig. Doch es lebten zur dieser Zeit auch schon germanisch und slav mündige Volksgruppen.

Siet dem Jahre 1001 ist das, zum westlichen Christentum gehörige Königreich unabhängig. Neben der polnisch – litvanischen Personalunion war es das zweitgrößte Staat der Region. Obwohl, sowohl die germanische Staaten, wie auch die angelsächsische historische Schule Ungarn zum Balkan zählen, liegt sie nicht auf der balkanischen Halbinsel. Das Identitätsbewußtsein des Landes kann nicht mit dem Balkan verbunden werden, mehr als das, das Wort balkanisation trägt in Ungarn pejorative Inhalte, wie Korruption und eine Lage ohne institutioneller Sphäre. Das Identitätsbewußtsein währt sich hier nicht gegen die geographische Lage, der Balkan ist eines der schönsten Teile Europas. Es rächnet sich aufgrund geschichtlich – konfessioneller Gesichtspunkte zu den westlichen Christen, genauso wie die frühen Königstümer, welche zur Jahrtausendwende anstatt Byzanz, Rome gewählt haben (ich meine hier Polen und Tschechei). Deshalb ist die Beurteilung der Croaten und die Relation zu ihnen aus ungarischem Gesichtspunkt aus ganz anders, als zum beispiel die der Serben, die in der selben Region Leben, dieselbe Sprache sprechen, weil die Religion der Croaten, die christliche Religion ist,(genauso wie unsere.) Ab dem 11 Jahrhundert ist Chroatien in Form einer Personalunion Teil der ungarischen Krone, ihr Vorsteher der chroatische Banus, einer der vier höchsten Würden. Trotz der Gägensätze im neunzehnten Jahrhundert lebt bis heute noch ein starkes Bewußtsein

der Zusammengehörigkeit zwischen den zwei Ländern. Zur Zeit des letzten balkanischen Krieges hat unter anderem der ungarische Waffentransport die serbische Besetzung Kroatiens verhindert. Seitdem zeigt die Statue ihres Nationalhelden mit seinem Schwert nicht in Richtung Budapest, also nach Norden, sondern nach Osten in Richtung von Belgrad. Die Aristokratie Ungarns

Da das Land in einem zügigen Durchgangsgebiet Europas lag, welches im Vorgebiet der Alpen als Wanderfahrt für die Völker diente, wurde ihr Volk zur Zeit des Mittelalters schrittweise zu einer militarisierten Gesellschaft. Daraus folgt, daß sich ähnlich zu der litauisch – polnischen auch hier eine 5 – 10 Prozentige, bedeutsame Adels bildete. Relativ früh, in 1222 begann die ständische Organisation des Adels. Zum sechzehnten Jahrhundert konnten sie schon starke rechtliche Basis hinter sich wissen. Zwei kammeriges Parlament kam zustande. Zu einem starken Verwaltungshintergrund wurde der ca 60 Komitat (Provinz), welcher eigenes Land im Land war. (Es ist im achtzehnten Jahrhundert wirklich passiert, daß auf der Grenze zweier Komitaten ein Wirtshaus gebaut wurde und die bewaffnete Körperschaft der einen Komitat, die sich dort befand die Räuber nicht festnehmen konnte, da sie sich zu einem anderen Tisch setzten, was schon zu der anderen Provinz gehörte.) Der Adel hatte in jeder Provinz eine eigene, von der zentralen Macht unabhängige, administrative und militärische Organisation. Dies war der Grund, daß sie zur Zeiten von Habsburg Gegenrischen Bestreben das Land nicht pazifizieren konnten.

Nach dem Adelsrecht bilden die heilige Krone von István der ungarische Adel und der Herrscher zusammen. Diese Krone (also nicht der Herrscher) ist es, was über das Land regiert. Auch Adelige anderer ethnischer Gruppen waren Mitglieder des adeligen *communitas*, des ungarischen Adeltums, den sie kollektiv *natio hungarica* nannten. Die ethnisch gesehene Adelige ungarischer Abstammung bekamen den Namen *gens hungarica*.

Laut der früh mitteralterlichen Kronik meinte die ungarische Aristokratie mit den Hunnen von gemeinsamen Vorfahren abzustammen.

Sie bekundeten sich als Erben Attilas, der im vierten Jahrhundert das heutige Land eroberte. Die ungarische Bauernpopulation rechneten

sie auch zur Nation, ihre Untergeordnete Lage jedoch erklärten sie damit, daß ihre Vorfahren zur Zeit der Ungarischen Staatseroberung (896) nicht kämpfen wollten.

Zum Beginn der türkischen Angriffe währte sich das Land rund 150 Jahre erfolgreich gegen der mohamedanischen Invasion entlang ihrer Staatsgrenze. Doch zwischen 1526 und 1541 riß das Land in drei Teile, ihren südlich – mittleren Teil besetzten die Türken und rund 150 Jahre lang zog sich ihre Front beziehungsweise Grenzlinie durch diesen Bereich.

Schon im 14 – 15 Jahrhundert wurde ein größeres Staatsgebilde gegen die Türken gebildet. Die eine Linie bildete das Deutsche Kaiserreich und das andere der polnisch – litvanische Staat. Mondat Die zwei ungarischen Staatsteile folgten, angesichts ihrer geographischen Lage, den gewöhnlichen Richtungen.

Im 16-17. Jahrhundert bekundete sich der Adel des in drei Teile gerissenen Staates als Eines: an den Grenzen brauchte man keine Steuer zu bezahlen und sowohl die Adellungen des östlichen wie auch des habsburgischen Teiles wurde vom anderen erkannt.

Zur gleichen Zeit brachte sie im 16 bis 18. Jahrhundert auch eine gesteigerte Möglichkeit der gesellschaftlichen Mobilität mit sich: das Soldatenleben konnte zugleich Adel, Vermögen und Freiheit bedeuten.

Es gab den Menschen sowohl auf ungarischem, wie auch auf transsyvanischem, polnischem Gebiet eine sehr ähnliche Art von Identität, Lebensform, Stolz und Haltung.

Das Siebenbürgische Fürstentum

Im östlichen Teil des Landes kam ein sogenanntes nationales Königreich zustande. Durch die Heirat des ungarischen **főúrsz** mit der Tochter des polnischen Herrschers wurde er zum Machthaber und in dieser Region kam dann das Siebenbürgische Fürstentum

zustande. Dieser Bereich liegt heute auf rumänischem Boden. Die Sprache des siebenbürgischen Fürstentumes war nach wie vor das Ungarische. Die erste ungarische Bibelübersetzung kommt im Anziehungskreis des Gebiets zustande, bis heute ist das Dialekt dieser

Region die Norm für die Literatursprache Ungarns. Nach europäischem Muster wurden im 16–17. Jahrhundert vor allem hier solche, mit wissenschaftlichem Bedarf entstandene Werke geboren, die die Grundlagen der Späteren rechtswissenschaftlicher, theologischer, technischer und sprachlicher Modernisation ablegten.

55 Prozent der Einwohner, also ca. 550 Tausend Menschen im Gebiet waren ethnisch gesehen von ungarischer Abstammung. Weiterhin lebten noch ungefähr 80 tausend Deutsche, 100 tausend Serben und 300 tausend Rumänen. Im sechzehnten Jahrhundert verfügten die Einwohner der Städte mit deutscher Nationalität, mit eigenen kollektiven Rechten und das schon sogar seit dem 13. Jahrhundert.

Ins Parlament hatten sie, der ungarische Adel, das Bauerntum der östlichen Teile und die Szekler das Recht Gesandte zu schicken. Die orthodoxen Südslaven und die Rumänen hatten keine Adelsschicht und auch keine Vertretung.

Das ungarische Volk teilte sich zur Zeit der Reformation zwischen der katholischen und der reformatischen Konfession. Die Deutschen wurden kollektiv zu Evangelikern (dies heißt bis zum heutigen Tag „deutsche Religion“ in Ungarn). Nach der türkischen Verwüstung im 18. Jahrhundert nach Ungarn eingesiedelte Deutsche waren jedoch Katholiken. Im 19. Jahrhundert, der Zeit des ungarischen Aufstandes, formte die städtische deutsche Bevölkerung ihren eigenen Gesichtspunkt, bis die meist in Dörfern lebende katholische Deutsche in 1848 zu den Ungarn hielten.

In den 1550-er Jahren gewann die unitarische Religion in den Kreisen der ungarischen Aristokratie immer mehr Raum in Siebenbürgen und in Polen. Als erstes in Europa, ab 1568, bot der Staat die freie Wahl zwischen den vier Konfessionen an. Diese Toleranz kann man mit der politischen Instabilität erklären, was ausgeglichene innere Religion und ethnische Politik nötig machte.

In Polen im 17. bis 18. Jahrhundert wurde der unitarische litvaner Kleinadel abgestellt, da für die Einwohner neben dem polen, russischen Reich und deutsch – Preußen nur die katholische Religion die Identität sichern konnte.

Siebenbürgen bleibt dennoch mehrreligiös und die radikalen Dreifaltigkeits – verneiner bilden sogar eine Union mit der jüdischen Konfession. Diese ungar mündige Juden, nicht jüdischer Abstammung nennt man „szombatosok“ (samstaginer??)

Das königliche Ungarn

Die Bereiche der Nordwestlichen Teile des Landes sind das sogenannte „königliche Ungarn“.

Dies ist ca. 900 km lang und 100 km tief, es ist das hinter – Land des mehrtagigen Burgsystems, welches die immerwährenden Provinzen der Habsburger zu schützen diente.

Das damalige Land ist heute Slowakei, der westliche Teil von Ungarn und bestimmte Teile von Österreich und Kroatien.

Der Herrscher kam aus der Familie der Habsburger. Ihre Mitglieder krönten sie noch zu Lebzeiten seines Vaters zum König, doch bestehend auf die Rechte des ungarischen Adels wurden sie immer gewählt, der Thron konnte nicht geerbt werden. Der habsburg Herrscher, wie auch der ungarische König bezahlte den Türken Steuern für den Frieden im anderen Landesteil. Für diesen Bereich des Landes bedeutete die habsburger und das deutsch – Römische Kaisertum (Heilige Römische Reich Deutscher Nation) finanzielle Hilfe, da Ungarn nur etwa 50 Prozent der Végvárer Linie finanzieren konnte. Für die Habsburger war der ungarische Thron ebenso sehr wichtig. Ein Habsburger Herrscher wurde zuerst zum tschechischen und ungarischen König gewählt, die tschechische Krone bedeutete die erste wählbare Würde an den Kaiserwahlen und die ungarische Krone einen Missionsbewußtsein, welche sich sich durch das deutsche Reich gegen den Mohamedanismus richtete. Laut der Abmachung der Fürsten des Reiches mit Kaiser Maximilian den II-en wünscht sich der Kaiser nicht in die ihre Länder regierenden inneren und ihre souveräne Diplomatie bedeutende äußere Tätigkeiten der einzelnen deutschen Fürsten einzumischen. Funktionierte all das bis zum 19. Jh. Nach der Abmachung zahlten sie regelmäßig für den Schutz gegen die Türken, was nur die Habsburg Familie übernehmen konnte, einerseits wegen ihrer

Landsitze andererseits wegen dem Besitz der ungarischen Krone. Die ungarische Krone war also wegen dem Beibehalt der europäischen Hegemonie von ausenordentlicher Wichtigkeit, andererseits wegen dem Schutz ihrer eigenen Landsitze. Das ungarische historische Bewußtsein macht den Habsburgern den Vorwurf, daß sie 150 Jahre lang nicht versucht haben die Türken aus dem Land zu treiben und sie dazu benutzt haben ihre eigene Landsitze zu beschützen; so lieferten sie sie dem dauernden menschlichen und finanziellen Verfall aus.

Natürlich ist dieser Gedankengang falsch, da auch Ungarn sich nicht anders im 15 Jh. entgegen den balkanischen Ländern verhielt. (In Bosnien, Serbien und im Bereich der rumänischen Fürstentümer haben sie Truppen stationiert, wohin sie dann das Feuernest aus dem süd – ungarischen Bereich hinüberbrachten).

Doch wir können sagen, daß Habsburggegnerische Aufstände nur dann erfolgten, wenn der ungarische Adel meinte, daß das Reich wegen ihrer westlich festgelegten Interessen die ungarischen Teile gefährdete oder zu Ungunsten der Ungarn Frieden halten wollte. Noch sogar die Bewegung gegen Joseph den II. war nicht unbedingt aufgrund den Reformbestreben der Gruppe sondern vor allem wegen seinem verlorenen türkischen Krieg.

Die ungarische Provinz des türkischen Reiches

Das türkische Volk sieht in den Ungarn bis zum heutigen Tag Verwandte. Ein Grund dafür ist, daß wir aus den Osten kamen, ein anderer die im 13 Jh. in großer Zahl eingesiedelte und eingeschmeltzte türkische Einwohnerschaft. Von einer solcher „kumanischer“ Abstammung war zum Beispiel Hunyadi János. Die Kumaner sprachen im 16 Jh. noch eine sehr ähnliche sprache zu den Türken. Nach der türkischen erobrung mußten sie zwischen ihrer Sprache und der katholischen Religion entscheiden, sie haben sich für das Letztere entschieden.

Den tritten Teil des Landes hielten also die Türken besetzt, die Hauptstadt Buda und den Kirchensitz Esztergom haben sie belegt. Die budauer Paschen hielten sich für die Nachfahren der ungarischen

Könige, deshalb erfolgte der Briefwechsel mit Wien im 16. Jh. in ungarischer Sprache, den habsburger Herrscher hielten sie für ihren zollzahlenden Untertanen.

Die Angriffsrichtung der Türken war in jedem Fall die Linie der Donau. An dieser Linie konnten sie auch Wien angreifen. Die Linie der Donau sicherte auf ungarischem Boden die türkische Besetzungszone. In den besetzten Gebieten vermischte der Türke unterschiedliche Einwohner und die Konfessionen. In ungarischen Städten, wie auch in Buda errichtete er südslav sprachige, mohamedane (bosnisch) und orthodoxe Stadtteile. Der Zentrum dessen befand sich in jedem Fall innerhalb des türkischen Reiches, sie waren also so genannte autokefale Kirchen. Sie waren potenzielle reguläre oder irreguläre Formationen des türkischen Heeres. Die Türken befürworteten Anfangs die Ausbreitung der protestantischen Religion zum Beispiel deshalb, damit dies die katholische Bevölkerung des Landes in zwei Teile teilt.

Die ganze Fläche Ungarns konnten sie niemals erobern, dies ist auch der Grund, daß eine größere Zahl an mohamedaner Ungar Gruppen niemals zustande kam.. Die Konfessionellen Beziehungen banden das Land zu Rom und ab dem Jahre 1560 hat sich auch der Wittenbergische Protestantismus von den Türken abgewendet, sie verkündete sie seien der körperhafte Antikristus, mit dem kein Ausgleich möglich ist.

Die ungarisch – kroatische Soldaten durchstreiften das ganze, durch die Türken besetzte Land, nahmen Steuern ein und versuchten zu verhindern, daß sich das Volk zu türkischen verwaltungs- und gerichts-Institutionen wendet. Dafür stand Feuertod zu. Weiterhin behielten die autonomen städtische, ethnische, verwaltungs Formen ersten Rang und weiterhin blieben die ungarischen Adelsinstitutionen die höheren Gerichte Instanzen, welche von türkischen Gebieten ins königliche Ungarn flüchteten. Die sieghafte türkische Macht mußte sich damit abfinden, daß auf eigenem Territorium fremde Justiz herrscht und das eine fremde Herrschaft weiterhin Steuer von ihren Untertanen verlangt. Dies konnte geschehen, weil die Mohamedanisation in Ungarn nicht erfolgte.

Zur Zeit als die Türken aus dem Land getrieben wurden, am Ende des 17. Jh-s flüchteten auch fast alle süslavischen Einwohner, die auf den Seiten der Türken standen. Die Habsburger besiedeln diesen Bereich im 18 Jh. wieder mit den Südsaven. Nach den Südslaven und Deutschen möchte ich über zwei ebenso große Einsiedlergruppen sprechen, die Slovaken und die Rumänen. Im Mittelalter waren die nördlichen Bereiche des Landes ziemlich dünn besiedelt. Die Bewohner der Berge bestanden vor allem aus slavischen Hirten oder Förster, deren Sprache fast gleich zu dem Polnischen war. Sie waren westliche Christen und sind die Ahnen der heutigen Slovaken.

Zur Verbreitung der Reformation wurden die östlichen Gebiete auf Einfluß der deutschsprachigen Städte zu Lutheraner, ihr westlicher Teil, der sich vor den Türken in diesen Bereich verzog, blieb auf Einfluß der ungarischen, katholischen Erzdiözese katholisch. Diese west – östliche Spaltung der Slovaken ist bis zum heutigen Tag typisch für das Volk. Den ebenso verwandten Klangscharakter tragende, in tschechischer Sprache geschriebene Bibel, wird von den östlichen Protestanten seit dem Hussitismus benutzt. Die katholischen ungarischen Erzdiözesen unterstützten im 16. Jh ebenso eine Sprachreform des Slovakischen, was zu einer anderen Art von Rechtschreibung erfolgte.

Schon zur Zeit des Mittelalters erfolgt eine Rumänische Einsiedlung durch die Pässe Siebenbürgens. Groß ist die Zahl der wandernden Hirten. Das Zahlenverhältnis der Rumänen steigt drastisch nach der, im 17. Jh. erfolgenden tatarischen Verwüstung, als an Platz der vernichteten ungarisch – deutschen Bauerngebieten in den Flußtälern Rumänen ziehen. Das Siebenbürgische Fürstentum versucht neben den, mit relativ großer Toleranz regierenden katholischen, reformatischen und unitariarischen Konfessionen auch orthodox – rumänische, als innere Kirche zu siedeln. Gegen den eigenständigen Plan der siebenbürgischen Episkopat versuchte sich die Walachei immer zu wahren. Die habsburger Führung läßt die griechisch-katholische Kirche ausbauen, doch dies integriert nur den kleineren Teil der rumänischen Bevölkerung. Von den Habsburgern werden im 18. Jh. Grenzsoldatengruppen aus den eingesiedelten Rumänen und Serben entlang der Grenze gebildet.

Die Offiziere dieser freien Bauerngemeinschaften, da sie keinen Einlaß in die ungarische Adelskreise erhielten, schlossen sich mental Wien an, um damit den Grenzsoldatenbereich aus dem Verwaltungskreis der adeligen komitát zu entziehen.

Im 18 Jh. kommen Konzeptionen in Mode die Nationale Identität auf Sagen zurückzuleiten, auf das Muster einer solchen, der hunnischen – ungarischen Sage entsteht die rumänische „dako – rumänische Kontinuitätstheorie“. In serbischer Umgebung diente denselben Zweck die Cirille und Metode Christianisierungstheorie und die Slovaken sahen, mit etwas später im großen mährischen Reich den Ahnen. Die deutsch besiedelten Städte rechneten sich zu Nachfolger, des in 567 ausgerotteten Gepiden Stammes.

Entgegen dem ständischen Adelsstaat(rendi nemesi) kommen ab dem 18 Jh in dieser Weise die nicht ungarischen, zur östlichen Kirche gehörigen Mengen von Baernsoldaten zustande, die die Habsburg Macht dazu nutzen kann um den rebellischen Nationalstaat in Schach zu halten. Das geschieht von 1701 bis 1711, das in 1848-49 und zuletzt zerschlägt auch dasselbe das Habsburg Reich und mit ihm auch das historische Ungarn.

Die Grenzfestungs Linie

Nachdem der Sultan Sulejman in 1541 ganz bis zur ungarischen Hauptstadt das türkische Keil schiebt bildet sich am Rande des keiles eine ungarisch – kroatische Schutzgebiet. Dieses Gebiet zieht sich ethnisch gesehen durch kroatische und ungarische Teile von Adrianischen meer bis zur Grenze des werdenden Siebenbürgischen Fürstentumes. Dort fährt sie mit denselben Grenzburgen fort auf ebenso ethnisch gesehen ungarischem Gebiet.

Ungefähr der zwie drittel der gesamten Streitkraft des riesigen osmanischen Reiches stationierte in Bosnien und in der ungarischen Provinz, bis das innere der balkanischen Halbinsel nur 1 Prozent bewachte.

Auf der ungarisch – kroatischen Grenzlinie mußte man mit ca. 25 bis 40 tausend Kopf, immer unter Waffen stehenden türkischen Kriegen rechnen in den 1570 er Jahre. Mehr als die Hälfte dieser war mohamedaner und orthodoxer serbe. Ungefähr zwei Drittel ihrer Gesamtzahl fiel auf die ungarische Region zwischen der Drau und der Donau.

In der ungarischen Linie standen sich in 1556, 43 und um die Jahrhundertwende 80 Burgen Aug' im Auge mit den Türken. Dazu kamen noch meist kleinere Festungen, Aufsichtshäuser. Die Miliz in den Linien betrug 15 – 20 tausend Mann, bis zum letzten Drittel des sechzehnten Jahrhunderts haben von ihnen ca. 7000 in der südslavischen, die anderen in der ungarischen Region gedient. Ein Viertel waren deutsche Soldaten.

Um die Umformung der Grenzburglinien wurde in 1577 der Wiener Milizrat zusammengerufen und versuchte die Miliz ganz aus den Händen der ungarischen Landständen zu nehmen. Doch im Rat waren sich alle einig, daß diese Miliz aus Ungarn und Kroaten bestehen muß, da nur sie zu dieser Art von, auf Nachrichtendienst beruhende Kriegsmannier verstehen, welches zu diesem immerwährend glühenden Krieg nötig war. Der Hauptpunkt war den Feind auf seinem eigenen Land zu belästigen. Zu dieser Zeit wird auch die Gegend ganz umgestaltet: Flüsse, Bäche werden zu Sümpfen gemacht, die Wälder werden eingeschnitten und sogar die berühmten transdanubier Weingüter werden vernichtet.

Die Aecker gehen zugrunde und die Bauern verlassen entweder das Land oder sie gewöhnen sich an die neuen Verhältnisse. Die Erstellung und das Aufrechterhalten der Grenzfestungs Linie zog einen drastischen Lebensstilwechsel der in der Umgebung lebenden Bevölkerung mit sich. Die dauernde Kampfbereitschaft führte zur Militarisation der Gegend, sie wurde zur Milizwirtschaft. Das Anwenden der Einwohner als halbreguläre Soldatenformationen führte auch zu einer Kettenreaktion, was sich auch auf die Wirtschaft auswirkte.

Die mittelalterliche Dorforganisation zerfällt und die Grundhaltung der Bauern ändert sich. Die 20000 Soldaten sind also nur die Spitze eines total militarisierten Volkes. Hinter ihnen stehen ungefähr 100000 Leute die mit modernsten Waffen der Zeit ausgerüstet sind. Die

Waffen wurden in Süd – deutschen Städten hergestellt und galten als Spitzenmodelle der Zeit. Die Soldaten ausser Dienst haben ihre Rinder hierher getrieben und bekamen dafür Metallware und Waffen. Am Anfang des Jahrhunderts kamen Soldatenbauern Bereiche zustande.

Um Mitte des 16. Jahrhunderts standen die südlich liegenden Festungen schon seit 150 Jahren im Krieg mit den Türken. Nach der verlorenen Schlacht bei Mohács (Ungarisch Mohacser Unheil genannt) in 1526 war, der persönliche Bestand der durch die Habsburger aufgestellten Grenzbürger Linie, mit dem Bestand der alten, um 3-400 km südlicher liegenden Linie kontinuierlich. Die Miliz der zusammengebrochenen Schutzlinie zog sich nach Süden und vermittelte dabei den schon vorhandenen, ausgeprobten Lebensstil, Brauchweise und Ideologie der Soldaten.

Die Soldaten hielten Ungarn für die Schutzbastion des Christentums und nun zog sich schon in ihrer Mitte die blutige Grenze. Diesen Heldenkultus kann man aus einem von humanistischen Herkunft stammenden renaissance Brauch ableiten – und vielleicht wurzelt sie sogar von einem viel älteren Soldatenmoral, welches das Eigen von den Grenzsoldaten ist. Nach der Arbeit von Paul Wittek nannten sie diesen Lebensstil der jahrelang dauernden Kriegslebens: „Grenzkriegertum. Er fand dies bei den typischen Elementen der Kämpfe des türkischen Krieges der byzantiner und der seldschuken. Für dieses Grenzgebiet ist eine ökologische Absonderung charakteristisch. Die Haupt Einkommensquelle der Soldaten ist der Krieg, die Beute und das Handeln mit Gefangenen. Auch die ethnische Vielfaltigkeit ist typisch, oft kommt es vor dass zwei Leute derselben ethnischen Abstammung sich an der Grenze gegenüberstehen, doch sie pflegen auch Kontakt miteinander. Aus einem gewissen Standpunkt aus stehen ihre Interessen immer entgegen der sie führenden, zentralisierten Macht. Sie besitzen eigene, eigenständige weltliche, theologische, literarische, rechtliche, Eigenheiten was die Auswirkung der, auf einer primitiven Stand stehender, ritterlichen Kultur ist. Diese Zone konservierte immer die heidnischen Bräuche, doch sie war auch ein Wärmenest für ketzerische Sekten. Wittek wendete diese Theorie bei der mohamedanisch-

christlichen Zone der Zusammenstöße, bei der Iberischen Halbinsel, bei Süd Afrika, den Balkan und sogar den Fronten von mittel-ost Asien an.

Mit etwas Vorbehalt können wir diese Theorie auch auf die Soldaten der Grenzfestungslinien des 15. bis 18. Jh-s anwenden.

In 1552 kam endlich die lang ersehnte westliche Befreiungsarmee an, doch sie brachte Enttäuschung. Sie bestürmten die schwächste türkische Burg, Korotna und schlachteten die türkische Kriegsgefangenen ab. Zwischen den ungarischen und den deutschen Soldaten kam es zu einem Waffenaustausch da die vorherigen die Türken zu beschützen versuchten. Der Konflikt hatte auch wirtschaftliche Gründe. Das Geld, was sie für einen armen türkischen Soldaten bekamen betrug die Höhe von vier Jahren Wehrgeld. Doch auch die, über die Grenzen reichende Soldatenmoral verurteilte unnütze Grausamkeit. Der Deutsche war Ausensteher. Die türkische Invasion konnte er nicht anschaffen doch sie zertrümmerte das auf zweiseitigkeit beruhende Brauchsrecht und startete eine Grausamkeitswelle von beiden Seiten. Das konnte mit sich ziehen daß die Einwohner verjagt wurden und damit die Existenz der Grenzzone gefährdet wurde, da sowohl die Türken, wie auch die Ungarn ihre Lebensmittel von ihnen beschafften.

Ein sehr gutes Beispiel für diese Situation ist die Burg Hegyesd in 1561. Der Befehlshaber der Türken Bajazid Wojwode reibt viel Pfeffer unter die Nase der Kapitäne der umliegenden Burgen doch eines Tages lädt er den Herren des Nachbarbundes Gyulaffy László und sein Heer zu sich ein. Sie trinken mehrere Tage lang zusammen mit den Mohamedanern, die für diese Zeit den Koran vergessen. Nicht lange danach schlagen sie die Truppe bei Veszprém, wahrscheinlich aufgrund seiner Spionage. Nach ein paar Monaten veranstalteten Gyulaffy und Bajazid ein Duell. Dabei stößt Gyulaffy dem Wojwoden so enorm um, daß man danach das Speerholz mit einer Axt aus den Rücken seines Freund – Gegners herausheben musste.

Den „Grenzkriegertum“ mußte der Bauer selbst, ebenso akzeptieren. Er hat sich entweder daran gewöhnt oder mußte gehen. Der Leibeigene war Teil dieser Lebensform der Soldaten. Auch er hatte Nutzen vom kriegslieferungs Handel. Jeder hielt eine Waffe. Von ihnen wurde die Infanterie aufgefüllt, doch auch aus ihren Reihen kamen die

freien Haiducken hervor, genauso wie auf türkischen Seite aus den Reihen der halbbregulären serbischen Bauern.

Die Gesellschaft Ungarns erkannte schrittweise, daß die türkische Expansion nicht ein einfaches außenpolitisches Problem ist, sondern viel mehr als das. Sie droht mit dem Verlust des inneren Gleichgewichts und des christlichen Merkmal des Landes.

Diese Einsicht weckte bei den meisten in der Gesellschaft die Idee des Widerstandes und alle Schichten formulierten die Ideologie ihres eigenen Widerstandes.

Diese Ideologien waren trotz der großen gesellschaftlichen Unterschiede zwischen Herren und Bauern erstaunlich ähnlich.

Die ungarische Gesellschaft ist deshalb nicht in zwei Teile gerissen worden, weil die Islamisation niemals erfolgte, und zwar weil in den 60-er Jahren des 16. Jh-s die Reformation einbrach und neue Krisenbehandlungen – Alternative biete.

Die westlichen Christen des Landes werden zu Mitte des 16. Jh-s fast zu 90 Prozent zu Protestanten. Der Grund dafür liegt in der apokalyptischen Erklärung, welche die Protestanten ausgearbeitet haben. Obwohl zwei Generationen später die Mehrheit wieder die Christen bilden baut sich all das tief in das ungarische Nationalbewußtsein ein.

Eine Generation an der Grenzlinie, sei es Herr oder Bauer reicht um in die schon geschilderte Lebensweise zugrunde zu gehen.

Die politischen Lösungsalternativen löst ab den 1550-er Jahre der apokalyptische Schock ab.

Den im Land wütenden Krieg sehen sie als die Annäherung der letzten Erkenntnis und die zwei Großmächte als Monster der letzten Erkenntnis.

Melachton nennt ab 1556 den Türken an seinen geschichts-philosophischen Vorlesungen, das Ungeheuer der letzten Erkenntnis, den körperhaften Antichristus. Es ist interessant, wie sehr die Daten zusammenfallen, den zur gleichen Zeit verließ das Volk der Glaube an einem Europäischen Heer, welches die Türken aus dem Land treiben könnte. Andererseits kann man zur gleichen Zeit auf eine beginnende bosnische Islamisation der niedrigeren Volksschichten folgern. Der Jünger Melachtons und der Gründer der ungarischen kalvinistischen

Kirche, Melius Peter verkündigt die Lahren seines Meisters furchtlos auf türkischem Boden.

Die Wittenbergische Geschichtsanschauung, nachdem wischen dem jüdischen und dem ungarischen Volk Parallele gezogen wird, setzt sie Möglichkeit der Loslösung von den Türken auf Eskathologische Ebene.

Nach dem Altetestament werden die Juden mit den Ungarn ersetzt. Wen sie sich von ihren Sünden lösen kann der übrig gebliebene kleine Rest von ihnen beim letzten Erkenntnis die ewige Seeligkeit erreichen.

Unser, im 19-en Jahrhundert entstandener ungarischer Nationalhymnus betont den selben Topos. Nur eine repräsentativbare Haltung war anzunehmen von dem Topos, welche die Konfessionen kündigten.: Das frohnede Volk soll Passivität annehmen und wegen ihren begangenen Sünden die Buße zu tragen, da das Ende der Welt sowieso schon nahe ist und das Leid, den sie ertragen müssen auch darauf deutet, daß sie Auserwählte sind.

Und dem es seine Pflicht ist, den Soldaten, die müssen kämpfen. Dies spiegelt auch der Brief vom Zrínyi Miklós, dem kroatischen banus aus 1566, den er vor seinem Tod zur Belagerung Szigetvárs schrieb: „Wir werden nicht für unsere eigenen Sünden sondern für das ganze Land sterben.“

Dies hätte die erste Erscheinungsform eines späteren messianistischen Brauches sein können. Doch es bildete sich doch keine, ähnlich dem Polnischen oder Russischen Idee eines, für die ganze Welt leidenden oder pilgernden Volkes.

Die Erscheinung ist nicht alleinstehend. Ein großer Teil der Historiker setzt die ausprägung des modernen Nationalbewußtseins auf das 16-e Jahrhundert. Sie nehmen an, daßdie Nationen dieser frühen Generationen solche Eigenartigkeit bewahrten, welche sie von den, um die frühe Aufklärung, auf sprachlich – kultureller Basis bewußt werdende Nationen unterscheiden.

In der frühen Zeit stand der Otestamentum als Modell und Beispiel für die Interpretation der eigenen Geschichte der Gesellschaften. Das Unheil und die als ganze Nation erlebten Leiden haben das Land viel

mehr zusammengeschmiedeten, sie gaben eine stärkere Kohesion als die zusammen erlebten Siege. Die unheimlichen Leiden der ungarischen Bevölkerung unter der türkischen Belagerung mußte der Gesellschaft einen außerordentlich starken Impuls zum Erleben des nationalen Zusammenhaltes.

Solche sind zum Beispiel, die in Protestantischen Kreisen Weiterlebende Glauben an den ungarischen Heiligen, oder das Bewußtsein, daß Ungarn die Schutzbastei des Christentums ist. All das halten auch die Kroaten und die Polen von sich zur dieser Zeit, doch das ist jetzt nicht wichtig. Luther verbietet, gerade in Bezug auf die Ungarn, daß sie sich als Gottes Beschützer ansehen. Doch obwohl in den 60-ern des Jahrhunderts die Soldaten an den Grenzfestungen schon massenhaft Protestanten sind hält sich dieser Glaube beharrlich trotz Luthers. Sie halten das Bild eines einheitlichen christlichen Bildes aufrecht, welches sie beschützen doch woher sie auch Hilfe erwarten. Die Idee der Schutzbastei bedeutete hier eher ein solches Missionsbewußtsein, mobilisierende Kraft, welche die traditionelle kulturelle und religiöse Gegensätze betonte. Dies war ein unüberwindbarer Abgrund, welcher die fanatische Basis des immerwährenden Krieges war, der zum Frieden und zu einem Ausgleich nicht neigte und auf die europäische Milizrechte und Kregsführungsnormen keinen Wert legte.

In meiner Vorlesung versuchte ich ein Bild der Gesellschaft des jemaligen geschichtlichen Ungarns zu zeichnen, und die spätere Entwicklung ihrer Nationalidentität, die stark zu der Situation in der frühneuzeitlichen türkischen Belagerung und der dagegen geformten Konfessionellen Identität zu binden ist.

„The stronghold of Christianity” or „a country between hammer and anvil”

A change of national identity in the 16th century among the soldiers of the Turkish frontier in Southwestern Hungary

“The Turkish could never start a thing against which we shall not march. The noblemen cannot see, the Turkish peril hunts them away from their sweet motherland to their dishonourable misery. The citizens, escaping from their Christian landlords, to be kept in misery and under duty, with their nature they can stand it and remain in their homes, softening to the pagans if they were Turkish themselves. They will forget.

So it shall happen with the Bohemian, the German, both with lords and princes and bishops and archbishops. Only citizens of villages and cities shall remain in their homes, but they will start crying and moaning when no one shall have mercy on them, and then they will cry and moan about the present pleasure of hunting and amusement, then they shall remember with tears the miserable Hungarian nation. If they had kept their country as a stronghold to themselves, they would not have ended up in misery.”¹

The lines above are taken from a letter written in 1558. The idea of ‘Hungary as the stronghold of Christianity’ was used in the 15th-18th century, but was a common part of the national identity in posterior periods as well. The author of the letter, Ákos Csányi, the military bailiff of Tamás Nádasdy² palatine, left us more or less 500 letters,

¹ The quoted extracts can be found in the Nádasdy missilis with the title ‘Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz’ (Országos Levéltár E 185.6882,6883./ microfilm scroll number). I will soon publish the texts of the correspondence.

² The palatine is the king’s governor and the commanding officer of the army, and the principal representative of the order in opposition to the king. After 1526 when King Louis II was killed at Mohács in the battle against the Turks, the Habsburgs succeeded on the Hungarian throne. Under their rule the role of the palatine grew more important as the emperor stayed either in Prague or Vienna. Nádasdy Tamás was the palatine between 1554-1562. Being the biggest landlord in the region where the Turkish threat is the biggest, it was his primary interest to create a defense-line against the Turks. The reorganization of such line can be indebted to his name. The

whose time span is 12 years. The main scenery of Csányi's life took place after the years of Mohács Disaster. Being the bailiff of Kanizsa, in the forties and sixties he played a main role in building the border fortresses on the line Somogy – Zala – Balaton, with Nádasdy's southern manor as the centre. As bailiff, he managed the war economy, controlled the troops of less wealthy noblemen (*familiáris*). He was the palatine's expert in southern warfare cases and acted as ad-hoc deputy. The data of the military intelligence arrived to him. At the turn of the fifties and sixties he reported to his lord about southern part of the country twice a week.

To prove the primary source value of his information, it is enough to see that Csányi's data and stories referring to the period and region coincide literatim with correspondence and reports of a higher official in Vienna – which was found by Sándor Takáts (who knew only one year of the 12-year correspondence). It seems probable that the palatine's officialdom transferred and forwarded the information from the letters.

Csányi mentions the names of about 400 soldiers. He knew them personally and dispatched their often too intricate and obscure cases. Csányi's family came from the lesser nobility and it was his military career that raised him.

He was not taught anything of Humanism, and he did not know Latin, either. Beside Hungarian, he spoke Croatian, as it was the intermediary language in the Southern Region. This can be interesting, if we consider that although the humanist idea of 'Hungary as the stronghold of Christianity' abundantly occurs in the political literature of the 15th and 16th centuries, both in Hungary and abroad, it cannot be found in Hungarian language in the post-Mohács period.

900-km long line, sometimes 100-km deep, stretching from the Adriatic to the Subdanubium was one of Europe's most significant fortress-systems against the Muslim. Within the Hungarian part of the line there were 43 fortresses in 1556 but at the turn of the century there were 80. To the fortresses there were smaller fortresses and watch-houses attached. The troops of the line consisted of 15-20 thousand in the last decades of the century, from which 7000 served in the southern Slav region, the rest in the Hungarian region. Out of this number 25% were German.

The only exception of that is the poem “His Farewell to the Motherland”, written by the soldier-poet and nobleman Bálint Balassi, who deliberately wrote in Hungarian at the end of the 16th century. It can be explained by the fact that the Hungarian literature, Protestant up to 90 percent, was rather inspired by the church and served the spreading Reformation.

In his writings Luther emphasizes that one shall first morally be purified and only then can any military action be started against the Turks, because God helps the Turks in order to punish the Christians. To distract God’s help from the Turks, penance must be done first. He argues that is not by chance that only Christians can be defeated by them, but Persians and Tatars can stand the fight.

‘At last I ask all the Christians’, – wrote Luther, – ‘to help to pray to God for these miserable and rabid lords, with whom God punished us in his anger, that we shall not march against the Turks or fight with them, as the Turkish are ten times wiser and more graceful than our lords. How their troops could succeed against them! You can see, how this mortal grub, the emperor, who is not sure about his own life, prouds himself on being the real defender of Christian faith. The Scripture says that the faith is a rock, stronger than devil, death and all the forces and it is a divine force. And this force shall be protected with the child of the death, who can be taken to bed with a pox or tinea? God help us, what a senseless world! The same does the king of England, he is the defender of Christian Church and Faith, Even the Hungarians proud themselves on being God’s defender and sing in their litany: ‘listen to us, your defenders’.’³

The above described unmatched situation – the theme is continuously present in the Humanist promotional Latin literature in the 16th century, but it cannot be found in the Hungarian literature, nor in the sermons – suggests that the texts written by and for the Protestant majority of the Hungarian society toed the mark of the Lutheran prohibitions.

³ *Sólyom, Jenő*: Luther és Magyarország. BP. 1933. With reference to the view of Wittenberg’s reformators about the Turks, see: *Gölner, Carl*: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in XVI. Jh. (3 Bd.) Bucuresti-Baden-BadenTurcica, 1978.

Bálint Balassi was a nobleman educated on Humanist studies, who knew well the literature whose promotional aim was to convince the neighboring countries and mainly the German Imperial Diet.

Oh, my sweet homeland, Hungary
Wear thou the shield of Christianity
Sharp sword coated in pagan's blood
Thou art wearing
My valiant School, farewell Thee!

The very much stressed intonation of the initial verse states the most decisive attribute of Hungary and Balassi tackles exactly what had been circulating in 150 years of Humanist literature and political attitude. 'On the other, the decisive experience of Balassi's life happens in the spectrum of the propugnaculum idea. His everyday life means everyday trials and the consequences of the well suffered facts and learning can be smoothly incorporated into a larger concept.

Living and experiencing a heroic life, the author's both real and poetic realm is Hungary, the stronghold of Christianity.

"For the fame and fine respect they leave all behind.
Pattern of humanity, shape of Valor they all provide
Like falcons over the meadow, going, fighting and running
With the wind.

We cannot state that it is identical with the ethical ideas of Propugnaculum Christianitatis, but does form an important part in the traditional frame of the 'stronghold' idea as a topic, and genetically they are more closely related than it has ever been thought."⁴ I can only agree with the above quoted lines by Mihály Imre, adding that the lifestyle that is adjacent to the theme and is shared by both Balassi and Csányi, and is about to sprout in the clash of two cultures and religions,

⁴ I would like to thank Mihály Imre for making the text of his future book available for me.

had appeared on the borderlines of Hungary 20 years before Balassi's time.

The theme can be found in Hungarian language in the writings of the less educated Csányi a generation sooner than in Balassi's. It seems more interesting, since we know that it was Csányi who brought a Lutheran preacher to Kanizsa in 1556 and some years later ousted the Catholic priest, promising eternal life to Nádasdy in case he agreed. In each letter he refers to 'Christ's merits when he prays to God', and emphasizes that only moral renaissance can lead to the defeat of the Turks. Since his priests were Protestant, they could not convey the Humanist theme to him. He could have been touched by it in the palatine's milieu, but no temporary Hungarian letter by any noblemen has been discovered yet to prove this statement. Nor does Sándor Takács, expert of miscellaneous of the Vienna Archives in the past century, mention any data of this kind. The letters until 1541 which were found have been published, and the in-family correspondence of Tamás Nádasdy was published.⁵ Elemér Mályusz published more than 200 letters of the Nádasdy Archives⁶. Approximately 120 letters out the 400, 16th-century letters that were published by Ágoston Szalay were addressed to Csányi.⁷

It is conceivable that archives still hide some letters with reference to Hungary as the stronghold of Christianity from the first half of the 16th century, but these must be investigated in the social stratum of border guards. Csányi was not aware of the Latin theme, but was well aware of the mental state of the border guards. He took part in the life of the frontier fortresses and knew their ways; the Hungarian and the Croatian soldiers on the Southern borders had been ceaselessly fighting against the Turkish troops for over 200 years.

The staff of the frontier fortress-line in South Transdanubium, which had been set up by Nádasdy, was in continuity with the military staff on the Nándorfehérvár-Pétervárad line that collapsed between

⁵ *Károlyi Árpád – Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* Bp. 1882.

⁶ *Mályusz, Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy Levéltárának magyar levelei.* Levéltári Közlemények (No. 8): 1927

⁷ *Szalay, Ágoston: Négy száz magyar levél a XVI. századból.* Pest: 1861

1521 and 1526. The migration can be seen not only among the subaltern officers, but many commoners and chief people came from there. The example of Bálint Magyar, the palatine commanding officer shows it clearly: as Csányi says, Magyar had been serving under Pál Tomori, the supreme commander of the Mohács Battle and we also know about a soldier who sent a letter to the Turks summoning them to a duel in the late 1550s from Vasvár. In the letter he also tells that he was fighting next to Balázs Oláh when Nándorfehérvár surrender.

The story of Voivode Kázon is the same; he served with Bálint Magyar in the Fonyód fortress as patrol-boat officer, and we are also informed that he had been fighting against the Turks together with Radics Bosic. From the collapsed defense line the soldiers moved to the North, bringing along their well tried and tested military lifestyle, customs and ideology.

In this society, a foot soldier was interested in his pay, a trooper was dedicated to his horse and captives, but it does not mean that ideologically they were neutral. It is not by chance that they joined the Reformation en masse. Csányi describes a Slovak carnival, which could be very similar to the contemporary “*busójárás*”, a carnival-like tradition originated in Mohács. “While napping, they were twanging the lute in the fortress”, he writes.

A boy-singer escaped from Csányi’s enemy, Mihály Takaró, the captain of Tihany, and Csányi gave him a shelter. The boy’s father, Tamás Megyeri was also known, so he seemed to have the same singer service. These singers used to sing about the recent and past fights against the Turks.

Csányi’s correspondence tells a lot about the successful Turkish fight, about Matthias Corvinus, and Kinizsi, Báthori, the leaders of the greatest battle of Matthias’ time in Kenyérmező. John Hunyadi is also mentioned, and so is Mátyás Újfalusi, and the hussar captain Tomoru, who could not stand the mass.

He tells about the castles ‘where soldiers of Matthias made gloves and frocks to be protected against the servants of the white-hair master’.

‘But Matthias died’, he writes, ‘and so did the Justice with him.’

‘Alas, poor us, the Christians, with the endangered Transylvania. Lord shall make the ground lighter over the body of John Hunyadi and shall grant him eternal peace. With the Transylvanians he had defeated the Turks not once, but at the sacrifice of much blood and force. His corpse shall remind any Christian to the words of Joseph, and so that must follow the route of Israeli people.’

At this point I must remark that Joseph’s coffin was taken by the fleeing Jews from Egypt. I do not know what cult had been formed around Hunyadi’s coffin, and the whole case seems much complicated if we consider that in the 17th century the Tatars, ravaging Gyulafehérvár, mutilated the coffin. The events are those of heroes triumphant over the Turks and not of simple mercenaries.

‘Many poor were killed, heads cut and taken away, bodies of children and wives, whose fathers and sons were killed among great pains in lethal wounds. Rarely are they altered, even so, to beg two or three forint for the suffered death and misery, but even that is not given to them.’

Csányi prays for the soldiers of Szenyér, when setting off to Monoszló to fight the Turks in 1561: ‘Thy sacred name encourages their heart, strengthen their arms and legs, and threat the pagans away.’ Let us listen to Balassi in his second hymn to the Blessed Trinity:

‘Thou art my only copy, my sharp sword and the speed of my horse,

Thou art the master of my mind, strength of my arms and courage of my heart,

Trusting thy holy name, merrily I go against those opprobriating you.’

The heroic cult can be deducted from a renaissance tradition, originated in Humanism, just like the idea of ‘Hungary as the stronghold of Christianity’, but – maybe at much deeper level – rooted in the age-long military morals, which is characteristic of the border guards. On the basis of Paul Wittek’s work, this lifestyle, this type of continuous clash- or buffer field, is named *Grenzkriegertum*. Wittek

found the same among the characteristics of the Byzantine – Seljuk fighters.⁸

The world of the frontiers is very much characterized by ecological independence. The main incomes of soldiers come from the war, the loot and keeping prisoners. Multi-ethnicity characterizes this world: people of the same nation face each other on the two sides of the border, whereas they do maintain relations in other ways.

In a certain way, they are always opposed to the central power which want to control them; they share separate theological, literature and ideological and legal attributes, from which a rather primitive, heroic and chivalry culture emerged. This region always preserves the pagan traditions, but becomes the seedbed of heretic sects. Wittek uses the above mentioned term as typology for the Muslim – Christian buffer-field, for the Iberia Peninsula, North Africa, and the Balkans, but he also identified the phenomenon in Middle East.

Naturally, only with some restrictions, but the theory can be applied to the Hungarian border guards. The military society must be separately handled from the rest of the society which had not been touched or met with the war, but those, living and remaining there in spite of the fights, partly or fully abandoned their original lifestyle and became assimilated to the military lifestyle.

I can prove it with some extracts from the correspondence. When Babócsa was defeated in 1550, Tojgun pasha granted free withdrawal to the defeated but on the condition that the Haiduks (special liveried attendants) who had served the Turks, should be handed out. Instead of doing so, the castle dwellers hid them among bacon on wagons, thus risking their own lives.⁹

In their society the mobilized peasants and the hired Haiduks belonged to the military community, their words were worthy, oaths were taken.

⁸ I would like to thank Prof. László Vajda for calling my attention to the idea of Wittek. The ideas are described in: *Vajda László: Paul Witteks Konzeption vom Grenzkiregertum. Der Pfahl, München, Bd. 7(1993), 268–270.*

⁹ *Németh, Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903. 125.*

One and a half years after the long-desired liberating army arrived from the West, led by Prince Ferdinand, causing great disappointment. They ravaged the country, besieged the weakest Turkish fortress, killing all the Turks. There sprang a violent, armed conflict between the German soldiers and the Hungarian border guards, who were trying to protect the Turks. The conflict had an economic side; one poor Turkish prisoner was worth four-year mercenary pay. Nevertheless the opposition lied also in morals, as the military morals greatly despised any excessive atrocities. Germans were outsiders. They could not finish the Turkish invasion, but broke the implicit customary law between the Hungarians and the Turks, and they could have started a mutual wave of atrocities, which, turning the locals adrift, could have put an end to the existence of the frontier region.

The special causality can be better illustrated with Csányi's letters about Hegyesd fortress. The fortress was taken by the Turks in a sudden night-raid. The Turkish captain Voivodine Bajazid played nasty tricks on the captains of the surrounding frontier fortresses, nevertheless he welcomed and invited with hospitality László Gyulaffy, who was a famous fighter, and his army from Csobánc. It was probably due to Bajazid's spying that the troop was defeated at Veszprém not much later and Gyulaffy and Bajazid had a duel at Hegyesd, where Gyulaffy horned his enemy-friend Bajazid; his pike had been cut out with an axe from the Voivodine's back.

The Grenzkriegertum had to be accepted by the peasants, too. Either he took it, or he left. In my understanding the soldier-serf opposition was over-emphasized in the historiography of the 1960s and 1970s. The serfs were part of this military lifestyle; they took advantage of the war transports. Many kept guns at home. In 1556 the palatine's infantry was supplied with them, but many turned into free Haiduk, and the same happened into the semi-regular Serbian peasants on the Turkish side. From the middle of the 16th century the number of the families who were in touch with the military world grew in accordance with the Turkish crescent. One of the reasons was that a family member surely joined the army¹⁰.

¹⁰ *Buzsa* 1978. 282-292.

Therefore the soldiers lived in a strange symbiosis with the local people, but I do not think I should emphasize the evident two way-character of this process. In the first half of the 16th century, the Hungarian-Southern Slav troops of the frontier-fortress line, moving to the North, were supplied with the local peasants and noblemen. By the turn of the century ethnically they had become Hungarian. The soldiers conveyed their lifestyle and this was the only acceptable and conceivable possibility. They brought their guns, habits and songs with themselves. They tried to establish new ecclesiastical frame in the new environment, which lengthened the life of idea of 'stronghold' from the 15th century.¹¹

In the 16th century the palatine troop, with Kanizsa-Egervár as centre, became the military training base for the troops between Transdanubium and Transylvania. I did not check if any name from the 1560s might appear in connection with Balassi in Eger, but I do not think it necessary as the function is so evident.

Ms. Magda Horváth also noted that 'the idea of Hungary as the stronghold of Christianity, Europe's bastion' is greatly devaluated, Hungary seemed to be the stronghold only of Germany¹². In the latter case it is not the power, nor the pride that is emphasized, but the interdependence of the two states, arguing the neighboring countries' moral obligation and their interest is to help Hungary occupied by the Turks. The soldiers of Kanizsa experienced at last that the liberating army would never arrive from the West, and this became clear to them after the winter campaign of 1556-1557. The anti-German feelings strengthened. Although the majority of border guards had become Protestant by the 1560s, Csányi's usage of the idea in his correspondence proves that in spite of Luther's views this aspect did not change. The reason for that can only be guessed. Thus the soldiers maintained the image of a homogeneous Christianity which they protected but from which they were expecting help as well. Csányi trusted less and less in the arrival and victory of help from the West; he was afraid of an overwhelming Turkish assault, or a long co-habitation with them for the better, or as he writes, 'being already dabbled among them'.

¹¹ *Terbe* i.m. 1922., *Győri* i.m. 1933.

¹² *Horváth* i.m. 1937.

In this case the 'stronghold-consciousness' meant a sense of vocation, mobilizing force, which emphasized the traditional and irreconcilable religious and cultural opposition. This abyss was the basis of the endless and permanently incandescent war, unwilling to any peace or agreement, ignorant of any European military norms and military law.

This had a growing importance with the Turks who got 'dibbled' among them and learnt the Hungarian language. The local, long-standing with excellent local knowledge were opposed to the Hungarians. Moreover, families were always more welcome to settle in fortresses than individuals, after a time a Turk or a Hungarian could be differentiated only by the cap: a furred one or a turban. The Turks saw the Protestant Church independent from Rome as the pair of the Southern Slav Autocephaly Pravoslav Church.

The relentless theme of 'Hungary as the stronghold of Christianity' was understood as an oath, sense of vocation against the Turks in case of any minor Turkish offense or influence, but, even in Csányi's letter, it could imply a strong anti-German feelings. 'The vicious sister, Germany', with its careless, hunt-fan emperor, its Christians violating the agreement are all topics quite frequently present in his correspondence. As he puts it, they had sought shelter at the vultures from the lion's throat, but from the vulture's bites they were protected by the lion.¹³

In another letter Csányi writes that 'What a disgraceful man or nation would be who would not take any land, country or empire but let ourselves be known and then induce them to our danger. I know the disappointment in your sad heart from those things you count as perils to the whole Christianity and I know you are revolving between the hammer and the anvil, being beaten from all directions.'

The image is a prefiguration of the idea 'between two pagans' which I happen to detect here for the first time. Pázmány meant the same with his finger stuck between the door and the sill; Bornemissza referred to it as the balding country between the two bold emperors.

¹³ The image is explicit: the roaring lion is the Turks, the vultures symbolize the German Empire.

On the basis of Wittenberg's historiography, in the second half of the century the parallelism of the Hungarian and Jewish nations became prevalent, which shifts the possibility of getting rid of the Turks towards a moral, eschatological aspect. It also provides a kind of crisis-management to the people of a country that had fallen apart¹⁴

In 1561 Csányi writes: Among other, one of the threats that I mentioned to you earlier some years ago, that the submission softened the nation and the peasants hate their lord. One of the reasons is that there is nobody to put Christian belief into their sacks. I am afraid they will not oust the Turks, but attack the lords. When we were returning from Hegyesd many cried that they did not dare to take us fearing the same would happen as to György Székely. Germans, Bohemians hate us, what if our people will pursue us together with the Turks.'

Just a generation before the date of this letter had happened the great change to Muslim in Bosnia, whose waves had reached the country. An ideology, which, like in the case of the Jewish, promoted that suffering proved the nation chosen by God, was more efficient inside that to proud themselves on the protection of the indifferent Europe. The idea of a country stuck between the hammer and the anvil and the Hungarian-Jewish parallel infiltrated into the symbolism of national self-esteem of the generations to come. It strengthened the idea of being a small nation as opposed to the image of the nation as the stronghold of Christianity against the whole pagan flood.

At the same time it signalled a new process: that of inner seclusion.

¹⁴ Őze i.m. 1991.

Cikkek megjelenési helye:

Virrasztó Darvak

A művelődés közege és szektorai a 16. századi magyar határvidék népességénél. Elhangzott a Károlyi Gáspár Református Egyetem által rendezett Reformáció kezdetei Magyarországon című történeti konferencián. 2008. november 9-én

Az apokaliptikus gondolkodás és Magyarország

Az apokaliptikus gondolkodás az újkorban és Magyarország. Elhangzott az ELTE Összehasonlító Irodalom Tudományi Intézete által rendezett Nemzeti művelődés és egységesülő világ című konferenciáján 2007. decemberében.

Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyarországon a reformáció idején

Az apokaliptika mint a politikai propaganda eszköze a 16. századi Magyarországon. In: Hatalom, legitimáció, ideológia. Történeti tanulmányok. szerk. Gedő Éva, Horváth Emőke Bp. 130-143. Bp. 2007.

A vörösbor elterjedése és a határterület életformaváltása a 16. század közepi déli Nádasdy-uradalmakban

Elhangzott a Hagyomány és korszerűség a XVI. században. Elhangzott az 1995. októberében rendezett noszvaji végvári konferencián A hadigazdálkodás szerepe a vörösbor elterjedésében a 16. századi Dél-Dunántúlon. In: Hagyomány és korszerűség a 16. században. Szerk: Petercsák Tivadar. Studia Agriensis 17. 140-151.

A Tisza-Marosszög városainak betelepülése a török kiűzése után

Elhangzott németül a Religion als Integrationsfaktor für die Migration im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert című konferencián Ulmban 2007. május. 10-12-én.

***A Kárpát medence, mint befogadó társadalmi közeg:
etnikumok, felekezetek a 16-18. századi Magyarországon.***

Elhangzott A Jereváni Örmény tudományos akadémián. 2008 júliusában.

Konfession und Identität zur Frühneuzeit in Ungarn

Elhangzott a Galway egyetemen 2003 februárjában-ban

„The stronghold of Christianity” or „a country between hammer and anvil”

A change of national identity in the 16th century among the soldiers of the Turkish frontier in Southwestern Hungary

Megjelenés alatt a Hadtörténeti Intézet és törökországi partnere közös kötetében.

Szakirodalom

- 500 magyar levél. Csányi Ákos Leveli Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. Közreadja Óze Sándor. Bp. 1995.
- Ács Pál: „Az idő ósága” Bp. 2001.
- Andermann, Ulrich: Geschichtsdeutung und Prophetie. Kriesenerfahrung und -bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit. In: Europa und die Türken in der Renaissance. (Hrsg) Guthmüller, Bodo und Külmann, Wilhelm Tübingen 2000. 9-29.
- Anderson, Benedict: Die Erfindung der Nation. Geoffrey Hosking – George Schöpflin: Myths and Nationhood. London, 1997.
- Andrásfahy Bertalan: A vörösbőr Magyarországon. Szőlőművelésünk Balkáni kapcsolatai. Néprajzi Értesítő 1957. 49-70
- Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999. Norbert Frei: Vergangenheitspolitik 1996.
- Assmann, Jan: A kulturális emlékezet, Írás emlékezés és politikai identitás a politikai magaskultúrákban. (Das kulturelle Gedächtnis Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen; München 1992.
- Aymard, M.: Táplálkozástörténet és gazdaságtörténet. Világtörténet 1977. 27. 64-77
- Babinger, Franz: Hans Derschwams Leben und Wirken (1494-1568), In: Hans Derschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Keinsasien (1553-55) Hrsg: Babinger, Franz, München–Leipzig, 1923, XIV-XXVI (Studien zur Fugger-Geschichte, 7.) magyar kiadása: Derschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos, Bp. 1984.
- Bahlke, Joachim – Strohmaier, Arno: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.
- Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998.

- Bálint Sándor*: A napba öltözött asszony. In: *Sacra Hungaria*. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. Kassa, 1943.
- Bálint Sándor*: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp. 1975.
- Barnes, Robin B.*: Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600. In: szerk. Manfred Jakubowski-Tiessen-Hartmut Lehmann Johannes Scilling-Reinhart Staats: Jahrhundertwenden. Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 153. Göttingen, 1999. 129–147.
- Barnes, Robin B.*: Prophecies and Gnosis. 1987.
- Belényessy Márta*: Szőlő- és gyümölcs termesztésünk a 14. században. Néprajzi Értesítő 1955. 11-30.
- Benda, Kálmán*: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései.
- Bendl Vera*: Prófécia és apokaliptika különbsége Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Dokumentum-füzetek 17. Bp. 2001.
- Bennassar B. – Goy J.*: 14.-16. századi élelmiszerfogyasztás történetéhez. 1977. 27. 33-64
- Bitskey, István*: Szántó, István (Arator) S. J.: Confutation Alcorani (1611), edited by István Dávid Lázár (Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez 27., Szeged, 1990.)
- Blöchl, Herbert*: Luther Stellung zum Heidentum im Spannungsfeld von Tradition, Humanismus und Reformation. Europäische Hochschulschriften Reihe XXIII Theologie Bd/vol. 53. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien 1995.
- Bobzin, Hartmut*: Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien der Zeitgeschichte, der Arabistik und Islamkunde in Europa. Beirut 1995.
- Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig Bp. 1897.
- Bosbasch, Franz*: Die Propaganda Karls V in der Kritik des Erasmus. In: *Respublica Litterarum* II 1988. 32-58.
- Bosbasch, Franz*: Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit. Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Band 32. Göttingen 1988.
- Bosbasch Franz*: Monarchia universalis. Ein politischer leitbegriff der

- frühen Neuzeit, Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 321, Göttingen.
- Botta István:* Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Szerk. Fabinyi Tibor. Tanulmányok a Lutheri reformáció történetéből. Bp. 1984. 51–65.
- Bp. 1991
- Brandt, Karl:* Kaiser V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches, München 1941.
- Brecht, Martin:* Luther und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. (Hrsg) Guthmüller, Bodo und Külmann, Wilhelm Tübingen 2000. 9-29.
- Buchanan, Hans:* „Luther and the Turks 1519 – 1529,” Archiv für Reformations-geschichte. 47(1956), 145–160.
- Budovec, z Budova Václav:* Antialkorán. Praha, 1989.
- Buzs János:* Mezőgazdaság és parasztság a török korban: In.: Sárvár monográfiája. szerk. Horváth Ferenc, Szombathely 1978. 243-304
- Csepregi György:* Adatok Fazekasvársánd történetéhez. Arad 1892.
- Debrecen, 1963
- Delgado, Mariano:* Der Traum von der Universalmonarchie- Zur Danielrezeption in den iberischen Kulturen. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 12-37.
- Delumeau, Jean:* Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14–18. Jahrhunderts, Bd, 2, Reinbekb. Hamburg, 1985. 313.
- Eckhardt Sándor:* Az antikrisztus legendája. Katholikus Szemle 50 (1936)
- Égető Melinda:* Középkori szölművelésünk kérdéséhez. Ethnographia 1980 53-78.
- Eckhart Ferenc:* A magyar Szentkorona eszme. Bp. 1940.
- Fikret Adanir:* Heiduckentum und Osmanische Herrschaft.
- Socialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Rauberwesen in Südost-Europa. Südost-Forschungen 1982 43-116.
- Fischer-Galati:* „Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520–1529” Church History, 23(1954) 46–67.

- Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben. Történelmi Szemle 39:1(1997). 21–49. Ugyanez: A szultán és az aranyalma című gyűjteményes kötetben. Bp. 2001. 179–211.
- Galavics Géza*: Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 11.
- Gölner, Carl*: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in 16. Jh. (3 Bd.) Bucuresti-Baden-BadenTurcica, 1978.
- Grynaeus Tamás-Vida Tivadar*: „Szerelmes Orsikám”... A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése 1988
- Györffy István*: A hajdúk eredete. In: Protestáns Szemle pp 133-141: 1927
- Győri, János*: A kereszténység védőbástyája. Bp. 1993
- Hagemann, Ludwig*: Christentum contra Islam: eine Geschichte gescheiterter Beziehungen. Darmstadt 1999.
- Hajdú Mihály*: Orosháza XVIII. századi személynévrendszere. Békés Élet 1969/2 Békéscsaba 1969
- Helmuth, Johannes*: Pius II. und die Türken. In: Europa und die Türken in der Renaissance. (Hrsg) Guthmüller, Bodo und Külmann, Wilhelm Tübingen 2000. 79-139.
- Heltai Gáspár*: Krónika a magyaroknak dolgairól. Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit. Bp. 1995. 783-784.
- Herczeg Mihály*: Szegvár története a török kiűzésétől 1848-ig. In: Szegvár Tanulmányok a település történetéből. Szerk Farkas Gyula. Szeged 2000. 89-145.
- Hobbsbaum, Eric J.* Nations and nationalism since 1780, Programme, myt, realty. Cambridge, 1990.
- Hódmezővásárhely története. Szerk.: Nagy József, Hódmezővásárhely 1984.
- Holub József*: Abortermelés Zalmegyében 1526 előtt. Zalegerszeg 1960
- Hopp Lajos*: Az „antemurale és Conformitas” Humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban. Bp. 1992. Humanizmus és Reformáció szerk.: Jankovich József 19. 16.
- Horváth Magda*: A török a német közvéleményben. Bp. 1937.
- Horváth Mihály*: Fráter György élete: 89. Magyar történet III. 59.

Höfert, Almut: Den Feind beschreiben. „Thürkengefahr” und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450-1600. (Hrsg.) Habermas, Rebeka; Haupt, Gerhard-Heinz; Rexroth, Frank; Wildt, Micheal und Winterling, Alois: Campus Historische Studien Band 35. Frankfurt New York 2003. 51-62.

Imre Mihály: „Magyarország panasza” A Querela Hungariae toposz a XVI–17. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. Szerk. Bitskey István és Görömbei András.)

Imre Mihály: Arbor Haereseon. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX: századi történetéből. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond–Fekete Csaba–Berecki Lajos, Debrecen, 2000. 53–85.

Istvánffy Miklós: A magyarok történetéről. Bp. 1962.

Járolí József: Adatok Orosháza 1744-1760 közötti népesség számának alakulásához. In: Békés Élet 1970/3.

Káldi Nagy Gyula: Harácszedő és ráják. Bp. 198

Káldy Nagy Gyula: A Csanádi szandzsák. Bp. 2002.

Káldy Nagy Gyula: A Gyulai Szandzsák. Bp. 1980.

Karácsonyi János: Békés Vármegye története. I-III. Gyula 1896.

Karácsonyi János: Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1924.

Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 347.

Károli Gáspár: Két könyv. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Szabó András. Bp. 1984.

Károlyi Árpád – Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882.

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (Humanizmus és Reformáció 4)

Kathona Géza: Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmány a 16. századi protestáns apokaliptika köréből. Bp. 1943.

Kathona Géza: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi Református Egyház 16. századi történetéből. Szerk: Bartha Tibor. Bp. 1973. 13–107. Studia et acta Ecclesiastica 3.

- Katus László*: A szegvári római katolikus plébánia története. In: Szegvár Tanulmányok a település történetéből. szerk. Farkas Gyula Szeged 2001. 333-398.
- Kaufmann, Thomas*: 1600- Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum Jahrhundertswenden, Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Jakubowsky Tiessen, Manfred – Lehmann, Hartmut – Schilling, Johann, – Staats, Reinhart. Göttingen, 1999. 73–128.
- Kázmér Miklós*: Régi Magyar családnevek szótára XVI-17. század. Bp. 1993. 234-235.
- Koch, Klaus*: Auserwähltes Volk, Universalgeschichte und Reich der Ewigkeit- Das Geschichtsverständnis des Danielbuches. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 12-37.
- Kohler, Alfred*: Karl V. 1500-1558. Eine Biographie, München 1999. 79–196. Kommunikation in landischen Gesellschaft vom mittelalter bis zu Moderne. Herausgeben von Rösener, Werner. Göttingen, 2000. Veröffentlichungen Des Max-Planck-Institut für Geschichte 156.
- Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a 16. századimagyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932.
- Koszorús Oszkár*: Orosháza története. In: Harruckern emlékülés Orosháza 2001. április 23. Harruckern Gedenksitzung Orosháza, 23. April. 2001.
- Kubinyi András*: Városfejlődés és városhálózat aközépkori Alföldön és az alföld szélén. Dél Alföldi Évszázadok 4. Szeged 2000.
- Lanzinner, Maximillian*: Friedensicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximillian II. (1564–1576) Göttingen 1993.
- Laskai Osvát*: Sermones de Sanctis 1494
- Lazius, F.*: „Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht,” Baltische Monatschrift, 38(1891), 263 – 280.
- Lendvai Fernc*: Közép–Európa koncepciók. Bp. 1997. 31-36.

- Magyarok kelet és nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Bp. 1996. Szerk. Hofer Tamás Bevezetőjében a téma megközelítésre bő ajánló bibliográfiát ad a nemzetközi szakirodalomból.
- Mályusz, Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy Levéltárának magyar levelei. Levéltári Közlemények (No. 8): 1927
- Marosi Ernő*: A XIV-15. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése. In: *Ars Hungarica* 1974. 54.
- McGinn Bernard*: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995.
- McGinn, Bernard*: Die Mystik am Abenland (Gesamtaufnahme mehrbändiges Werk).
- McGinn, Bernard*: Geschichte der christlichen Spiritualität. Würzburg. 1(1993), 3(1997).
- Mélius Péter*: Szent Jánosnak tölt jelenésnek igaz es iras szerint való magyazasa predikatioc szerint a iambor bölcz es tudos emberec irasabol szereztetet Melius peter által. Váradon, 1568. 262. b-264a
- Miegge, Mario*: „Regnum qartum ferrum” und „lapis de monte” – Die kritische Wende in der Danielrezeption im 16. Jahrhundert und ihre Folgen in Theologie und Politik. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Suttgart 2003. 12-37.
- Mirceae, Eliade*: Das Heilige und das Profane. Vom Wesendes Religiösen. Hamburg 1957. A Szent és a profán. Bp. 1987.
- Molnár Antal*: Katolikus misszióka török hódoltságban.
- Művészet* I. Lajos király korában. 1342-1382. Kiállítás. Marosi Ernő-Kovács Éva Székesfehérvár 1982-1983. Katalógus 109-113
- Nagy Gyula*: Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Néprajzi közlemények. VII. 2. Bp. 1963.
- Nagy Katalin B.*: A Székkutas-kápolnadűlői avar temető. Szeged 2003.
- Németh, Béla*: Szigetvár története. Pécs 1903
- Nora, Pierre*: Geschichte im Wissenschaft und Unterricht. 1996.

Ózse Sándor: Kanizsa környéki végvárok viszonya a környék lakosságához, Csányi Ákos jelentései alapján. In.: Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai. Nagykanizsa, 1990. 30-12. 01. Zalai Gyűjtemény?

Ózse Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2. Bp. 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta.)

Ózse Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp. 2006.

Ózse Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon: In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. 112–125.

Ózse Sándor–Dobrovits Mihály: Pázmány és az iszlám megítélése a 16. századi Magyarországon. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001.

Ózse Sándor–Dobrovits: Keleti és nyugati hatalmi ideológiák összeütközése a 16. századi Kárpát-medencében. Elhangzott: V. Károly és Közép-Európa 2000. május 26. Pécs. PT BTK.

Pálosfalvi Tamás: Nikápolytól Mohácsig. 1396-1526. Bp. 2005.

Parker, Geoffry: A hadügyi forradalom.

Pázmány, Péter: Összes művei (ed: Rapaics, Raimund) Budapest, 1894., vol. I. pp. 557-573, iii. pp. 727-753.

Péter Katalin: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. Folia Historica 1993. 13–33.

Péter Katalin: A reformáció és a művelődés a 16. században. 375-604. In: Magyarország története. Szerk: Pach Zsigmond Pál. Kötetszerk: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 3/1. A reformáció és a művelődés a 16. században. 375-604.

Rasson, Peter: Der Letzte Kaiser des Mittelalters., Göttingen 1957.

Reeves, Marjorie: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford, 1969.

Scribner, Robert W.: For the Sake of Simple folk Popular propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981

- Seifert, Arno*: Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus. Köln, Wien 1990.
- Sima Ferenc*: Szentes város története. Bp. 1914.
- Sólyom, Jenő*: Luther és Magyarország. Bp. 1933.
- Sommer, Wolfgang*: Luther Prophet der Deutschen und der Endzeit Zur Aufnahme der Prophezeiungen Luther sin der Theologie des älteren deuchen Luthertums. In: Politik, Theologie und Frömmigkeit im Luthertum der Frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze Göttingen 1999. Forschungen zur Kirchen und Dogmengeschichte. (Hrsg) Ritter, Adolf Martin Band 74. 155-176.
- Spannenberger, Norbert – Óze, Sándor*: „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis”. Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In: Hrsg. Markus Kzoska- Hans-Christian Maner, Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. 19-39.
- Szabó József*: A szegvári nyelvjárás elemzése. 511-532. *Szegvár*: Tanulmányok a település történetéből. Szerk. Farkas Gyula Szeged 2001.
- Szabó, István*: Hajdúk 1514-ben. Századok 1950
- Szakály Ferenc*: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora, a 16. század derekán. Dunatáj II. 2. sz. 12-24
- Szakály Ferenc*: A Mohácsi csata. 1975.
- Szakály Ferenc*: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In: Mohács tanulmányok. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. EtE IV. 451.
- Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995.
- Szakály Ferenc*: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a 16. század derekán. Tanulmányok Somogy megye múltjából. 17-112.
- Szakály Ferenc*: A parasztvármegye. Bp. 19
- Szalay, Ágoston*: Négyszáz magyar levél a 16. századból. Pest:1861
- Szegvár*: Tanulmányok a település történetéből. Szerk. Farkas Gyula Szeged 2001.
- Szenti Tibor*: A tanya hagyományos és átalakuló paraszti élet Hódmezővásárhely-kopáncsi tanyavilágban. Bp. 1979.

- Szenti Tibor*: Paráznák, feudalizmuskori szexuális büntetőperek. Hódmezővásárhely 1993. 27.
- Szeremlei Samu*: Hódmezővásárhely története. A leigáztatás kora.(1526-1848.). III. köt. (1907).
- Tótkomlós 2001
- Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúságai. Levéltári Közlemények. 43(1972) 128–163.
- Szűcs Jenő*: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében. Irodalomtörténeti Közlemények. 78(1974) 409–435.
- Szűcs Judit*: Szegvár népi társadalma. In: Szegvár Tanulmányok a település történetéből. szerk. Farkas Gyula Szeged 2001. 435-451.
- Takáts, Sándor*: A magyar gyalogság története. Bp. 1902
- Tárkány Szűcs Géza – Tárkány Szűcs Imre*: A hódmezővásárhelyi Tárkány Szűcs nemzetség monográfiája. Hódmezővásárhely, 1993.
- Tárkány Szűcs Imre*: Gazdaélet a vásárhelyi határban. Hódmezővásárhely 2003.
- Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.
- Teply, Karl*: Kizil Elma. Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde Südost Forschungen. 1982. 78–108.
- Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. (Magyarország a kereszténység védőbástyája) Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 309-311.
- Thumser, Matias*: Türkenfrage, und öffentliche Meinung. Zeitgenössische Zeugnisse nach dem Fall von Konstantinopel 1453 Europa und die Osmanische expansion im ausgehenden Mittelalter. In: Franz-Reiner Erkens Hrsg: Berlin, 1997. 62.
- Tótkomlós 2001.
- Töpfer, Bernhard*: Das kommende Reich des Friedens. Berlin, 1964.
- Tubach, Jürgen*: Die syrische Danielrezeption. In: Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt. Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches. (Hrsg.) Delgado, Mariano; Koch Klaus; Edgar Marsch; Studien zur Religions- und Kulturgeschichte. (Hrsg) Delgado, Mariano und Leppin Volker Bd. 1. Stuttgart 2003. 105-139.
- Vajda László*: Paul Witteks Konzeption vom Grenzkiregertum. Der Pfahl, München, Bd. 7(1993), 268–270.

- Varjas Béla*: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Budapest, 1982. 210.
- Veress Endre*: Izabella királyné 1519-1559. Bp 1901. 306-307.
- Veress József*: Orosháza, történeti és statisztikai adatok alapján. (1886) sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Szabó Ferenc. Békéscsaba 1987
- Verrancsics Antal* összes művei. i. m. III, 161–164, 233, 280–281, 289.
- Watburg, Abby*: Heidisch-antike Weissagung im Wort und Bild zu Luthers Zeiten. Heidelberg 1920. In: Ausgewählte Schriften und Würdigungen. (Hrsg.) Dieter Wuttke Baden Baden 1979.
- Wilhelm, Raymund*: Italienische Flugschriften des Cinquecento (1500–1550). Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen
- Witteke, Paul*: Das Fürstentum Mentese. Istanbul, 1934.

Mutatók

Helynevek

- Abaújszántó = Szántó: 94, 98, 101
Adriai-tenger: 34, 122
Afrika: 144
Alasán: 45
Al-Duna: 35, 37, 115-116
Alföld: 73, 78-80, 90
Algyő: 76-77
Almás: 107
Alpok: 117
Arad: 74, 82, 96, 165
Atya: 45
Ausztria: 117, 122
Bács: 90, 93, 95, 99-100
Balkán: 14, 28, 35-36, 80, 91, 103, 105-106, 108, 113, 116, 126-128
Balmazújváros: 93
Báta: 93
Báthori-birtok: 109
Bátor: 96, 100
Bécs: 18, 22, 35-36, 49, 67, 93-94, 96, 100, 103, 115, 121, 123, 125, 175
Becse: 93-94
Békés: 73-74, 76-77, 83, 93
Békéscsaba: 74
Belgrád = Nándorfehérvár
Bizánc: 18, 34-34, 47-49, 51
Bosznia: 110, 116
Böszörmény: 93
Buda: 18, 22, 34, 39, 49, 77, 105, 122-124, 135, 139, 140
Bulgária: 28
Cegléd: 93
Celldömölk: 84, 89
Ciprus: 118
Csanád: 73, 91, 99
Csehország: 21
Csomorkány: 21, 90
Csongrád: 73-74, 111
Dad: 93
Dalmácia: 38, 117
Debrecen: 69, 77, 91, 93
Dél-Alföld: 73, 90, 92
Dél-Itália: 33
Dél-Magyarország: 9
Dobos: 93-94
Dónát: 90, 96-97
Dráva: 122
Eger: 90, 99, 158
Egervár: 105-106, 158
egervári uradalom: 103
Elek: 83
Erdély: 34, 36, 51, 65, 69, 89, 100, 116, 119-122, 125, 127, 161, 164
Erdélyi Fejedelemség: 23, 119-120
Észak-Afrika: 36

Európa: 13, 15, 19, 23-24, 27-30, 32, 40-41, 46, 48-49, 51, 53-54, 61-63, 91, 115, 117, 120-121, 129, 133, 135
 Fazekasvarsánd: 82
 Flodd: 14
 Franciaország: 59
 Futak: 45
 Gara: 93
 Gelsei hegy: 109
 Genf: 64
 Germánia: 40
 Gyöngyös: 91, 93
 György: 45
 Gyula: 18, 20, 42, 74, 91-93, 95, 100, 110, 120
 Gyulafehérvár: 155
 Halas: 93
 Havasalföld: 180, 184
 Hegyesd: 112, 145, 157, 160
 Heves: 93
 Hispánia: 18, 33, 50
 Hódmezővásárhely: 73-74, 76, 78, 82, 87-88, 91-92, 111
 Horvátország: 117, 122
 Ibériai-félsziget: 36
 Itália: 23, 39, 49
 Kabol: 45
 Káló: 93
 Kanizsa, Nagykanizsa: 9, 17-18, 24, 39-40, 96-97, 99, 103-104, 107, 109-111, 150, 153, 158
 kanizsai uradalom: 104
 Kárpát-medence: 47, 58, 116
 Kaukázus: 32, 35, 51, 115-116
 Kecskemét: 77, 80, 91, 93, 110
 Kelet- Közép-Ázsia: 36
 Kenyérmező: 20, 42-43
 Királyi Magyarország: 122-124
 Királyság: 74, 117
 Kolozsvár: 68, 95, 96-97, 99
 Komár: 110-111
 Konstantinápoly: 28, 36, 48, 163, 172
 Köln: 17, 47-48
 Kölyüd: 44
 Krakkó: 38-39
 Kutas: 74
 Laskó: 64
 Lengyelország: 17-18, 21, 24, 27, 28, 39, 50 121
 Litvánia: 18, 50
 Livónia: 18, 50
 Mágocs: 74-75
 Magyarország: 13, 17, 19, 21, 23, 25, 27-28, 30, 32-34, 36-40, 44-46, 50, 52, 57, 59, 60-69, 85, 100, 103, 113, 115-117, 119-125, 128, 130
 Makó: 21, 74-77, 91
 Marcali-hátság: 103
 Máriavölgy: 27
 Mariaszell: 27-28
 Meggidó: 14
 Mezőberény: 83
 Mindszent: 87
 Mohács: 13-15, 17, 27-28, 36, 39-40, 44, 53, 62, 67, 144, 149-150, 154
 Moldva: 115

Nádudvar: 93, 95, 100
 Nándorfehérvár: 45, 113, 135, 154
 Németország: 58
 Német-római Császárság: 28, 40, 47, 51, 116, 118, 123
 Nikápoly: 28
 Nyíregyháza: 82
 Nyugat-Ázsia:
 Olmü: 13
 Orosháza: 21, 73-74, 76-77, 81-85, 89-91, 101
 Örményország: 118
 Padova: 66
 Paks: 45, 95-96, 98-100
 Pankota: 65
 Partium: 68, 89
 Perecske: 45
 Perzsia: 116
 Pétervárad: 113, 154
 Poroszló: 93
 Pozsony: 27, 77, 123
 Rába: 112
 Rábaköz: 112
 Ráckeve: 66
 Ragúza: 66
 Rigómező: 13
 Rodosz: 38, 118
 Róma: 18, 48-49, 58-59, 64, 87, 124
 Románia: 117, 120-121
 Sámson: 74
 Sárvár: 24, 89, 104-105, 109
 Simánd: 90
 Somogy: 94-95, 100, 107, 112
 Spanyolország: 59
 Svájc: 61, 64, 66
 Szabadka: 77, 91, 126
 Szeged: 9, 21, 74-77, 79, 85, 90-93, 111
 Szegvár: 83, 86-87, 89, 92, 99
 Szentes: 9, 73, 76-77, 81-85, 88-93, 95-96, 126
 Szenyér: 103, 106-109, 155
 Szer: 90
 Szerbia: 117
 Szerémújlak: 45
 Szicília: 33, 118
 Sziget: 18
 Szigetvár: 49, 68, 11, 147
 Szlavónia: 67-68
 Szlovákia: 117, 122-123
 Szlovénia: 117, 122
 Szoboszló: 93
 Szolnok: 67, 85, 92-93, 111
 Szovjetunió: 120, 130
 Temesköz: 90
 Temesvár: 9, 33, 65, 67-68, 92
 Tisza: 93
 Tokaj: 85
 Tolna: 81, 95
 Torda: 101
 Torontálvásárhely: 77
 Torony: 90, 99
 Tömörkény: 111
 Törökország: 36
 Túr: 110
 Ukrajna: 117
 Vác: 90-91, 98, 100
 Várad: 90-91, 93

Várna: 9, 13, 27-28, 39
Vatikán: 46
Velence: 66-67, 110
Wittenberg: 24, 30, 41, 49, 51,
58, 61-63, 67-68, 124, 140, 151

Zala: 112, 150
Zenér: 106
Zomba: 81, 83
Zürich: 50, 64

Személynevek

Alsted, Johann: 51	113, 149-150, 153-155, 157-160,
Andrásfalvy Bertalan: 103, 105	163
Apafiak: 69	Csepregi Antal: 84
Arany János: 25	Csepregi Antal, ifj.: 84
Augustinus = Szent Ágoston	Csepregi János: 84
Augusztusz római császár: 44	Csepregi Mihály: 84
Balassa Menyhárt: 68	Csorcsán Szűcs Imre:
Balassi Bálint: 17, 20, 24, 39, 42	Damascenus: 30
Bálint Sándor: 44, 67	Dániel próféta: 60
Báthori András: 111	Dante, Alighieri: 59
Báthory István: 42	Dárus: 19, 49
Benedek diák: 109	Dávid Ferenc: 68
Bethlen Gábor: 69, 119	Dernschwam, Hans: 36-37
Bibliander (Buchmann),	Dezső János: 109
Theodor: 49, 64	Eliade, Mircea: 20, 42, 82
Blandrata, Giorgio: 68	Erasmus, Rotterdami: 59
Bocskai István: 69	Ezekiel próféta: 29, 32, 51
Bonfini, Antonio: 20, 43-44	Ferdinánd magyar király: 57
Bornemisza Mihály: 108	Ferenc, Assisi Szent: 33, 45
Bornemisza Péter: 24, 40	Fiore, Joachim de: 33, 61
Botján Mihály: 111	Flavius, Josephus: 32
Brodarics István: 13	Fráter György: 65
Bubori Klára: 84	Frigyes császár, III.: 38, 47
Budovec, Vaclav: 51	Georgievics, Bartalomeus: 24
Buzatti, Dino: 35	Gergely pápa, VII.: 64
Callimachus = Buonacorsi,	Góg: 18-20, 32, 35, 41-42, 48,
Capistranus, Johannes =	50-51, 115
Kapisztrán Szent János: 45	Gyöngyösi Gergely: 45
Cirill, Szent: 125, 142	Habsburgok: 52, 65, 123, 138,
Cusanus, Nicolaus: 34	141
Csányi Ákos: 17-18, 24, 39-40,	Hajdú Mihály: 83, 91
67, 103-104, 106-108, 110-111,	Harruckern grófok: 81, 83, 85, 89
	Harruckern Jozefa: 85

Helt, Kasper: 49
 Horváth Márk: 68, 110
 Hunyadi János: 139, 154-155
 István magyar király, Szent, I.: 45, 53, 118, 135
 Iustinianus császár: 48
 Jagelló dinasztia: 118
 Jakab skót király, II.: 14
 János apostol, Szent: 19, 29, 60, 78
 János pápa, XXIII.: 37
 János Zsigmond: 65-68
 Jézus Krisztus: 59
 Jókai Mór: 25
 Jósiás király: 14
 József osztrák császár, II.: 52
 Káldi Nagy Gyula: 91
 Kalmár Borbás: 109
 Kálvin János: 78
 Kanizsai Orsolya: 108
 Kankó Demeter: 109
 Karácsony György: 69
 Karácsonyi János: 44, 74
 Karai Bálint: 109
 Karai György: 109
 Károli Gáspár: 30, 69
 Károly német-római császár, V.: 47, 58, 66
 Károlyi Sándor: 76, 86
 Károlyi-család: 77, 85-86, 89
 Kathona Géza: 30, 64
 Katus László: 87, 92
 Kerecsényi László: 68, 110-111
 Ketton, Robert: 33
 Khall, Pseudo: 32
 Kinizsi Pál: 42, 154
 Gombai: 109
 Komenski, Jan: 51
 Kossuth Lajos: 79
 Kubinyi András: 90-91
 Lajos magyar király, Anjou (Nagy), I.: 27-28, 39
 Lajos magyar király, II. : 13, 28
 László magyar király, Szent: 34
 Leó pápa, X.: 46
 Lichtenberger, Johannes: 48
 Losonczi István: 65
 Lullus, Raimundus: 33
 Luther Márton: 30, 46, 57, 148, 151, 158
 Magóg: 18-19, 32, 35, 41, 48, 50-51, 115
 Majlád Istvánné: 40
 Malakiás próféta: 30
 Mária, Habsburg, II. Lajos hitvese: 28
 Mária, Szűz: 27, 44
 Mátyás magyar király, Hunyadi I.: 20, 42-43, 47, 154
 Melanchthon: 19, 30, 50, 58, 31-63, 66, 68
 Méliusz Juhász Péter: 19, 24, 50, 61-62, 69, 146, 169
 Metód, Szent: 125, 142
 Methodius, Pseudo: 33
 Miklós pápa, V.: 38
 Miksa császár, Habsburg, I.: 58
 Miksa császár, Habsburg, II.: 59
 Monte Crucis, Ricoldus de: 33
 Morus, Thomas: 13
 Nádasdy család: 24, 108
 Nádasdy Margit: 40

Nádasdy Tamás nádor: 17, 23,
 39-40, 103-104, 149
 Nagy Sándor: 32
 Oláh Császár Péter: 23
 Oláh Miklós esztergomi érsek: 23
 Olivi, Pietro: 33
 Orsolya, Szent, vértanú: 48
 Pantelon, Raguzai: 66
 Parker, Geofry: 46
 Pázmány Péter: 40, 50
 Petőfi Sándor: 25, 52, 80
 Petrovics Péter: 65-68
 Phokias császár: 64
 Piccolomini, Aenea Silvio: 17, 37
 Pilinszky János: 26
 Piusz pápa, II.: 34
 Rákóczi Ferenc, II.: 79
 Reuchlin, Johann: 58
 Révész Imre: 68-69
 Romhányi Beatrix:
 Rudolf császár, Habsburg =
 Rudolf, Habsburg, II.: 41, 116
 Rusztem nagyvezír: 67
 Ruzsás Lajos: 67, 110
 Sámuel őszövétségi király: 30
 Sándor, istenes: 32
 Schilling, Heinz: 57
 Schilling, Johann: 30
 Schulhof Ezsaiás: 124
 Schwendy Lázár: 68
 Skarga: 51
 Szabó András: 69
 Szakály Ferenc: 46, 67, 79, 104,
 110
 Szántó Arator István: 51
 Szapolyai János: 65, 67, 120
 Szegedi Kis István: 62-69
 Szegedi Kőrös Gáspár: 108, 166
 Székely György: 160
 Székely Lukács: 110
 Szilveszter János: 23
 Szkhárosi Horvát András:
 Szluny Anna: 23
 Sztárai Mihály: 66
 Szulejmán szultán, I.: 19, 50, 67,
 122
 Szűcs Imre: 87
 Szűcs Jenő: 33, 45
 Tamás, Aquinoi Szent: 33
 Tárkány Szűcs család: 87
 Tarnai Andor: 30, 33, 45
 Terjék (uram): 109
 Thuri Farkas Pál: 62
 Tinódy Lantos Sebestyén: 24
 Tomori Pál: 154
 Tóth János: 87
 Töröcsik Rozália: 84
 Török Bernát: 107
 Ulászló I. = Vladiszláv, II.: 38
 Vajk, Hunyadi János apja:
 Venerabilis, Petrus: 33
 Vörösmarty Mihály: 52
 Wittek, Paul: 29, 35, 144, 156
 Zetei Tamás: 107
 Zichyek: 83
 Zrínyi család: 110
 Zrínyi Miklós: 68, 110, 147
 Zsigmond, Luxemburgi,
 magyar király, római császár
 287, 35, 37-38, 65-68

Őze Sándor 1963-ban született Szentesen. Magyar-történelem szakon szerzett tanári oklevelet, és doktorátust az ELTE-n. Kézirattárosként, majd muzeológusként dolgozott. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi intézetének docense. Tanult és oktatott Münchenben és a Lipcsei egyetemen. 1996-ban művelődéstörténész-ként kandidált, majd 2004-ben habilitált. Eddig megjelent kötetei: „*Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet*”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján.* Bp. 1991.; *Gróf Széchenyi István és kora.* A kiállítást rendezték a tárgyi anyagot válogatta és csoportosította Körmöczy Katalin és Őze Sándor. Kiállítási szakkatalógus. Szerk.: Éri István 1991.; *500 magyar levél a 16. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. (1549-1562)* Bp. 1996.; *Hungaria Regia, Fastes et Défis.* Kiállítási biztos: Őze Sándor, Duerloo, Luc, Kiállítási szakkatalógus. Szerk. Basics Beatrix Brüsszel 1999.; „*A német ügy*” 1945-1953. *A Volksbundtól Tiszalökhöz.* Együtt Bank Barbarával. BP. 2005.; *Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön (1949-53)* Hódmezővásárhely. 2005. Együtt Őze Sándornéval. *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népszerűségénél.* 2006.